भूमिका ।

कृतदुरितनिराकरणं व्याकरणं चतुरधीरधीयानः ॥
बुधगणगणनावसरे कनिष्ठिकायां परं जयति ॥ १ ॥

अथात्यन्तातिरोहितमेवैतत्सारासारविचारविमलस्वान्तेषु सत्सु यच्छाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवानवरतमुख्यैकहेतुत्वमिति । सर्वतः पूर्वं ताभ्यामेव तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयतावच्छेदकत्वेनानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधविधायिना स्वरूपेणाशिक्षिता शिष्यश्रेणी शिक्षणीया इति । तयोश्च वैदिकावैदिकलौकिकालौकिकभेदेन प्रत्येकं द्विविधत्वेऽपि सामान्यज्ञानाधीनत्वात्तत्तद्विशेषविषयकबुद्धेरिति न्यायेनाभिज्ञाभिवदनरूपेण व्यवहारेण च साधारणतो जातमात्रस्य विचित्रवासनावासितमानसस्य जन्तोः कतिपयवासरानन्तरं स्वयमेव तत्तद्विशेषविषयिणी जिज्ञासा समुदेतीति सुप्रथितप्रख्यापनामात्रम् । अत एव स्वयमप्रबुद्धः प्रातिजनीनः प्रातिकण्ठिकोऽर्भकोऽधिगतपदपदार्थाभ्यां स्वमातापितृभ्यां किमिदं किमिदमिति तत्तद्विशेषविषयिणीं जिज्ञासामवतारयन् संज्ञ्यभिमुखे संज्ञाश्रवणमात्रेण संज्ञामाकर्ण्य यत्किंचित्संज्ञिप्रदर्शनमात्रेण च सहसा संतुष्यति इत्येतादृशीं प्राणिप्रवणसाधारणीं सामान्यमुखीं जिज्ञासामेवोपलभमाना अत्र भवन्तो महर्षिपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतयो महान्तोऽनूतनामपि शिक्षासरणीमनुसरन्त उपकुर्वन्त एवैतदार्य्यदेशलब्धजन्मजनतासु भूयांसो बोभूयांचक्रिरे यद्यपि स्वस्वसजातिजनसम्पर्कादपि जाजायत एवालब्धप्रतिष्ठाको यथा कथंचिल्लोकोपयोगिपदपदार्थविषयको बोधस्तथाप्युभयत्रैव तत्तद्विशेषविषयकप्रतिपत्त्यर्थं तेषां प्रयत्न इति "यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले ॥ सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः" ॥ १ ॥ इत्यादिमहा-

भूमिका ।

भाष्यभूषितवचनैरेव सम्यङ् निर्णीयते । अद्याधुना च कलिक्लेशकलुषितस्य गतसत्त्वस्य मृतप्रायस्य सञ्ज्ञामात्रनिर्विशेषस्य हतभाग्यस्य भारतस्य भाविदशामाकलयन्तः कतिपयश्रीभट्टोजिदीक्षितप्रभृतयो विपश्चितो महर्षिशैलीमनुरुन्धाना एव पदपदार्थानुशासनमुखान्सरलान् सुगमाननतिविस्तरांश्च तत्तद्ग्रन्थाञ्जग्रन्थुः, तत्रापि परम्परया सोपानक्रमेण प्रवेशाय तच्छिष्यैः श्रीमद्वरदराजाभिधैर्लघुकौमुदीं मध्यकौमुदीं च कुर्वद्भिर्विशेषतो यत्नो व्यधायीति सुस्पष्टमेवैतद्विज्ञसमाजे । तयोश्च सेयं श्रीपाणिनिराद्धान्तमन्दिरान्तःप्रवेशिका श्रीवरदराजविनिर्मिता मध्यसिद्धान्तकौमुदी पठनपाठनादितो लब्धप्रचाराऽपि विशेषतः पवित्रा स्वल्पमूल्यलभ्या चाद्यावधि केनापि प्रकाशिता नैवाभूदिति तामेवापूर्तिं पुपूरयिषतो मम काशिकनिर्मलपण्डितस्वामिश्रीगोविन्दसिंहसाधुद्वारा परिशोधनादिसाहाय्येन सफलीभूतोऽयं सुप्रयत्न इत्याशास्महे भगवतो वासुदेवस्य सकाशादस्या विद्वद्गोष्ठीषु सत्कृतिपूर्वकं प्रचारमिति नातोऽधिकं किमपि सौभाग्यमवशिष्यत इत्यावेदयति—

विद्वज्जनकृपाकांक्षी—

क्षेमराज-श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् यन्त्रालयाध्यक्षः—मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ मध्यसिद्धान्तकौमुदीविषयसूची ।

॥ इति विषयसूची ॥

॥ श्रीः ॥

अथ मध्यसिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा वरदराजः श्रीगुरून् भट्टोजिदीक्षितान् ॥
करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अइउण् । १ । ऋऌक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवरट् । ५ । लण् । ६ । ञमङणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधष् । ९ । जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल् ॥ १४ ॥ इति सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ।

---

१ कश्चिद्वरदराजाभिधः सुधीः श्रियो युक्तान् गुरून् भट्टोजिदीक्षितनामकान् नत्वा पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम्—अर्थात् पाणिनिशास्त्राध्येतॄणामत्यल्पाद्देशाभ्यामन्ये मध्यभूता ये सिद्धान्तास्तेषां प्रकाशिकां करोतीत्यन्वयः ॥

२ अइउण्—अत्र णादीनामनुबन्धोऽणादिसंज्ञार्थः संहिताऽभावश्च वर्णस्वरूपविस्पष्टप्रख्यापनार्थो बोद्धव्यः ॥ अकारादिस्वराणां चादिषु पाठात्—चादयोऽसत्त्वे—इति निपातसंज्ञायां—निपात एकाजनाङ्—इति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न सन्धिरित्यपि केचित् ॥

३ अणादिसंज्ञा अर्थः प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः ॥

४ उपदेशेऽजनुनासिक इत्, इत्यनेनेत्यर्थः ॥

हकारो द्विरुपात्तोऽयमटि[1] शल्यपि चाञ्छता ॥ अर्हेणाधुक्षदित्यत्र द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥ २ ॥ **हलन्त्यम्**[3] । १ । ३ । ३ । उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम्[4] । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्त्तनीयं सर्वत्र ॥ **अदर्शनं लोपः** । १ । १ । ६० । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ **तस्य लोपः** । १।३ । ९ । तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्थाः ॥ **आदिरन्त्येन सहेता** ।१ ।१। ७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा अण् इति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमच् हल्, अल् इत्यादयः ॥ **ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः** । १ । २ । २७ । उश्च ऊश्च उ३श्च वः[6] । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ **उच्चैरुदात्तः**[5] । १ । २ । २९ । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ **नीचैरनुदात्तः** । १ । २। ३० । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ **समाहारः स्वरितः** ।१।२ ।३१। उदात्तानुदातत्त्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

---

१ अटि पाठे अर्हेण, इत्यादौ अड्व्यवायेऽपि णत्वम् ॥

२ शलि पाठे च अधुक्षत्, इत्यादौ शल इगुपधादनिटः क्सः, इत्यनेन क्ससिद्धिः ॥

३ अन्तेऽवसाने भवमन्त्यं हलि अन्त्यमिति विग्रहः ॥

४ आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्त्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः ॥

५ अत्र समाहारद्वन्द्वे पुंस्त्वं सौत्रमिति बोध्यम् ॥

६ त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जसि परतो याणि 'वः' इति रूपम् ॥ एवं आमि परे 'वाम्' इति रूपं बोध्यम् ॥

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ **मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ।** मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् । अ, इ, उ, ऋ, एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ।** ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्द्धा । ऌतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः

---

१ उच्यतेऽनेनेति वचनं, मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहे, मुखसहितनासिकयेत्यर्थः साधुः ॥

२ आस्येभवमास्यं, आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्, तुल्यं सदृशमास्यप्रयत्नं यस्येति विग्रहः ॥

३ अत्र चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते ॥

४ एदैतोरित्यादौ तपरकरणमसन्देहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं, तेन प्लुतस्यापि संग्रहो बोध्यः ॥

५ विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः ॥

स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳲक ᳲख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ᳳप ᳳफ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ।** अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कुचुटुतुपु एते उदितः । तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं लृकारोपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ **परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ।** वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ **हलोनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।** अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ **सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ।** सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ **इति सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ॥**

इको यणचि । ६ । १ । ७७ । इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां

---

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः, उपसर्गादृति, ऋत उत्, इत्यादौ तपरकरणलिङ्गाच्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरकरणमिहानर्थकमेव स्यात् ऋकारस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकत्वादिति भावः ॥

२ अत्रान्तग्रहणम्, अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं बोध्यम् ॥

विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते। **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य।१।१।६६।** सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य ज्ञेयम्॥ **स्थानेऽन्तरतमः।१।१।५०।** प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। सुध्य् उपास्य इति जाते॥ **अनचि च।८।४।४७।** अचः परस्य यरो द्वे वास्तो न त्वचि। इति धस्य द्वित्वम्॥ **झलां जश् झशि।८।४।५३।** झलां जश् स्यात् झशि परे। इति पूर्वधस्य दः॥ **संयोगान्तस्य लोपः।८।२।२३।** संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात्॥ **अलोऽन्त्यस्य।१।१।५२।** षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादेशः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) सुद्ध्युपास्यः। मद्ध्वरिः। धात्रंशः। लाकृतिः॥ **एचोऽयवायावः।६।१।७८।** एचः क्रमात् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि॥ **यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्।१।३।१०।** समसंबन्धी विधिर्यथासङ्ख्यं स्यात्। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः॥ **वान्तो यि प्रत्यये।६।१।७९।** यादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः। गव्यम्। नाव्यम्। (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः॥ **धातोस्तन्निमित्तस्यैव।६।१।८०।** यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव

---

१ अचि यण्, इत्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितोऽर्थः॥

२ अनुदिश्यते इति अनुदेशः पश्चादुच्चार्यते इत्यर्थः। समानामिति सम्बन्धे षष्ठीति बोध्यम्॥

३ गोपयसोर्यत्—इति गोशब्दाद् विकारार्थे यत् प्रत्ययः॥

४ नौवयोधर्म इति नौशब्दात् तार्यमित्यस्मिन्नर्थे यत्॥

नान्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् । ओयते । औयत ॥ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** । ६ । १ । ८१ । यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षय्यम् । जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः ॥ **क्रय्यस्तदर्थे** । ६ । १ । ८२ । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥ **अदेङ्गुणः** ।१। ।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ **तपरस्तत्कालस्य** । १।१।७० । तपरस्तात्परो वा उच्चार्यमाणो वर्णः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ **आद्गुणः** । ६ । १ । ८७ । अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥ **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** ।१ । ३ । २ । उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ **उरण् रपरः** । १ । १ । ५१ । ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्त्तते । कृष्णर्द्धिः । तवल्कारः ॥ **लोपः शाकल्यस्य** । ८ । ३ । १९ । अवर्ण-

---

१ लुनातेरचो यत्–इति यत् ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः–इति गुणश्च ॥

२ ओरावश्यके, इति ण्यत् ॥ मयूरव्यंसकादयश्च इति समासः ॥

३ आङ्पूर्वाद् वेञः कर्मणि लट् यगात्मनेपदे, यजादित्वाद् वचिस्वपियजादीनामित्यनेन संप्रसारणं पूर्वरूपम् अकृत इति दीर्घः आद्गुणश्चेति सिद्धं रूपम् ॥ अत्र गुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेच्त्वेपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥

४ अत्रापि वेञः कर्म्मणि लङ्, यगादिकार्य्यं सर्वं प्राग्वत् 'आडजादीनाम्' इति आडागमः । 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

५ प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा, अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् प्रतिज्ञानुनासिक्यं येषामिति विग्रहः ॥

६ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः ॥

पूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशिपरे ॥ **पूर्वत्रासिद्धम्** ।८।२।१। अधिकारोयम्[1] । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह । विष्ण इह । हरयिह । विष्णविह ॥ **वृद्धिरादैच्** ।१।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ **वृद्धिरेचि** ।६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु** ।६। १। ८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । (स्वादीरेरिणोः) स्वैरम् । स्वैरी । स्वैरिणी । (अक्षादूहिन्यामुपसङ्ख्यानम्) अक्षौहिणी[2] सेना । (प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु) प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः । (ऋते च तृतीयासमासे) सुखेन ऋतः । सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे) प्रार्णमित्यादि ॥ **उपसर्गाः क्रियायोगे** ।१।४।५९। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः ॥ **भूवादयो[3] धातवः** ।१।३।१। क्रियावा-

---

१ अधिकारत्वं नाम स्वदेशे वाक्यार्थशून्यत्वे सति परदेशैकवाक्यार्थतया स्वार्थबोधजनकत्वम् ॥

२ ऊहः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः ॥

३ भूश्च वाश्च भूवौ,—आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वासदृशा इत्यर्थः । सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति ॥

चिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ **उपसर्गादृति धातौ** । ६ । १ । ९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्छति ॥ **वा सुप्यापिशलेः** ।६।१।९२। आदुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् ॥ **अचो रहाभ्यां द्वे** । ८ । ४ । ४६ । अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । इति प्राप्ते ॥ **शरोचि** ।८।४।४९। द्वे न । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति॥ **एङि पररूपम्** ।६।१।९४। आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः । प्रेजते । उपोषति ॥ **अचोऽन्त्यादि टि** । १ । १ । ६४ । अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्) (तच्च टेः) शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोन्यः । आकृतिगणोऽयम् । (एवे चानियोगे) क्वेव भोक्ष्यसे । अनियोगे किम् । तवैव । (ओत्वोष्ठयोः समासे वा) स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥ **ओमाङोश्च** । ६ । १ ।९५ । ओमि आङि चात् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः । शिव आ इहि ।

---

१ अचः इति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनञ्च तदाह अचां मध्ये इति ॥

२ शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः ॥ अत एवाह तच्च टेरिति, तच्च पररूपं टिसंज्ञकस्यैव स्यादित्यर्थः ॥

३ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः ॥

४ कर्कीणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः ॥

५ अटतीत्यटा कुलस्य अटा कुलटा ॥

६ मनस ईषा मनीषा ॥

७ हलस्य ईषा हलीषा, ईषा लाङ्गलदण्डः ॥

८ पतन्तः अञ्जलयो यस्मिन् स पतञ्जलिः ॥

इति स्थिते। शिव एहि। शिवेहि॥ **अकः सवर्णे दीर्घः**।६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः विष्णूदयः। (ऋति सवर्णे ऋ वा) होतृकारः। होतॄकारः॥ **एङः पदान्तादति**।६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽत्र। विष्णोऽत्र॥ **सर्वत्र विभाषा गोः**।६।१।१२२। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते। गो अग्रम्। गोऽग्रम्। एङन्तस्य किम्। चित्रग्वग्रम्। पदान्तस्य किम्। गोः॥ **अनेकाल् शित् सर्वस्य**।१।१। ५५। इति प्राप्ते॥ **ङिच्च**।१।१।५३। ङिदनेकालप्यन्तस्यैव स्यात्॥ **अवङ् स्फोटायनस्य**।६।१।१२३। पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि। गवाग्रम्। पदान्ते किम्। गवि॥ **इन्द्रे च**।६।१।१२४। गोरवङिन्द्रे। गवेन्द्रः। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः॥ **दूराद्धूते च**।८।२।८४। दूरात्संबोधने[१] वाक्यस्य टेः प्लुतो वा॥

अथ प्रकृतिभावः॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्।६।१।१२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति॥ **ह्रस्वं लघु**। १।४।१०॥ **संयोगे गुरु**।१।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्॥ **दीर्घं च**।१।४।१२। गुरु स्यात्। **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्**।८।२।८६। प्लुतो वा। दे ३ वदत्त ३। गुरोः किम्। वकारादकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण ३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्॥ **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्**।१।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। मणीवोष्ट्रस्येति[२] तु इवार्थे

---

१ हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रस्योपलक्षणमित्याह दूरात्संबोधने इति॥

२ मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम, इति भारतप्रयोगसमर्थनं बोध्यम्॥

वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥ **अदसो मात्** । १ । १ । १२ । अस्मात्परा-वीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ **चादयोऽसत्त्वे** । १ । ४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ **प्रादयः** । १ । ४ ।५८। एतेऽपि तथा ॥ (वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थोऽभेद्यत्वेन विवक्षितः ॥) लिङ्गसङ्ख्यान्वययोग्यं द्रव्यम् ॥ **निपात एकाजनाङ्** ।१।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । वाक्यस्मरणयोरङित् । आ एवं तु मन्यसे । आ एवं किल तत् । अन्यत्र ङित् । ईषदुष्णम्—ओष्णम् ॥ **ओत्** ।१।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ॥ **संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे** । १ । १ । १६ । संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्णविति । विष्ण इति ॥ **मय उञो वो वा** ।८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्वुक्तम् । **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** ।६।१।१२७। पदान्ता इको ह्रस्वाः प्रकृत्या च वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसन्धिः । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र ।

---

१ अदस्शब्दसम्बन्धिमकारात्परौ ईदूतौ इत्यर्थः ॥

२ ईदूदेदित्यस्मादिह एकारो नानुवर्तनीयः, अदस्शब्दे एकारस्य कुत्राप्यसम्भवात् इत्यभिप्रायेणैवाह ईदूताविति ॥

३ तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्राहफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ॥

४ अत्रायमाशयः, ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ इति भाष्यकारिकाया अङित्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात्, अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम्, ईषदर्थे इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः ॥

पदान्ताः किम् । गौर्यौ । (न समासे[1]) वाप्यश्वः ॥ **ऋत्यकः । ६ । १ । । १२८ ।** ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ताः किम् । आर्च्छत् ॥ **इत्यच्सन्धिः ॥**

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ॥ हरिश्शेते[2] । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥ **शात् । ८ । ४ । ४४ ।** शात्परस्योक्तं[3] न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥ **ष्टुना ष्टुः । ८।४।४१ ।** स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥ **न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२ ।** पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् । (अनाम्नवतिनगरीणामुपसङ्ख्यानम्) षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ **तोः षि ।८।४।४३ ।** न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ **झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ।** पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः । चिद्रूपम् ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८।४।४५ ।** यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते । चतुर्मुखः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) तन्मात्रम् । चिन्मयम् ॥ **तोर्लि । ८ । ४ । ६० ।** परसवर्णः । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नस्याऽनुनासिको लः ॥ **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।**

---

१ ह्रस्वं प्रकृतिभावश्च समासे न स्यादित्यर्थः ॥

२ 'वा शरि' इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे तु 'रामश्चिनोति' तवर्गस्य तु चवर्गयोगे 'सच्चित्' इत्यादि शेन योगे तु 'तच् शिवः' इत्यादि स्वयमेवोदाहरिष्यति ॥

३ तवर्गस्य चुत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

। ८ । ४ । ६४ । उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य** । १ । १ । ६७ । पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **आदेः परस्य** । १ । १ । ५४ । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अघोषस्य महाप्राणस्य विवारस्य श्वासस्य सस्य तादृश एव थकारः ॥ **झरो झरि सवर्णे** । ८ । ४ । ६५ । हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि ॥ **खरि च** । ८ । ४ । ५५ । झलां चरः स्युः। इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तंभनम् ॥ **झयो होऽन्यतरस्याम्** । ८ । ४ । ६२ । झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः । संवारस्य नादस्य घोषस्य महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि** । ८ । ४ । ६३ । पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तच्छिवः । तच्शिवः । पदान्तात्किम् । विरप्शम् । (छत्वममीति वाच्यम्) तच्श्लोकेन ॥ **मोऽनुस्वारः** । ८ । ३ । २३ । मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरिं वन्दे । पदस्य किम् । गम्यते ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि** । ८ । ३ । २४ । नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते । **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** । ८ । ४ । ५८ । शान्तः । अङ्कितः ॥ **वा पदान्तस्य** । ८ । ४ । ५९ । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि ॥ **मो राजि समः क्वौ** । ८ । ३ । २५ । क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ **हे मपरे वा** । ८ । ३ । २६ । मपरे हकारे मस्य मो वा । किम्ह्लयति । किं ह्लयति । (यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्[१]) किं ह्यः, किय्ँह्यः । किं ह्वलयति । किव्ँह्वलयति । किं ह्लादयति । किल्ँह्लादयति ॥ **नपरे नः** । ८ । ३ । २७ । नपरे हकारे मस्य

---

१ यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥

नो वा। किन्ँ्हुते। किं ह्नुते॥ **डः सि धुट्**।८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड् वा॥ **आद्यन्तौ टकितौ**।१।१।४६। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः। षट्त्सन्तः। षट् सन्तः॥ **ङ्णोः कुक् टुक् शरि**। ८।३।२८। वा स्तः। प्राङ्क्षष्ठः। प्राङ् षष्ठः। सुगट्षष्ठः। सुगुण् षष्ठः॥**नश्च** ८।३।३०। नान्तात्परस्य सस्य धुड्वा। सन्त्सः॥ **शि तुक्**।८।३।३१। नस्य[१] पदान्तस्य शे तुक् वा। सञ्छम्भुः। सञ्च्छम्भुः। सञ्च्शम्भुः। सञ्शम्भुः। "ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्"॥ **ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्**। ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम्[२] तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुट्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः॥ **समः सुटि**।८।३।५। समो रुः सुटि॥ **अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा**।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः**।८।३।४। अनुनासिकं[३] विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः**।८।३।१५। खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः (संपुंकानां सो वक्तव्यः) सँस्कर्त्ता। संस्कर्त्ता॥ **पुमः खय्यम्परे**।८।३।६। अम्परे खयि पुमो रुः। पुँस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः॥ **नश्छव्यप्रशान्**।८।३।७। अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः॥ **विसर्जनीयस्य सः**।८।३।३४। खरि। चक्रिँस्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व।

---

१ शीति सप्तमी पूर्वसूत्रस्थनश्चेति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह नस्येति॥

२ ङम् प्रत्याहारः, संज्ञायां च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते तेन यथासंख्यं ङुट्-णुट्-नुटः प्रवर्तन्ते, नित्यग्रहणञ्च सूत्रे विस्पष्टार्थमेव॥

३ अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी बोध्या, तदभिप्रायेणैवानुनासिकं विहाय इत्याद्यर्थः॥

अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदस्य किम् । हंति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः । खड्गमुष्टिः ॥ **नॄन्पे** । ८ । ३ । १० । नॄनित्यस्य रुर्वा पे ॥ **कुप्वोः ≍क ≍पौ च** । ८ । ३ । ३७ । कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ≍क ≍पौ स्तः चाद्विसर्गः । नॄँ≍पाहि । नॄँः पाहि । नॄं≍पाहि । नॄंः पाहि । नॄन्पाहि ॥ **सोपदादौ** । ८ । ३ । ३८ । विसर्गस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । यशस्काम्यति । (अनव्ययस्येति वाच्यम्) प्रातःकल्पम् । (काम्ये रोरेवेति वाच्यम्) नेह गीः काम्यति ॥ **इणः षः** । ८ । ३ । ३९ । इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात् पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ **कस्कादिषु च** । ८ । ३ । ४ । एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालमित्यादि । आकृतिगणोयम् ॥ **तस्य परमाम्रेडितम्** । ८ । १ । २ । द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात् ॥ **कानाम्रेडिते** ।८।३।१२। कान्नकारस्य रुराम्रेडिते । काँस्कान् । कांस्कान् ॥ **छे च** । ६ । १ । ७३ । ह्रस्वस्य छे तुक् । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥ **आङ्माङोश्च** ।६।१ ।७४ । तुक् छे । आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ **दीर्घात्** ।६ ।१ । ७५ । तुक् छे । म्लेच्छति ॥ **पदान्ताद्वा** ।६ । १ ।७६ । दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥ **इति हल्सन्धिः** ।

---

१ अत्र सोपदादौ इत्यतः स–इणः ष इति सूत्रं चानुवर्तते तथा च एष्विण इत्याद्यर्थः ॥

२ कान् कानितिवाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ॥

विसर्जनीयस्य सः।८।३।३४। खरि। विष्णुस्त्राता॥ **शर्परे विसर्जनीयः**।८।३।३५। शर्परे खरि विसर्गस्य विसर्गो न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षोभणः॥ **वा शरि**।८।३।३६। शरि विसर्गस्य विसर्गो वा। हरिः शेते। हरिश्शेते। (खर्परे शरि विसर्गस्य लोपो वा वक्तव्यः) हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति॥ **ससजुषो रुः**।८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्॥ **अतो रोरप्लुतादप्लुते**।६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। शिवोऽर्च्यः। अतः किम्। देवा अत्र। अतीति किम्। श्व आगन्ता। अप्लुतात्किम्। एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाहि। प्लुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोयम्। अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्। दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। अप्लुतेति किम्। तिष्ठतु पय अ ३ ग्निदत्त॥ **हशि च**।६।१।११४। तथा। शिवो वन्द्यः॥ **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि**।८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि। देवा इह। देवायिह। भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः। तेषां रुत्वे यत्वे च कृते॥ **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य**।८।३।१८। अशि पदान्ते॥ **ओतो गार्ग्यस्य**।८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्त-

---

१ शर्पर इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः शर्परो यस्मादेवं भूते खरि इत्यर्थः। सत्वादेरयमपवादः॥

२ पदान्तस्येत्यनुवृत्तं सच सजूर्भ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः। तथा च 'पदान्तस्य सस्य' इत्यादि फलितम्॥

३ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशीत्यर्थः॥

४ वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्त इत्यर्थः॥

स्याऽलघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे । भोय-च्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥ **हलि सर्वेषाम्** । ८ । ३ । २२ । भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य नित्यं लोपः स्याद्धलि । भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा यान्ति ॥ **रोऽसुपि** । ८ । २ । ६९ । अह्नो रेफा-देशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् । (रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्) अहो रूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतन्यायेनाहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । (अहरा-दीनां पत्यादिषु वा रेफः) विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥ **रो रि** । ८ । ३ । १४ । रेफस्य रेफे परे लोपः ॥ **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** । ६ । ३ । १११ । ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते ॥ **ढो ढे लोपः** । ८ । ३ । १३ । लीढः । अणः किम् । तृढः । वृढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते । हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते ॥ **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** । १ । ४ । २ । तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रो रीत्यस्या-सिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ **एतत्तदोः सु लोपोकोरनञ्समासे हलि** । ६ । १ । १३२ । अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि, न तु नञ्-समासे । एष विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम । एषोऽत्र ॥ **सोऽचि लोपे चेत्पाद-पूरणम्** । ६ । १ । १३४ । स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढिप्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः । **इति विसर्गसन्धिः** ॥

---

१ एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायाकारः । निदर्शनञ्च विगतकर्णोऽश्वोऽनश्वो न भवतीत्यादि, प्रकृते चादन्तोपि रात्रिशब्दः स एवेति ॥

अथाजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।१।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च** । १ । २ । ४६ । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्** ।४।१।२। सु औ जसिति प्रथमा । अमौट् शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङसोसाम्षष्ठी । ङ्योस्सुप्सप्तमी ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** । ४ । १ । १ । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ **सुपः** । १ ।४ ।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** ।१।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ **विरामोऽवसानम्** । १ । ४ । ११० । वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः । (अयोगवाहानामस्योपरि शर्षु चेति वाच्यम्) यमानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया अयोगवाहाः । तेनेह विसर्गस्य यत्वादनचि चेति द्वित्वपक्षे रामःः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ**[3] । १ । २ । ६४ । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** ।६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति

---

१ सूत्रे तंत्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः । सकृदुच्चरितशब्देन नानार्थबोधनं तन्त्रम् ॥

२ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥

३ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति ॥

प्राप्ते ॥ **नादिचि** । ६ । १ । १०४ । आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि-रामौ ॥ **बहुषु बहुवचनम्** । १ । ४ । २१ । **चुटू** । १ । ३ । ७ । प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ **विभक्तिश्च** । १ । ४ । १०४ । सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ **न विभक्तौ तुस्माः** । १ । ३ । ४ । विभक्तिस्थास्तुस्मा नेतः । इति सस्य नेत्त्वम् । रामाः ॥ **एकवचनं सम्बुद्धिः** । २ । ३ । ४९ । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ **यस्मात्प्रत्यय-विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्** । १ । ४ । १३ । यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं स्यात् ॥ **एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः** । ६ । १ । ६९ । एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे राम । हे रामौ । हे रामाः ॥ **अमि पूर्वः** । ६ । १ । १०७ । अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥ **लशक्वतद्धिते** । १ । ३ । ८ । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥ **तस्माच्छसो नः पुंसि** । ६ । १ । १०३ । पूर्वसवर्ण-दीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥ **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि** । ८ । ४ । २ । अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवमिलि-तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । इति

---

१ 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिः 'षः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तनादाह ॥

२ अङ्गात्परा या सम्बुद्धिस्तदवयवो यो हल् स लुप्यते—एङ् ह्रस्वाभ्यां परोऽनुपदश्चेदित्यर्थः ॥

३ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥

४ लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशकिति नपुंसकम् ॥

५ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते ॥

६ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशादव्यवहितस्यप्राप्तौ वचनमिदम् ॥

प्राप्ते ॥ **पदान्तस्य** ।८।४।३७। नस्य णो न। रामान् ॥ **टाङसिङसामिनात्स्याः** ।७।१।१२। अदन्ताट्टादीनामिनादयः स्युः। णत्वम्। रामेण ॥ **सुपि च** ।७।३।१०२। यञादौ सुप्यतोऽङ्गस्य दीर्घः। रामाभ्याम् ॥ **अतो भिस ऐस्** ।७।३।९। अनेकाल् शित्सर्वस्य। रामैः ॥ **ङेर्यः** ।७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यादेशः स्यात् ॥ **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** ।१।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। इति स्थानिवत्वात्सुपि चेति दीर्घः। रामाय। रामाभ्याम् ॥ **बहुवचने झल्येत्** ।७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः। रामेभ्यः॥ **वावसाने** ।८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा। रामात्। रामाद्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य ॥ **ओसि च** ।७।३।१०४। अतोऽङ्गस्यैकारः। रामयोः ॥ **ह्रस्वनद्यापो नुट्** ।७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः ॥ **नामि** ।६।४।३। अजन्ताङ्गस्य दीर्घः। रामाणाम्। रामे। रामयोः। सुपि एत्वे कृते ॥ **आदेशप्रत्यययोः** ।८।३।५९। इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः। ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि** ।१।१।२७। सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। सर्व। विश्व। उभ। उभय। डतर। डतम। अन्य। अन्यतर। इतर। त्वत्। त्व। नेम। सम। सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं

---

१ ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं न तु सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात् अत एव ङेरम् इत्यत्रास्याग्रहणमिति ॥

२ सर्व आदिर्येषामित्येवंरूपस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम्। 'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशादिति भावः ॥

र्बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः सर्वादयः ॥ **जसश्शी** । ७ । १ । १७ । अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥ **सर्वनाम्नः स्मै** । ७ । १ । १४ । अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै ॥ **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** । ७ । १ । १५ । अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । सर्वस्माद् ॥ **आमि सर्वनाम्नः सुट्** । ७ । १ । ५२ । अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्द्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु न । समानामिति ज्ञापकात् ॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । १ । १ । ३४ । एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** । १ । १ । ३५ । ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । स्वे । स्वाः । आत्मीया-आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥ **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** । १ । १ । ३६ । बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः ।

१ शी इति दीर्घोच्चारणन्तु 'वारिणी' 'मधुनी' इत्याद्युत्तरार्थमिति ॥

वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।** एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । (संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः) सर्वोनाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । (अन्तरमिति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम) अन्तरायां पुरि ॥ **तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ।** सर्वनामता न । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥ **द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ।** उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् ॥ **विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।** वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः ॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ।** एते जस्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । तयप्प्रत्ययः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । (तीयस्य ङित्सु वा) द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः ॥ **जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।** जराया जरस् वाऽजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । उपजीव्यविरोधान्न जरस् । निर्जरैः । पक्षे हलादौ

---

१ उपजीव्यतेऽनेनेत्युपजीव्यं–कारणं–तथा च कारणविरोधात् न जरसादेश इत्यर्थः । अदन्तं सत्वैव भिस ऐस् प्राप्तिः पुनश्च स ऐस् यद्यजादिविभक्तित्वेनादन्तं वाधित्वा जरसादेशं प्रति निमित्तं स्यात् तदा भवेदेवोपजीव्यविरोध इति भावः । तथा च 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषात्र प्रवर्तते एव ॥

ञ्च रामवत् ॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।** पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकमेव । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन । इत्यादि । विश्वपाः ॥ **दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ।** दीर्घाज्जसि इचि च न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिः । विश्वपौ । विश्वपाः । हे विश्वपाः । हे विश्वपौ । हे विश्वपाः ॥ **सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ।** स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ।** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदं स्यात् ॥ **यचि भम् । १ । ४ । १८ ।** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययाऽवधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं स्यात् ॥ **आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।** इत उर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् ॥ **आतो धातोः । ६ । ४ । १४७ ।** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । 'अलोन्त्यस्य' विश्वपः । विश्वपा ।

---

१ सुडिति प्रत्याहारस्ततः एव स्वादिपञ्चानां ग्रहणम् ॥

२ क्विबन्ताश्च विजन्ताश्च विडन्ताश्च तथैव ये ॥ ते धातुत्वं न जहति नामत्वं प्राप्नुवन्ति च । इति प्राचीनसंकेतादस्यापि विजन्तत्वेन धर्मद्वयसमावेशो न विरुध्यते इति भावः ॥

३ विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहः । पा—रक्षणे इत्यस्माद्विच् प्रत्ययः ॥

विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शंखध्मादयः। धातोः किम्। हाहान्। आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्। क्त्वः। श्नः। हरिः। हरी॥ **जसि च**। ७। ३। १०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः। हरयः॥ **ह्रस्वस्य गुणः**। ७। ४। १०८। सम्बुद्धौ। हे हरे। हरिम्। हरीन्॥ **शेषो घ्यसखि**। १। ४। ७। शेष इति स्पष्टार्थम्। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्॥ **आङो नाऽस्त्रियाम्**। ७। ३। १२०। घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। हरिभ्याम् ३। हरिभिः॥ **घेर्ङिति**। ७। ३। १११। घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः। हरये। हरिभ्यः २। गुणे कृते॥ **ङसिङसोश्च**। ६। १। ११०। एङो ङसिङसोरतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः। हरेः२। हर्योः। हरीणाम्॥ **अच्च घेः**। ७। ३। ११९। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौद्घेरत। हरौ। हरिषु। एवं कव्यादयः॥ **अनङ् सौ**। ७। १। ९३। सख्युरङ्गस्याऽनङादेशोऽसम्बुद्धौ सौ॥ **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा**। १। १। ६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्॥ **सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ**। ६। ४। ८। नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ **अपृक्त एकाल्प्रत्ययः**। १। २। ४१॥ **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्**। ६। १। ६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्**। १। १। ६२। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्॥ **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य**।

---

१ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्॥

'क्त्वा' 'श्ना' प्रत्यययोर्यद्यप्याकारान्तत्वमस्ति धातुत्वं च नास्ति तथापि "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" "हलः श्नः शानज्झौ" इति पाणिनिनिर्देशे धातुभिन्नस्याप्याकारलोपं दृष्ट्वा भाष्यकृता योगो विभक्त इति बोध्यम्॥

८।२।७। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः । सखा ॥ **सख्युरसम्बुद्धौ** ।७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ **अचो ञ्णिति** ।७।२।११५। अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्ञिति णिति च । सखायः । हे सखे । सखायौ । सखायम् । सखीन् । सख्या । सखिभ्याम् । सखिभिः । सख्ये ॥ **ख्यत्यात्परस्य** ।६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः । सख्युः २ ॥ **औत्** ।१।३।११८। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ **पतिः समास एव** ।१।४।८। घिसंज्ञः । पत्या । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ **बहुगणवतुडति सङ्ख्या** ।१।१।२३ **डति च** ।१।१।२२। डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ **षड्भ्यो लुक्** ।७।१।२५। जश्शसोः ॥ **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ।१।१।६१। लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् । जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ **न लुमताङ्गस्य** ।१।१।६३। लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥ **त्रेस्त्रयः** ।७।१।५३। आमि

---

१ विशेषविहिताऽपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः । एवं प्रकृते लोपसंज्ञां मत्वैव प्रत्ययलक्षणेनाह-जसि चेतीति ॥

२ संख्यावाचक एव त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तो न तु शब्दवाचकः अत एव "त्रेस्त्रयः" इति सौत्रो निर्देशः सङ्गच्छते ॥

त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि । प्रियत्रयाणाम् । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ **त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ।** एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । पाति लोकमिति पपीः—सूर्यः । पप्यौ । पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः । पप्योः । पप्याम् । पपी । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥ **यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।** ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथमलिङ्गग्रहणं च) पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ।** अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥ **आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ।** नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः ॥ **आटश्च । ६ । १ । ९० ।** आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयसीनाम् ॥ **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।** नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च परस्य ङेरामादेशः स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥ **अचि श्नु-**

---

१ ईश्च ऊश्च यू व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणम् । अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके ॥

२ आमि कृते नुट्प्राप्तिः स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वादाट्प्राप्तिश्चेति तुल्यबलविरोधे परत्वादाड्रूपं कार्यं भवतीति भावः ॥

३ प्रध्यायतीति प्रधीः 'ध्यायतेः संप्रसारणञ्च' इति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घः । यदि तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येत्येवं विग्रहः तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च' इति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशो यथासम्भवं नदीकार्यं बोध्यमिति भावः ॥

धातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । ६।४।७७ । श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रू इत्येतस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** । ६ । ४ । ८२ । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याऽनेकाचोङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये परे । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । प्रध्यि । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । ङौ तु ग्रामण्याम् ॥ **गतिश्च** । १ । ४ । ६० । प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते) शुद्धधियौ । शुद्धधियः ॥ **न भूसुधियोः** ।६।४।८५। एतयोरचि सुपि यण्न । सुधीः ॥ सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतीः । सुत्युः २ । सुख्युः २ । शेष प्रधीवत् । शम्भुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥ **तृज्वत्क्रोष्टुः** ।७। १ । ९५ ।असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने क्रोष्टु इत्यस्य क्रोष्टृ प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः** । ७ । ३ । ११० - गुणः । इति प्राप्ते ॥ **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाञ्च**।७ । १।९४। ऋदन्ताना मुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥ **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्** । ६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टॄन् ॥ **विभाषा तृतीयादिष्वचि** ।७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । **ऋत उत्** ।६। १ । १११ । ऋतो ङसिङसोरतिपरे पूर्वपरयोरुदेकादेशः । रपरः ॥ **रात्सस्य** । ८ । २ । २४ । रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः २ । क्रोष्ट्रोः २ । क्रोष्ट्वोः । (नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । हूहूः । हूहावित्यादि । अतिचमूशब्दे तु

नदीकार्यं विशेषः। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः २। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः॥ **ओः सुपि। ६। ४। ८३।** धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् अचि सुपि। खलप्वौ। खलप्वः। एवं सुल्वादयः। स्वयम्भूः। स्वयंभुवौ। स्वयंभुवः। एवं स्वभूः। वर्षाभूः॥ **वर्षाभ्वश्च।६।४।८४।** अस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वावित्यादि। दृन्भूः। (दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। एवं करभूः। पुनर्भूः। दृन्भूकारभूशब्दौ स्वयंभूवत्। धाता[1]। धातारौ। धातारः। हे धातः। (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातॄणाम्। एवं नप्त्रादयः। अप्तृन्निति सूत्रे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्[2]। तेनेह न। पिता। पितरौ। पितरः। पितरम्। शेषं धातृवत्। एवं जामात्रादयः। ना। नरौ। नरः॥ **नृ च।६।४।६।** अस्य नामि वा दीर्घः। नृणाम्। नॄणाम्॥ **गोतो णित्। ७। १। ९०।** गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्। गौः। गावौ। गावः॥ **औतोम्शसोः।६।१।९३।** ओकारादम्शसोरचि आकार एकादेशः। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः २॥ **रायो हलि। ७। २। ८५।** रैशब्दस्याकारादेशो हलि विभक्तौ। राः। रायौ। रायः। राभ्यामित्यादि। ग्लौः[3]। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लौभ्यामित्यादि॥

इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः॥

---

१ दधातीति धाता अब्जयोनिः डुधाञस्तृच् तृन् वा, अनङ् दीर्घः सुलोपे नलोपः॥

२ उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानामुपधादीर्घो भवति चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेवेति नियमः, अव्युत्पत्तिपक्षे तु दीर्घशङ्कैव नास्ति अबादिष्वपठनादिति भावः॥

३ ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

रमा। **औङ आपः** । ७ । १ । १८ । आबन्तादोङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥ **सम्बुद्धौ च** ।७ ।३ । १०६ । आप एकारः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमाः॥ **आङि चापः**। ७ । ३ । १०५। आङि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥ **याडापः** । ७ । ३ । ११३ । आपो ङितो याट् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्यः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ **सर्वनाम्नः स्याड् ढ्रस्वश्च** । ७ । ३ । ११४ । आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः । सर्वस्याः २ । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादयोप्याबन्ताः॥ **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ** ।१।१।२८। सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । इत्यादि । अन्तरस्यै शालायै । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । जरे । इत्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतीः । मत्या ॥ **ङिति ह्रस्वश्च** । १ । ४ । ६ । इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै । मतये । मत्याः । मतेः । परत्वात् औत् इति प्राप्ते ॥ **इदुद्भ्याम्** । ७ । ३ । ११७ । नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् । मत्याम् । मतौ । शेषं

---

१ रमते इति रमा, रम क्रीडायाम्-इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप्-लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः ॥

हरिवत् । एवं बुद्ध्यादयः ॥ **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७। २ । ९९ ।** स्त्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥ **अचि र ऋतः । ७ । २ १०० ।** तृसृचतसृर्ॠतो रादेशोऽचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः । आमि नुट् ॥ **न तिसृ चतसृ । ६ । ४ । ४ ।** एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्य्यौ । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यावित्यादि । एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि ॥ **स्त्रियाः । ६ । ४। ७९ ।** अस्येयङजादौ प्रत्यये । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥ **वाऽम्शसोः । ६ । ४ । ८० ।** अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । परत्वान्नुट्[1] । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रीषु । श्रीः । श्रियौ श्रियः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । १।४। ४ ।** इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः २ । श्रियः २ ॥ **वामि । २ । १ । ५ ।** इयङुवङ्-स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । धेनुर्मतिवत् ॥ **स्त्रियां च । ७ । १ ।** स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ **ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४। १ । ५ ।** ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्ट्री । गौरीवत् । वधूः । शेषं नदीवत् । भूः श्रीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ॥ **न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १२ ।** एभ्यो ङीप्टापौ न स्तः ॥

> स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥
> याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ।

स्वसा । स्वसारौ । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् । **इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥**

---

१ स्त्रियाः इत्यनेन विहिते यङपेक्षया परत्वादिति भावः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् । ७ । १ । २४ । अतोऽङ्गात्क्लीबात् स्वमोरम् । ज्ञानम् । एङ्-ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे ज्ञान ॥ **नपुंसकाच्च** । ७ । १ । १९ । क्लीबादौङः शी । भसंज्ञायाम् ॥ **यस्येति च** । ६ । ४ । १४८ । ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यकारलोपे प्राप्ते (औङः श्यां प्रतिषेधः) ज्ञाने ॥ **जश्शसोः शिः** । ७ । १ । २० । क्लीबात् ॥ **शि सर्वनामस्थानम्** । १।१।४२। **नपुंसकस्य झलचः** ।७।१।७२। झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ **मिदचोऽन्त्यात्परः** ।१।१ । ४७ । अचां मध्ये योन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवं धनवनफलादयः ॥ **अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** । ७ । १ । २५ । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदड्डादेशः ॥ **टेः** । ६ । ४ । १४३ । डिति भस्य टेर्लोपः । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् । शेष पुंवत् । इतरत् । अन्यत् २ । अन्यतरत् २ । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । (एकतरात्प्रतिषेधः) एकतरम् ॥ **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** । १ । २ । ४७ । अजन्तस्येत्येव । श्रीपं ज्ञानवत् ॥ **स्वमोर्नपुंसकात्** ।७ । १ । २३ । लुक् । वारि ॥ **इकोचि विभक्तौ** । ७ । १ । ७३ । इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते । (वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम्

---

१ स्वमोर्नपुंसकात्, इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थमेवामोऽम्विधानमिति ॥

२ इकोऽचीत्यत्राज्ग्रहणमस्य ज्ञापकम्, तद्यथा हलादिर्विभक्तौ नुम्प्रवृत्तिवारणार्थमेवात्राऽज्ग्रहणं स च नुम् हलादिविभक्तौ प्रवृत्तोऽपि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन लुप्तो भविष्यति इत्येवमज्ग्रहणं व्यर्थं सदेत्र ज्ञापयति, 'लुमता शब्देन लुप्तानामनित्यत्वमिति' ॥

पूर्वविप्रतिषेधेन) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥ **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य** । ७ । १ । ७४ । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् ॥

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्त्तते । क्लीबवृत्तौ तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥
पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नहि पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥

तस्मै पीलुने । न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः** । ७ । १ । ७५ । टादावचि ॥ **अल्लोपोनः** । ६ । ४ । १३४ । अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ ॥ **विभाषा ङिश्योः** । ६ । ४ । १३५ । अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा ङिश्योः । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिने । इत्यादि । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुलुना इत्यादि । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे** । १ । १ । ४८ । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव[१] स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना ।

---

१ एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः । तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात् पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथाच मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थेयं परिभाषा—इत्यभिप्रेत्याह 'इगेवेति' ॥

इत्यादि । प्रि । प्रिणी । प्रीणि । प्रिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्राभ्याम् । प्रीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ॥ **इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥**

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ।

हो ढः । ८ । २ । ३१ । झलि पदान्ते च । लिट्[1] । लिड् । लिहौ । लिहः । लिड्भ्याम् । लिट्सु । लिट्त्सु ॥ **दादेर्धातोर्घः** । ८ । २ । ३२ । झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः ॥ **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** । ८ । २ । ३७ । धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते च । इह व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः[2] । धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । दुहा । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥ **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** । ८ । २ । ३३ । एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते च । ध्रुक् । ध्रुग् । ध्रुट् । ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुड्भ्याम् ।

---

१ ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन टः । लिट्त्सु इत्यत्र तु ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि'—इति पक्षे धुट् तस्य चर्त्वेन तकारः, ततो ढस्य चर्त्वेन टः इत्येवम् ॥

२ ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तस्य दुहेः 'दादेः' इति घत्वेन झषन्तत्वेपि भष्भावो न स्यात् । दुघिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्, दुघ् इत्युत्तरावयवे तु बशाभावादित्यत आह व्यपदेशीति, अमुख्ये मुख्यव्यवहारो व्यपदेशिवद्भावस्तेनेत्यर्थः । अमुख्येऽनवयवेऽवयवव्यवहारेण दुहेः पूर्वदकारस्य बशो भष्भावः स्यादेवेति भावः ॥

धुक्षु । धुट्सु । धुट्त्सु । एवं मुहः ॥ **धात्वादेः षः सः** ।६। १ । ६४ । ष्णुक् । ष्णुग् । ष्णुट्-ड् । एवं ष्णिहः ॥ **इग्यणः सम्प्रसारणम्** । १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ **वाह ऊठ्** । ६ । ४ । १३२ । भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् ॥ **संप्रसारणाच्च** । ६ । १ । १०८ । संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वौहः । इत्यादि ॥ **चतुरनडुहोरामुदात्तः** । ७ ।१ ।९८ । सर्वनामस्थाने ॥ **सावनडुहः** ।७ । १ । ८२ । नुम् । आच्छीनद्योरिति सूत्रादादित्यधिकारादवर्णात्परोऽस्यं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् ॥ **अम्सम्बुद्धौ** । १ । ९ । ६ । चतुरनडुहोः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनडुहः ॥ **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** । ८ । २ । ७२ । सान्तवस्वन्तस्य स्रसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । पदान्ते किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥ **सहेः साडः सः** । ८ ।३ । ५६ । साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥ **दिव औत्** । ७ । १ । ८४ । दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः । सुदिवौ ॥ **दिव उत्** ।६ ।१।८४। पदान्ते सुद्युभ्यामित्यादि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च** । ७ । १ । ५५ । एभ्य आमो नुडागमः स्यात् ॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ।८।४।१। चतुर्णाम् ॥ **रोः सुपि** ।

---

१ एत्येधत्यूठ्सु इत्यनेनेत्यर्थः ॥

२ ततोपि विशेषविहितेन अमा च नुम् न बाध्यते इत्यर्थः ।

३ विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥

४ 'खरवसानयोः'—इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थ इत्याह । रोरेवेति । रोः सुप्येवेति विपरीतनियमस्त्वत्र न, 'हलोनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् ।

८।३।१६। रोरेव विसर्जनीयः सुपि । चतुर्षु ॥ **मो नो धातोः** । ८ ।२। ६४। पदान्ते । प्रशान् । प्रशामौ ॥ **किमः कः** ।७।२।१०३। विभक्तौ । कः । कौ । के । इत्यादि ॥ **इदमो मः** । ७ ।२ ।१०८ । सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ॥ **इदोऽय् पुंसि** । ७ । २ । १११ । इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥ **अतो गुणे** ।६।१।९७। अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥ **दश्च** । ७ । २ । १०९ । इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ **अनाप्यकः** । ७ । २ । ११२ । अककारस्य इदम इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः । अनेन ॥ **हलि लोपः** ।७।२।११३। अककारस्य इदम इदो लोप आपि हलादौ । (नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे) ॥ **आद्यन्तवदेकस्मिन्** । १ । १ । २१ । एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ॥ **नेदमदसोरकोः** ।७ ।२ ।११ । अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एभिः । अस्मै । एभ्यः २ । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः** । २ ।४।३४।

---

१ टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेत्यर्थः ॥

२ नन्वेवं बिभर्ति पिपर्ति इत्यादौ 'भृञामित्' 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशंकायामाह अनभ्यासविकारेति ॥ अभ्यासविकारभिन्नेऽनर्थके शब्दैकदेशेऽलोऽन्त्यविधिर्न भवत्यतो 'हलि लोपः' इत्यनेन, 'इद्' समुदायस्य लोपो न तु दकारमात्रस्येति भावः ॥

३ सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः, सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः इति लोके प्रसिद्धम् । तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्य्याणि न पुरतोऽयमतिदेश आरभ्यते ॥

मेतदोरन्वादेशे । किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातु पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणमधीतम् । एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् । एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ एनान् । एनेन । एनयोः २ । राजा ॥ **न ङिसम्बुद्ध्योः** ।८।२।८। नस्य लोपो न ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (ङावुत्तरपदे प्रतिषेधः) ब्रह्मनिष्टः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । जञोर्ज्ञः । राज्ञः ॥ **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति** ।८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र । राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभ्याम् । राजभिः । राजभ्यः । राज्ञि । राजनि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥ **न संयोगाद्वमन्तात्** । ६ । ४ । १३७ । वमन्तसंयोगादनोकारस्य लोपो न । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः ॥ **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ** । ६ । ४ । १२ । एषां शावेवोपधाया दीर्घः ॥ **सौ च** । ६ । ४ । १३ । इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ **एकाजुत्तरपदे णः** । ८ । ४ । १८ । एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ॥ **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** । ८ । ३ । २२ । ञिति णिति प्रत्यये ने च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ॥ **हन्तेः** । ८ । ४ । १२ । उपसर्गस्थान्निमित्ताद्धन्तेर्नस्य णः । प्रहण्यात् ॥ **अत्पूर्वस्य** ।८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णो नान्यस्य । प्रघ्नंति । योग-

---

१ अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः ।

२ 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—शावेवेति । उपधादीर्घमात्रस्यायं नियमः तेन 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घो वृत्रहायत इत्यादौ प्रवर्तत एव ।

त्रिभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा कुमति चेति णोपि निवर्त्यते । वृत्रघ्नः । इत्यादि । एवं शार्ङ्गिन् । यशस्विन् । अर्यमन् । पूषन् ॥ **मघवा बहुलम्** ।६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** ।७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने । मघवान् । इह उपधादीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । तृत्वाभावे सुटि राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते** ।६।४।१३३। अन्नन्तानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । मघोनः । मघवभ्यामित्यादि । एवं श्वन् युवन् ॥ **न संप्रसारणे संप्रसारणम्** ।६।१।३७। यूनः । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः** ।६।४।१२७। नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वद्भ्याम् ॥ **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ।७।१।८५। सौ ॥ **इतोऽत्सर्वनामस्थाने** ।७।१।८६। पथ्यादेः ॥ **थो न्थः** ।७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः । हे पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ॥ **भस्य टेर्लोपः** ।७।१।८८। पथ्यादेः । पथः । पथिभ्याम् । पथिभ्यः । एवं

---

१ मघवा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह, मघवन्शब्दस्येति ॥

२ अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमिति बोध्यम् । अञ्चतिग्रहणन्तु 'धातोश्चेदुगित्कार्य्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियमार्थम् । एवं च गोमान् इवाचरतीति गोमान् इत्यादौ सम्प्रति धातुत्वेपि नुम् भवत्येवेति ॥

३ क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादित्यर्थः । बहूनर्थान् लातीति बहुलमिति व्युत्पत्तेश्चेति भावः ॥

४ थो न्थ इत्यनेनैव सिद्धे, इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्येतद् ऋभुक्षिन्नर्थम् ॥

मन्थाः। ऋभुक्षाः॥ **ष्णान्ता षट्** ।१।१।२४। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। पञ्च २। पञ्चभिः। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्॥ **नोपधायाः**।६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि। पञ्चानाम्। पञ्चसु॥ **अष्टन आ विभक्तौ** ।७।२।८४। हलादौ वा स्यात्॥ **अष्टाभ्य औश्** ।७।१।२१। कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। अष्टौ २। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट। पञ्चवत्॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** ।३।२।५९। एभ्यः क्विन्। अञ्चेः सुप्युपपदे। युजिक्रुञ्चोः केवलयोः। क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते। कनावितौ॥ **कृदतिङ्** ।३।१।९३। अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः॥ **वेरपृक्तस्य** ।६।१।६७। लोपः॥ **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्तादेशः पदान्ते। ऋत्विक्। ऋत्विग्। ऋत्विग्भ्याम्॥ **युजेरसमासे** ।७।१।७१। सर्वनामस्थाने नुम्। सुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। कुत्वेन नस्य ङः। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युग्भ्याम्। असमासे किम्। सुयुग्॥ **चोः कुः** ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च।

---

१ संख्यां विशेषयितुं 'ष्णान्ता' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः॥

२ नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तते इत्ययमारम्भः॥

३ अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् वैकल्पिकं चेदमात्वमित्याशयेनाह—वा स्यादिति॥

४ कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु रायो हलीत्यादिवत् लक्षणसम्पन्नमात्वं तथा सति नु उक्तज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकत्वात् लाघवात् अष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः॥

५ क्विनः कुः इत्युक्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य ग्रहणे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति॥

सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । सुयुग्भ्याम् । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । खन्भ्याम् ॥ **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६।** झलि पदान्ते च । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राड्भ्याम् । एवम् । विभ्राट् । देवेट् । विश्वसृट् । परिमृट् ॥ **'परौ व्रजेः षः पदान्ते'** । परावुपपदे व्रजेः क्विप् दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ **विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ ।१२८।** विश्वस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । विश्वाराट् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ॥ **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ।** पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः । भृट् २ । सस्य श्चुत्वेन शः । झलां जश् झशीति शस्य जः । भृज्जौ । भृज्जः । भृड्भ्याम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् ॥ **तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ।** त्यदादीनां तकारदकारयोः सः स्यात्सौ । स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ॥ **ङे प्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।** युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ **त्वाहौ सौ ।७।२।९४।** अनयोर्मपर्यन्तस्य ॥ **शेषे लोपः । ७ । २ ।९० ।** अनयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ॥ **युवावौ द्विवचने ।७।२।९२।** द्वयो-

---

१ उक्तादन्यः शेषस्तथा च आत्वं यत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थः । एवं च तद्विभक्तिनिमित्तभिन्नविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यलोप इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्याह—अनयोष्टिलोप इति ॥

रुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** । ७ ।२ । ८८ । औङ्येतयोरात्वं लोके । युवाम् । आवाम् ॥ **यूयवयौ जसि** । ७ । २ । ९३ । अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥ **त्वमावेकवचने** । ७ । २ । ९० । एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ **द्वितीयायां च** ।७ ।२।८७। अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥ **शसो न** ।७ ।१ ।२९। आभ्यां शसो नः । अमोपवादः । 'आदेः परस्य' । संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥ **योऽचि** ।७ । २ । ८९। अनयोर्यादेशोऽनादेशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** । ७ । २ । ८६ । अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** ।७ २। ।९५ । अनयोर्मपर्य्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम । मह्यम ॥ **भ्यसोऽभ्यम्** ।७।१ । ३० । आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम ॥ **एकवचनस्य** ।७।१।३२। आभ्यां ङसेरत् । त्वत् । मत् ॥ **पञ्चम्या अत्** । ७ ।१ । ३१ । आभ्यां भ्यसः । युष्मत् । अस्मत् । **तवममौ ङसि** ।८ ।१ ।९६ । अनयोर्मपर्यन्तस्य ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** ।७।२।९६।तव । मम । युवयोः २ । आवयोः २ ॥ **साम आकम्** । ७ । २ । ३३ । आभ्यां साम आकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु । अस्मासु ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ** । ८ । १ । २० । पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावौ ॥ **बहुवचनस्य वस्नसौ** । ८ । २ । २१ । उक्तविषयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवच-

---

१ शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । २ एतत्पूर्वं 'पदस्य' 'पदात्' 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्येतत्सूत्रत्रयाधिकारः । तदाह—पदात्परयोरित्यादि ॥

नान्तयोर्वस्नसौ स्तः ॥ **ते मयावेकवचनस्य** । ८ । १ ।२२ । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः** ।८ ।१।२३ । उक्तविधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु माऽपीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ॥
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वान्नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

(एकवाक्ये निघातेयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव शालीनां ते ओदनं दास्यामि । (एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः) अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ **न चवाहाहैवयुक्ते** । ८ । १ । २४ । चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि ॥ **पश्यार्थैश्चानालोचने** । ८ । १ । २५ । अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा** । ८ । १ । २६ । विद्यमान-

---

१ श्रीशस्त्वित्यादिश्लोकद्वये पूर्वं क्रमेण द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्येकवचनस्योदाहरणानि ततो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीद्विवचनस्योदाहरणानि ततः क्रमेणासां बहुवचनस्योदाहरणानीति बोध्यम् ॥ २ अनुदात्त- ॥

३ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेश इति ॥

पूर्वात्प्रथमान्तादन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्। त्वामेति वा॥ **साऽऽमन्त्रितम्।** २।३।४८। सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्॥ **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्।** ८।१।२४। अग्ने तव। देवा-स्मान्पाहि॥ **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्।** ८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्। हरे दयालो नः पाहि। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ॥ **पादः पत्।** ६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः। सुपदः। सुपाद्भ्याम्। अग्निमत्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमद्भ्याम्॥ **अनिदितां हल उप-धायाः क्ङिति।** ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति च। उगिदचामिति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नस्य कुत्वेन ङः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः॥ **अचः।** ६।४।१३८। लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः॥ **चौ।**६।३।१३८। लुप्ताकारनकारेऽ-ञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्याम्। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रतीचः। प्रत्यग्भ्याम्। उदङ्। उदञ्चौ॥ **उद ईत्।** ६।४।१३९। उच्छ-ब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्। उदीचः। उदीचा। उद-ग्भ्याम्॥ **समः समि।** ६।३।९३। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। समीचः। सम्यग्भ्याम्॥ **सहस्य सध्रिः।**६।३।९५। तथा। सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्रीचः। सध्र्यग्भ्याम्॥ **तिरसस्तिर्यलोपे।** ६। ३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतौ अप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्याम्॥ **नाञ्चेः पूजायाम्।** ६।

४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । नलोपाभावादल्लोपो न । प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्षु । प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । पयोमुग्भ्याम् । मह पूजायाम् । 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' । एते निपात्यन्ते । शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । **सान्त महतः संयोगस्य** । ६ । ४ । १० । सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महद्भ्याम् ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः** । ६ । ४ । १४ । अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । भातेर्डवतुः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवान् । भवन्तौ । शत्रन्तस्य तु भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम्** । ६ । १ । ५ । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । **नाभ्यस्ताच्छतुः** ।७।१।७८। नुम् न । ददत् । ददतौ । **जक्षित्यादयः षट्** ।६।१।६। षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् ।

---

१ पृषु सेचने मह पूजायाम् बृह वृद्धौ गम्लृ गतौ एते अतिप्रत्ययान्ताः तत्र महेः कर्मणि प्रत्ययः अत एव महानित्यत्र मह्यते (पूज्यते) इति विग्रहः बृहेर्वृद्ध्यभावः गमेर्जगादेशश्च निपात्यते ॥

२ इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः नात्वन्तस्येति तदेतदाह—धातुभिन्नासन्तस्य चेति ॥

३ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थं तदाह—उभे समुदिते इति॥

४ अत्र अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यत आह—षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम इति ॥

जक्षतौ । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतिना तुल्ये । एतौ छान्दसौ । दीध्यत् वे व्यत् ॥

जक्षि जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा ॥
-अभ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः ॥ १ ॥

गुप् । गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** । ३ । २ । ६० । त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्यात् चात्क्विन् ॥ **आ सर्वनाम्नः** । ६ । ३ । ९१ । त्यदादिषु । तादृक् २ । तादृशौ । तादृशः । तादृग्भ्याम् । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विट् २ । विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥ **नशेर्वा** । ८ । २ । ६३ । नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक् । नग् । नट् । नड् । नशौ । नशः । नड्भ्याम् । नग्भ्याम् ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन्** । ३ । २ । ५८ । अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक् २ । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृक् २ । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्याम् । रत्नमुट् २ । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् । षट् २ । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । षट्त्सु । षट्सु । यत्तु प्राचा षण्णां षड्णामित्युदाहृतं तत्प्रामादिकमेव । प्रत्यये नित्यवचनात्[1] ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः** । ८ । २ । ७६ । रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् ॥ **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** । ८ । ३ । ५८ । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपीण्कुभ्याम् परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः । पिपठीष्षु । पिपठीःषु । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षु । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥ **वसोः संप्रसारणम्** । ६ । ४ । १३१ । वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणम् । विदुषः । वसुस्रंस्विति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् ॥ **पुंसोऽसुङ्** । १ । १ । ८९ । सर्व-

---

१ यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिक इति भावः ॥

नामस्थाने । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुंसः । पुंभ्याम् । पुंसु । ऋदु-शनेत्यनङ् । उशना । उशनसौ । (अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हे उशन । हे उशनन् । हे उशनः । उशनोभ्याम । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । वेधोभ्याम् ॥ **अदस औ सुलोपश्च** । ७ । २ । १०७ । सौ परे । तदोरिति सः । असौ । (औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च) असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वम् । वृद्धिः ॥ **अदसोसेर्दादु दो मः** । ८ । २ । ८० । अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य उः । दीर्घस्य ऊः । अमू । जसः शी ॥ **एत ईद्बहुवचने** । ८ । २ । ८० । अदसो दात्परस्यैत ईद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमून् । मुत्वे कृते । घिसंज्ञायां नाभावः ॥ **न मु ने** । ८ । २ । ३ । नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ । झलि पदान्ते च ॥ **नहिवृतिवृषिव्यधिरु-**

---

१ ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्याद् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते एकत्र विषयसप्तमी अपरत्र तु सतिसप्तमीत्याश्रयणात् ॥

चिसहितनिषु कौ।६।३।११६। क्विबन्तेष्वेषु पूर्वस्याणो दीर्घः। उपानत्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक् २। उष्णिहौ। उष्णिग्भ्याम्। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युभ्याम्। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतस्रः। चतसृभिः। चतसृभ्यः। चतसृणाम्। चतसृषु। का। के। काः। सर्ववत्॥ **यः सौ।७।२।११०।** इदमो दस्य। 'इदमो मः'। इयम्। त्यदाद्यत्वम्। टाप्। दश्चेति मः। इमे। इमाः। इमाम्। इमे। इमाः। अनया। हलि लोपः। आभ्याम्। आभिः। अस्यै। अस्याः २। अनयोः २। आसाम्। अस्याम्। आसु। स्रक् २। स्रजौ। स्रजः। स्रग्भ्याम्। त्यदाद्यत्वे टाप्। स्या। त्ये। त्याः। एवम्—तद्। यद्। एतद्। वाक्२। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम् ३। अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अप्तृन्निति दीर्घः। आपः। अपः॥ **अपो भि।७।४।४८।** अपस्तकारो भादौ प्रत्यये। अद्भिः। अद्भ्यः। अपाम्। अप्सु। दिक्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्याम्। त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम्। दृक्। दृशौ। दृशः। दृग्भ्याम्। त्विट्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्याम्। ससजुषोरुरिति रुत्वम्। सजूः। सजुषौ। सजूर्भ्याम्। आशीः। आशिषौ। आशीर्भ्याम्। असौ। उत्वमत्वे। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्याम्। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषाम्। अमुष्याम्। अमूषु॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्।

स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । वारि । वारा । वार्भ्याम् । चत्वारि । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः) एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । व्योम । व्योम्नी । व्योमनी । व्योमानि । ब्रह्म । (संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः) हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्मणी । हे ब्रह्माणि । 'रोऽसुपि' । अहः । 'विभाषा ङिश्योः' । अह्नी । अहनी । अहानि ॥ **अहन् । ८ । २ । ६८ ।** अहन्नित्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् । दंडि । दण्डिनी । दण्डीनि । सुपथि । टिलोपः । सुपथी । सुपन्थानि । ऊर्क् । ऊर्जी । ऊर्ञ्जि । नरजानां संयोगः । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । ते । तानि । यत् । ये । यानि । एतत् । एते । एतानि । अवङ् स्फोटायनस्येति अवङ् ॥

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ॥
असंध्यबहुपूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥
स्वमुसुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ॥
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

गवाक् २ । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्भ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । ददत् । ददती ॥ **वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ।** अभ्यस्तात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य क्लीबन्तस्य नुम्वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददंति । ददति । तुदत् ॥ **आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ।** अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम्वा शीनद्योः । तुदंती । तुदती । तुदंति । भात् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् ॥ **शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । २ । ८१ ।** शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् शीनद्योः ।

पचन्ती । दीव्यत् । दीव्यन्ती । धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्-विसर्ज्जनीयेति षः । धनूंषि । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पयः । पयसी । पयांसि । पयोभ्याम् । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ **इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥**

अथाव्ययानि ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । ७ । १ । ३७ । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सुनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । उपधा । सनत् । सनात् । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । मा । माङ् । आकृतिगणोयम्[१] । च । वा । ह । अह ।

---

१ तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि । कामम् । प्रकामम् । भूयः । सांप्रतम् । परम् । साक्षात् । साचि । सत्यम् । मङ्क्षु । आशु । संवत् । अवश्यम् । उषा । ओम् । भूः । भुवः । झटिति । झगिति । तरसा । सुष्ठु । दुष्ठु । सु । अदस् । कु । अञ्जसा । मिथस् । अस्तम् । स्थाने । वरम् । सुदि । वदि । इत्यादि ॥

एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । यत्र । कच्चित् । नह । हन्त । माकिम् । माकीम् । माकिः । नकिम् । नकिः । आकीम् । माङ् । नञ् । यावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । अलम् । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुकम् । यथा । कथाच । पाट् । प्याट् । अङ्ग । है । हे । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे । यत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः** । १ । १ । ३८ । यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञौ । इति । एतदन्तमव्ययम् । अत इत्यादि ॥ **कृन्मेजन्तः** । १ । १ । ३९ । कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययम् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥ **क्त्वातोसुन्कसुनः** । १ । १ । ४० । एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ।

---

१ एतेषामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः ॥

२ 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेन णमुल् 'अचो ञ्णिति' इत्यनेन वृद्धिः रपरत्वम् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् ॥

३ 'तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्' इत्यादिना असे प्रत्ययः । पिबध्यै इत्यत्र च शध्यै प्रत्ययः । 'लशक्वतद्धिते' इत्यनेनेत्संज्ञा । 'पाघ्राध्मा' इत्यादिना पिबादेशः ॥

४ 'समानकर्तृ–' इत्यादिना क्त्वा । उदेतोरित्यत्र चोत्पूर्वादिण् गतावित्यस्मात् 'भावलक्षणस्थेण्कृञ्वदि' इत्यादिना तोसुन् । विसृप इत्यत्र च 'सृपितृदोः कसुन्' इत्यनेन कसुप्रत्ययः ॥

अव्ययीभावश्च।१।१।४१। अधिहरि॥ **अव्ययादाप्सुपः।२।४।८२।** अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक्। तत्र शालायाम्। विहितविशेषणान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे। आपूग्रहणं व्यर्थम्। अव्ययस्यालिङ्गत्वात्। तथा च श्रुतिः—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥ १॥
वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा॥ २॥

अवगाहः। वगाहः। अपिधानम्। पिधानम्। **इत्यव्ययानि॥**

इति सुबन्तं समाप्तम्॥

---

१ एषा श्रुतिर्यद्यप्यव्ययमात्रे लिङ्गसंख्याकारकयोगाभावपराऽस्तीत्यधिहरि-इत्यादीनामव्ययत्वं न स्यात्तथापि 'अव्ययीभावश्च' इति वचनसामर्थ्यादव्ययत्वमिति बोध्यम्॥

२ अव्ययविशेषे कार्य्यान्तरमाह—वष्टीति। भागुरिनामक आचार्य्यः अव उपसर्गस्य अपि उपसर्गस्य च पूर्वाकारस्य लोपमिच्छति तथा निश्दिशादिहलन्तशब्दानामापमिच्छतीत्यर्थः॥

अथ तिङन्तं प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः॥लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट्।लोट्।लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः॥**लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ ।६९।** लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ **वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।** वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्वम् । भू सत्तायाम । कर्तृविवक्षायाम् । भू ल् इति स्थिते॥**तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड् वहि महिङ् । ३ । ४ । ७८ ।** एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ **लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ।** लादेशाःपरस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ **तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ।** तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ **अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ १२ ।** अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ।** स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् । कर्तृगामिनि क्रियाफले॥ **शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ ।३।७८।** आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं स्यात् ॥ **तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।१। ४ ।१०१।**तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४। १०२ ।** लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि. प्रत्येकमेकवचना-

दिसंज्ञानि स्युः॥ **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ।** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥ **अस्मद्युत्तमः । १।४ । १०७ ।** तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥ **शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।** मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥ **तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३।४।११३।** तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ।** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् ॥ **सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ।७।३।८४।** अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥ **झोऽन्तः । ७ । १ । ३।** प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः। अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥ **अतो दीर्घो यञि ।७।३ । १०१।** अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।८।४। १८।** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जं गदनदादेरन्यस्मिन्धातावुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति ॥ **परोक्षे लिट् । ३।४। ११५ ।** भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥ **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।३।४। ८२।** लिटस्तिबादीनां णलादयः स्युः ।

१ समानाधिकरणे इत्यस्य व्याख्यान 'तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्' स्थानिनि इत्यस्य व्याख्यानम्–अप्रयुज्यमान इति ॥

२ व्यतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याश्च पूर्वार्द्धेन सहितो दिवसः सकलोऽद्यतनः तद्भिन्नेऽनद्यतनः ॥

भू अ इति स्थिते ॥ **भुवो वुग्लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ।** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥ **लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६। १ । ८ ।** लिटि परेऽनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त[1] आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति जाते ॥ **पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ।** अत्र ये द्वे तयोः ॥ **हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ।** अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ॥ **ह्रस्वः । ७ । ४ । ५९ ।** अभ्यासस्याचः ॥ **भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ।** भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि ॥ **अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ।** अभ्यासे झलां चरः स्युः जशश्च । झशां जशः खयां चर इति विवेकः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥ **लिट् च । ३ । ४ । ११५ ।** लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ **आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः । ७ । २ । ३५ ।** बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥ **अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ।** भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥ **स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ।** धातोरेतौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् ॥ **आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ।** तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥ **लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।** डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भविता ॥ **तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ।** सादौ प्रत्यये ॥ **रि च । ७ । ४ । ५१ ।** रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

---

१ एतत्पूर्वम् 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सूत्रद्वयमधिकारविधायकं तस्मादयमर्थो लभ्यते ॥

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ । भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥ **लोट् च** । ३ । ३ । १६२ । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् ॥ **आशिषि लिङ्लोटौ** । ३ । ३ । १७३ ॥ **एरुः** । ३ । ४ । ८६ । लोट इकारस्य उः । भवतु ॥ **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्** । ७ । १ । ३५ । आशिषि तुह्योः । परत्वात्सर्वादेशः । ननु ङित्वेऽस्य क्वावकाश इति चेच्छृणु । अनन्यार्थङकारयुक्तानङादिष्विति गृहाण । भवतात् ॥ **लोटो लङ्वत्** । ३ । ४ । ८५ । लोटस्तामादयः सलोपश्च ॥ **तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः** ।३।४।१०१। ङितश्चतुर्णां तामादयः स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥ **सेर्ह्यपिच्च** ।३।४।८७। लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च । **अतो हेः** । ६ । ४ । १०५ । लुक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥ **मेर्निः** ।३।४।८९। लोटः ॥ **आडुत्तमस्य पिच्च** । ३ । ४ । ९२ । लोडुत्तमस्याट् स पिच्च । हिन्योरुत्वन्न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि ॥ **ते प्राग्धातोः** । १ । ४ । ८० । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ **आनि लोट्** ।८। ४ । १६ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः । दुर्भवानि ।

---

१ 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति प्रागुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह—असत्यामिति ॥

२ निलोट् इत्येव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । तेन 'सागरं तर्तुकामस्य' 'जप्त्वा स्तोत्रम्' इत्यादि सिद्ध्यति ॥

(अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्) अन्तर्भवाणि ॥ **नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ ।** सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोन्त्य-स्येति सलोपः । भवाव । भवाम ॥ **अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ।** अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ३ । ४ । ७१ ॥** एष्वङ्गस्याट् ॥ **इतश्च । ३ । ४ । १०० ।** ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभव-तम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ॥ **विधिनिमन्त्रणा-मन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।** एष्वर्थेषु धातो-र्लिङ् ॥ **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ।** लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्ये-

---

१ अन्तःशब्दस्याङ्विधौ किविधौ णत्वे चोपसर्गत्वं वाच्यम् । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्विधिस्ततश्च टाप् । यथा अन्तर्धा इत्यत्र एवमुपसर्गे घोः किः इति किविधिः यथा अन्तर्धिः इत्यत्र ॥

२ विधिः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रार्थनं याच्ञा ॥

३ प्रदाय, इत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वमादाय 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं प्राप्नोति तच्च 'न ल्यपि' इति निषिध्यतेऽनो ज्ञायते ' अनुबन्ध-कार्य्येष्वनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते' एवञ्च लिङादेशः परस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव ङित्त्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं स्यात् । तथा च तदपि व्यर्थं सत् ' लाश्रयमनुबन्धकार्य्यमादेशानां न ' इति सामान्यतो ज्ञापयति ॥

ऽप्यनङ्विभाविति प्रतिषेध इति। तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीप् न ॥ **लिङः सलोपोनन्त्यस्य** । ७।२।७१ । सार्वधातुकलिङोनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते ॥ **अतो येयः** । ७ । २ । ८० । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य याम् इत्यस्य इय् । गुणः । 'लोपो व्योर्वलि' । भवेत् । भवेताम् ॥ **झेर्जुस्** । ३ । ४ । १०८ । लिङः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥ **लिङाशिषि** । ३ । ४ । ११६ । आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ **किदाशिषि** । ३ । ४ । १०४ । आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्कोरिति सलोपः ॥ **क्ङिति च** । १ ।१।५। गित्किड्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥ **लुङ्** । ३ । २ । ११० । भूतार्थे धातोर्लुङ् ॥ **माङि लुङ्** । ३ । ३ । १७५ । सर्वलकारापवादः ॥ **स्मोत्तरे लङ् च** ।३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥ **च्लि लुङि** । ३ । १ । ४३ । शबाद्यपवादः ॥ **च्लेः सिच्** । ३।१।४४॥ **गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु** । २ । ४ । ७७ । लुक् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥ **भूसुवोस्तिङि** । ७ । ३ । ८८ । भू सू एतयोः सार्वधातुके

---

१ 'वच परिभाषणे'इत्यस्मात् कर्मणि लृटः शानच् 'स्यतासी-' इति स्यः कुत्वषत्वे, 'आनेमुक्' इति मुक् वक्ष्यमाणा । अत्र स्थानिवद्भावेन टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः, तन्निवारणमपि सामान्यतो ज्ञापनेनैव सिद्धमिति भावः ॥

२ ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ 'वचिस्वपि-'इत्यादिना संप्रसारणार्थम् । जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तेर्हि 'जाग्रोऽविचिण्'-इत्यादिना ङिति पर्युदस्यते ङित्वं चेह विशेषविहितेन कित्वेन बाध्यते ॥

तिङि गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥ **न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ।** अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ।** हेतु-हेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यदर्थाद्धातोर्लृङ् क्रियाया अनि-ष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । इत्यादि ज्ञेयम् । प्रभवतीत्यादौ उपसर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम्[1] । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पद्यते इत्याद्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति । इत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥

इति । **अत** सातत्यगमने । अतति । अततः । अतन्ति । अतसि । अतथः । अतथ । अतामि । अतावः । अतामः ॥ **अत आदेः । ७ । ४ । ७० ।** अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । आत । आततुः । आतुः । आतिथ । आतथुः । आत । आत । आतिव । आतिम ।

---

१ अत्र च कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः । 'सेधतेर्गतौ' इत्यत्र गतिग्रहणमपि गत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वे एव प्रमाणम् ॥

अतिना। अतिष्यति। अततु॥ **आडजादीनाम्**। ६। ४। ७२। अजादेरङ्गस्याट् लुङ्लङ्लृङ्क्षु। आतत्। अतेत्। अत्यात्। लुङि सिचि इडागमे कृते॥ **अस्तिसिचोऽपृक्ते**।७।३।९६। विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः॥ **इट ईटि**। ८। २। २८। इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि। (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) आतीत्। आतिष्टाम्॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च**। ३। ४। १०९। सिचोभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस्। आतिषुः। आतीः। आतिष्टम्। आतिष्ट। आतिषम्। आतिष्व। आतिष्म। आतिष्यत्। एवम्। **अव** रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु। अवतीत्यादि। **षिध** गत्याम्॥ **पुगन्तलघूपधस्य च**। ७। ३। ८६। पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः। धात्वादेरिति सः। सेधति। पत्वम्। सिषेध।

सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः।
एकाचः षोपदेशाः स्युः ष्वस्क्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिङः॥ १॥

दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्त्योष्ठजोऽपि। ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात्॥

---

१ अत्र सिच् च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः। सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम्। अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः। ततः 'पञ्चम्याः सौत्रो लुक्' तदेतदभिप्रेत्याह—विद्यमानादित्यादि॥

२ दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अव्यवहितपरौ यस्मात्स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः दन्त्याजन्तस आदिर्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादयः। अजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ । असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिषिधथुः । सिषिध । सिषेध । सिषिधिव । सिषिधिम । सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् । सिध्यात् । असेधीत् । असेधिष्यत् ॥ **सात्पदाद्योः** । ८ । ३ । १११ । सातेः पदादेश्च सस्य षो न इति निषेधे प्राप्ते ॥ **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** । ८ । ३ । ६५ । उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः ॥ **सदिरप्रतेः** । ८ । ३ । ६६ । प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः ॥ **स्तम्भेः** । ८ । ३ । ६७ । सौत्रस्य सस्य षः ॥ **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः** । ८ । ३ । ६८ । अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः सस्य षः ॥ **वेश्च स्वनो भोजने** । ८ । ३ । ६९ । व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः ॥ **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** । ८ । ३ । ७० । परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः । निषेधति ॥ **प्राक्सितादड्व्यवायेपि** । ८ । ३ । ७१ । सेवसितेत्यत्र सितशब्दात् प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि सस्य षः । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य**[1] । ८ । ३ । ६४ । प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ** । ८ । ३ । ११३ । गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षो न । गंगां विसेधति । एवम् । **चिती** संज्ञाने । **शुच** शोके ।

---

१ इह द्वे वाक्ये आद्यं षत्वविध्यर्थं द्वितीयं तु नियमार्थं स्थादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमः ॥

गद् व्यक्तायां वाचि। गदति ॥ **नेर्गद-नद-पत-पद-घु-मा-स्यति-हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-वहति-शाम्यति-चिनोति-देग्धिषु च। ८। ४। १७।** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं स्यात् गदनदादिषु परेषु। प्रणिगदति ॥ **कुहोश्चुः। ७। ४। ६२।** अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः ॥ **अत उपधायाः। ७। २। ११६।** वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये। जगाद। जगदतुः। जगदुः। जगदिथ। जगदथुः। जगद ॥ **णलुत्तमो वा ७। १। ९१।** णित्स्यात्। जगाद। जगद। गदिता। गदिष्यति। गदतु। अगदत्। गदेत्। गद्यात् ॥ **अतो हलादेर्लघोः। ७। २। ७।** हलादेर्लघोरतो वृद्धिर्वेडादौ सिचि परस्मैपदेषु। अगादीत्। अगदीत्। अगदिष्यत्। णद् अव्यक्ते शब्दे ॥ **णो नः ६। १। ६५।** धात्वादेर्णस्य नः। णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथ्नाध्नन्द्नक्कनॄनृतः ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। ८। ४। १४।** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। नदति। ननाद ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। ६। ४। १२०।** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्यात एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि। नेदतुः। नेदुः ॥ **थलि**

---

१ गदादीनां चतुर्णां श्रपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, तेन प्रतिजागदीति इत्यादौ णत्वं न। घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षड् गृह्यन्ते। माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणं 'बुपक्कातिमाङ्' इति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥

२ 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, तस्मिन्कृते तु असमास एव स्यादित्यपिग्रहणं कृतम् ॥

च सेटि । ६ । ४।१२१। इट्ठति थलि प्रागुक्तं स्यात् । नेदिथ । नेदथुः । नेद । ननाद । ननद । नेदिव । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु । अनदत् । नदेत् । नद्यात् । अनादीत् । अनदीत् । अनदिष्यत् । **श्चुतिर्** क्षरणे । (इर इत्संज्ञा वाच्या) ॥ **शर्पूर्वाः खयः** । ७।४।६१ । शिष्यन्ते अभ्यासस्य । हलादिशेषापवादः । चुश्च्योत ॥ **इरितो वा** ।३।१।५७। इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति । चुश्चोत । अश्चोतत् । अश्चोतीत् । **च्युतिर्** आसेचने । च्योतति । **टुनदि** समृद्धौ ॥ **आदिर्ञिटुडवः** । १ ।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥ **इदितो नुम् धातोः** । ७ ।१।५८। नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु । अनन्दत् । नन्देत् । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । अनन्दीत् । अनन्दिष्यत् । एवं **कुथि पुथि लुथि मथि** हिंसासङ्क्लेशनयोः । **बिदि** अवयवे । बिन्दति । **भिदीति** पाठान्तरम् । भिन्दति । **गडि** वदनैकदेशे । गण्डति । **चदि** आह्लादने । चन्दति । **त्रदि** चेष्टायाम् । त्रन्दति । **कदि क्रदि क्लदि** आह्वाने रोदने च । **क्लिदि** परिदेवने । **तकि** कृच्छ्रजीवने । **युगि जुगि वुगि** वर्जने । **मघि** मण्डने । **शिघि** आघ्राणे । **मन्थ** विलोडने । मन्थति । ममन्थ । किस्त्वान्नलोपः । मथ्यात् । **अर्च** पूजायाम् । अर्चति ॥ **तस्मान्नुड् द्विहलः** । ७।४।७१ । द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुट् । आनर्च । आनर्चतुः । आनर्चुः । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत् । अर्च्यात् । आर्चीत् । आर्चिष्यत् । एवम् । **अर्द** गतौ याचने च । **अति अदि** बन्धने ।

वन षण सम्भक्तौ। वनति। ववान॥ **न शसददवादिगुणानाम्। ६।४।१२४।** शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितो योऽत् तस्य च एत्वाभ्यासलोपौ न। ववनतुः। ववनुः। सनति। ससान। सेनतुः। सेनुः॥ **ये विभाषा।६।४।४३।** जनसनखनामात्वं वा यादौ क्ङिति। सायात्। सन्यात्। **वज व्रज** गतौ। व्रजति। वव्राज। व्रजिता। व्रजिष्यति। व्रजतु। अव्रजत्। व्रजेत्। व्रज्यात्॥ **वदव्रजहलन्तस्याचः। ७।२।३।** एषामचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि। अव्राजीत्। अव्रजिष्यत्। **कटे** वर्षावरणयोः। कटति। चकाट। कटिता। कटिष्यति। कटतु। अकटत्। कटेत्। कट्यात्॥ **ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्। ७।२।५।** हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि। अकटीत्। अकटिष्यत्। **गुपू** रक्षणे॥ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः।४।१।२८।** स्वार्थे॥ **सनाद्यन्ता धातवः।३।१। ३२।** सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः।

सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब् णिज्यङौ तथा।
यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः॥ १॥

सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानन्तरं भूवादय इत्येव सूत्रयितुं युक्तम्। धातुत्वाल्लडादयः। गोपायति॥ **आयादय आर्द्धधातुके वा। ३। १। ३१।** आर्द्धधातुकविवक्षायामायेयङ्णिङो वा

---

१ सूत्रेऽव्ययवावयवीभावः षष्ठ्यर्थः। तथा च शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्भेदनिबन्धना षष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे—गुणशब्देन भावितस्येति। भावितत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम्॥

स्युः । (कास्यनेकाचो आम्वक्तव्यो लिटि) कास आम्विधानान्मस्य नेत्त्वम् ॥ **अतो लोपः । ६ । ४ । ४१ ।** आर्द्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्द्धधातुके ॥ **आमः । २ । ४ । ८१ ।** आमः परस्य लुक् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ।** आमन्ताल्लिट्परा: कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते तेषां द्वित्वादि ॥ **उरत् । ७ । ४ । ६६ ।** अभ्यासस्य ऋतोऽत्स्यात्प्रत्यये । वृद्धिः । गोपायांचकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ **द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ।** द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न द्वित्वे कर्त्तव्ये । गोपायांचक्रतुः । गोपायांचक्रुः ॥ **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ।** उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्यार्द्धधातुकस्येण् न ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

कान्तेषु । शक्लृ एकः । **चान्तेषु** । पच् । मुच् । रिच् । वच् । विच् । सिच् । एते षट् । **छान्तेषु** प्रच्छ्येकः । **जान्तेषु** त्यज् । निजिर् । भज् । भञ्ज् । भुज् । भ्रस्ज् । मस्ज् । यज् । युज् । रुज् । रञ्ज् । विजिर् । सञ्ज् । स्वञ्ज् । सृज् । पञ्चदश । **दान्तेषु** । अद् । क्षुद् । खिद् । छिद् ।

---

१ लिटो लुगित्यर्थः ॥

२ 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्तियोगे-' इत्यतः 'कृञो द्वितीय-' इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । यदि इह कृञ्शब्देन एक एव धातुर्गृह्येत, तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् 'आम्प्रत्ययवत्-' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञः, इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥

तुद् । नुद् । पद्य । भिद् । विद्य । विनद् । शद् । सद् । स्विद्य । स्कन्द । हद् षोडश । **धान्तेषु** । क्रुध् । क्षुध् । बुध्य । बन्ध् । युध् । रुध् । राध् । व्यध् । शुध् । साध् । सिध्य एकादश । **नान्तेषु** । मन्यहनौ द्वौ । **पान्तेषु** । आप् । क्षिप् । छुप् । तप् । तिप् । तृप्य । दृप्य । लिप् । लुप् । वप् । शप् । स्वप् । सृप् त्रयोदश । **भान्तेषु** । यभ् । रभ् । लभ् । त्रयः । **मान्तेषु** । गम् । नम् । रम् । यम् चत्वारः । **शान्तेषु** । क्रुश् । दंश् । दिश् । दृश् । मृश् । रिश् । रुश् । लिश् । विश् । स्पृश् दश । **षान्तेषु** । कृष् । त्विष् । तुष् । द्विष् । दुष् । पुष्य । पिष् । विष् । शिष् । श्लिष्य एकादश । **सान्तेषु** । घस्वसती द्वौ । **हान्तेषु** । दह् । दुह् । दिह् । नह् । मिह् । रुह् । लिह् । वह् अष्टौ । अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । गोपायांचकर्थ । गोपायांचक्रथुः । गोपायांचक्र । गोपायांचकार । गोपायांचकृव । गोपायांचकृम । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । जुगुपुः ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । ७ । २ । ४४ ।** स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा । जुगोपिथ । जुगोप्थ । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपायिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् ॥ **नेटि ।७।२। ४ ।** इडादौ सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न । अगोपीत् । अगौप्सीत् । **झलो झलि ॥ ८ । २ । २६ ।** झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्यत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । **क्षि क्षये** । क्षयति । चिक्षाय । चि-

क्षियतुः । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ॥ **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** ।७।२।१३। क्रादिभ्य एव लिट इण्न स्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** ।७।२।६१। उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न ॥ **उपदेशेऽत्वतः** । ७ । २ । ६२ । उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य** ।७।२।६३। तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य तु स्यादेव । अयमत्र संग्रहः-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥ १ ॥

चिक्षयिथ । चिक्षेथ । चिक्षियथुः । चिक्षिय।चिक्षाय । चिक्षय।चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत्।क्षयेत्॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः** । ७ । ४ ।२५ । अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु** । ७ । २।१। इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः परस्मैपदपरे सिचि । अक्षैषीत् । अक्षेष्यत् । **तप** सन्तापे । तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ । ततप्थ । तप्ता । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीत् । अताप्ताम् । अतप्स्यत् ॥ **निसस्तपतावनासेवने** । ८ । ३ । १०२ । षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । **क्रमु** पादविक्षेपे ।

---

१ कृसृभृ एषामनुदात्तत्वात् ' एकाच उपदेशे-'इति प्रकृत्याश्रय इण्निषेधे सिद्धे धृञ्वृञोस्तूदात्तत्वात् ' श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । स च नियमः-प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्र्यादिभ्य एवेत्येवं रूपः ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ।३।१।७०। एभ्यः श्यन्वा कर्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु** ७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः परस्मैपदे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ॥ **स्नुक्रमोर-नात्मनेपदनिमित्ते** ।७।२।३६। अत्रैवेट्[1] । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् । अक्रामत् । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् । **चमु छमु जमु झमु** अदने ॥ **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति** ।७।३।७५। अचो दीर्घः । (आङि चम इति वक्तव्यम्) आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् । **स्खल** संचलने । स्खलति । चस्खाल ॥ **अतो ल्रान्तस्य** ।७।२।२। अतः समीपौ यौ लरौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः परस्मैपदे सिचि । अस्खालीत् । अस्खलिष्यत् । **त्सर** छद्मगतौ । अत्सारीत् । **पा** पाने ॥ **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः** ।७।३।७८। पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशादौ प्रत्यये । पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पिबति ॥ **आत औ णलः** ।७।१।३४। आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः । पपौ ॥ **आतो लोप इटि च** ।६।४।६४। अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः । पपतुः । पपुः । पपिथ । पपाथ । पपथुः । पप । पपौ । पपिव । पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥ **एर्लिङि** ।६।४।६७। घुसंज्ञानां मास्थागापिबतिजहातिस्यतीनां चात एत्वमार्धधातुके किति लिङि । पेयात् । गातिस्थेति

१ स्नुक्रमोरुदात्तत्वात्सर्वत्रेटि प्राप्ते नियमार्थमिदमित्यर्थः—अत्रैवेडिति ॥

सिचो लुक् । अपात् । अपाताम् ॥ **आतः** । ३ । ४ । ११० । सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् ॥ **उस्यपदान्तात्** । ६ । १ । ९६ । अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् । **ग्लै म्लै** हर्षक्षये । ग्लायति ॥ **आदेच उपदेशेऽशिति** । ६ । १ । ४५ । उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं न तु शिति । जग्लौ । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् ॥ **वान्यस्य संयोगादेः** । ६ । ४ ६८ । घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा आर्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात् । ग्लायात् ॥ **यमरमनमातां सक् च** । ७ । २ । ७३ । एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् । एवं म्लायति । **धेट्** पाने । धयति । दधौ ॥ **दाधाघ्वदाप्** । १ । १ । २० । दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना । धेयात् ॥ **विभाषा धेट्श्व्योः** । ३ । १ । ४९ । आभ्यां च्लेश्चङ् वा ॥ **चङि** । ६ । १ । ११ । अनभ्यासधात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य । अदधत् । अदधताम् ॥ **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः** ।२।४।७८। एभ्यः सिचो लुग्वा परस्मैपदेषु । अधात् । अधाताम् । अधुः । पक्षे इट्सकौ । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । **ग्लै**[1] न्यक्करणे । ध्यायति । **द्रै** स्वप्ने । द्रायति । **ध्रै** तृप्तौ । ध्रायति । **ध्यै** चिन्तायाम् । ध्यायति । **रै** शब्दे । रायति । **स्त्यै ष्ट्यै** शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासतीत्यादौ भविष्यति । **खै** खदने । खायति । **क्षै जै षै** क्षये । क्षायति । जायति । सायति । घुमास्थेत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्-'

---

१ न्यक्करणं तिरस्कार इत्यर्थः ॥

इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य। तेन एत्वसिज्लुकौ न। सायात्। असासीत्। **कै गै** शब्दे। **शै श्रै** पाके। **पै ओवै** शोषणे। पायात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एर्लिङीत्येत्वम्, गातिस्थेति सिज्लुक् च न। (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्) इति पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्[1]। **ष्टै** वेष्टने। स्तायति। **स्नै** वेष्टने। शोभायां चेत्येके। स्नायति। **दैप्** शोधने। दायति। अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न। दायात्। अदासीत्। **घ्रा** गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्। घ्रेयात्। अघ्रात्। अघ्रासीत्। अघ्रास्यत्। **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति। **ष्ठा** गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। म्यादिष्विति षत्वम्। अधितष्ठौ। उपसर्गादिति षत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्। सत्वे कृते प्रकृतिस्तवर्गः स्यात्।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः।

गातिस्थेति सिचो लुक्। अस्थात्। **म्ना** अभ्यासे। मनति। **दाण्** दाने। प्रणियच्छति। **ह्वृ** कौटिल्ये। ह्वरति॥ **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः**। ७। ४। १०। ऋदन्तस्य संयोगादेरंगस्य गुणो लिटि। उपधाया वृद्धिः। जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। जह्वरथुः। जह्वर। जह्वार। जह्वर। जह्वरिव। जह्वरिम। ह्वर्ता॥ **ऋद्धनोः स्ये**। ७। २। ७०। ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट्। ह्वरिष्यति। ह्वरतु। अह्वरत्। ह्वरेत्॥ **गुणोर्तिसंयोगाद्योः**। ७। ४। २९। अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्।

---

१ लक्षणानुसन्धानजन्यसाधुत्वप्रतिपत्तिविषयं लाक्षणिकम्, प्रतिपदोक्तत्वं तु साक्षादुच्चारितत्वम्, यथा 'पा रक्षणे' इति धातौ इति॥

अह्वार्षीत् । अह्वरिष्यत् । **स्वृ** शब्दोपतापयोः । स्वरति । स्वरतीति वेट् ।[1] 'सस्वरिथ' । सस्वर्थ । वमयोस्तु स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारंभसामर्थ्याच्छ्रयुकः कितीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । **स्मृ** चिन्तायाम् । स्मरति । **ह्वृ** संवरणे । ह्वरति । **सृ** गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससृव । ससृम ॥ **रिङ्शयग्लिङ्क्षु । ७। ४ । २८** । शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घः । स्रियात् । असार्षीत् । शीघ्रगतौ तु पाघ्रेति शिति धौरादेशः । धावति । **गृ घृ** सेचने । **ध्वृ** हूर्च्छने ।[2] ध्वरति । **दृशिर्** प्रेक्षणे । पश्यति ॥ **विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५** । आभ्यां थल इड् वा ॥ **सृजिदृशोर्झल्यमकिति । ६ । १ । ५८** । अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति ।[3] दद्रष्ठ । ददर्शिथ ॥ **षढोः कः सि । ८ । २ ।४१** । द्रक्ष्यति । दृश्यात् ॥ इरित्वादङ् वा ॥ **ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६** । अदर्शत् ॥ **न दृशः । ३ । १ । ४७** । च्लेर्वक्ष्यमाणः क्सो न । अद्राक्षीत् ॥ अद्रक्ष्यत् । **श्रु** श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४** । श्रुवः शृ आदेशः श्नुप्रत्ययश्च कर्तरि सार्वधातुके । शृणोति ॥ **सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४** । अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । शृणुतः ॥ **हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७** । जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्त-

---

१ 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यनेन दीर्घो नेत्यर्थः ॥

२ हूर्छनं कौटिल्यम् ॥

३ क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥

स्यानेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके। शृण्वन्ति। शृणोषि। शृणुथः। शृणुथ। शृणोमि॥ **लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः।६।४।१०७।** असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः। शृण्वः। शृणुवः। शृण्मः। शृणुमः। शुश्राव। शुश्रुवतुः। शुश्रुवुः। शुश्रोथ। शुश्रविथ। शुश्रुवथुः। शुश्रुव। शुश्राव। शुश्रव। शुश्रुव। शुश्रुम। श्रोता। श्रोष्यति। शृणोतु। शृणुतात्। शृणुताम्। शृण्वन्तु॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्।६।४।१०६।** असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक्। शृणु। शृणुतम्। शृणुत। गुणावादेशौ शृणवानि। शृणवाव। शृणवाम। अशृणोत्। अशृणुताम्। अशृण्वन्। अशृणोः। अशृणुतम्। अशृणुत। अशृणवम्। अशृण्व। अशृणुव। अशृण्म। अशृणुम। शृणुयात्। शृणुयाताम्॥ **उस्यपदान्तात्।६।१।९६।** अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात्। शृणुयुः। शृणुयाः। शृणुयातम्। शृणुयात। शृणुयाम्। शृणुयाव। शृणुयाम। श्रूयात्। अश्रौषीत्। अश्रोष्यत्। **गम्लृ सृप्लृ** गतौ॥ **गमहनइषुगमियमां छः।७।३।७७।** शिति। गच्छति। जगाम॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि।६।४।९८।** एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि। जग्मतुः। जग्मुः। जगमिथ। जगन्थ। जग्मथुः। जग्म। जगाम। जगम। जग्मिव। जग्मिम। गन्ता॥ **गमेरिट् परस्मैपदेषु।७।२।५८।** गमेः सादेरार्द्धधातुकस्येट् परस्मैपदेषु। गमिष्यति। गच्छतु। अगच्छत्। गम्यात्॥ **पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु।३।१।५५।** श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु। अगमत्। अगमिष्यत्। सर्पति॥ **अनु-**

दात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ । उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा झलादावकिति । स्रप्ता । सर्प्ता । असृपत् । **ञिक्ष्विदा** अव्यक्ते शब्दे । क्ष्वेदति । **यभ** मैथुने । यभति । येब्ध । येभिथ ॥ **झषस्तथोर्धोऽधः** । ८ । २ । ४० । झषः परयोस्तथयोर्धः स्यात् न तु दधातेः । ययब्ध । यब्धा । **णम** प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । नंस्यति । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । **त्यज** हानौ । त्यजति । तत्याज । तत्यजिथ । तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । अत्याक्ताम् । अत्यक्ष्यत् । **अक्षू** व्याप्तौ ॥ **अक्षोन्यतरस्याम्** ।३।१।७५। श्नुर्वा स्यात्कर्त्तरि सार्वधातुके । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्षति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः ॥ **षढोः कः सि** । ८ । २।४१ । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयाताम् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । **तक्षू त्वक्षू** तनूकरणे ॥ **तनूकरणे तक्षः** । ३ । १ । ७६ । श्नुर्वा शब्विषये । तक्ष्णोति । तक्षति वा काष्ठम् । ततक्ष । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । **रक्ष** पालने । रक्षति । **णिक्ष** चुम्बने प्रणिक्षति । **वक्ष** रोषे । संघात इत्येके । वक्षति । **मृक्ष** संघाते । **मक्ष** इत्येके । **तक्ष** त्वचने । त्वचनं संवरणम् । त्वचो ग्रहणं च । **पक्ष** परिग्रह इत्येके । **सूर्क्ष** आदरे । सुसूर्क्ष । **काक्षि वाक्षि माक्षि** काङ्क्षायाम् । **द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि** घोरवासिते च । **चूष** पाने । **तूष** तुष्टौ । **पूष** वृद्धौ । **मूष** स्तेये । **लूष रूष** भूषायाम् । **शूष** प्रसवे । **यूष** हिंसायां, **जूष** च । **भूष** अलंकारे । **जि** जये । जयति ॥

सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ । सँल्लिण्निमित्तादभ्यासात्परस्य जेः कुत्वम् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगयिथ । **जीव** प्राणधारणे । जीवति । **पीव मीव तीव णीव** स्थौल्ये । पीवति । पिपीव । **मुर्वी** बन्धने ॥ **उपधायां च** । ८ । २ । ७८ । धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । मूर्वति । **पूर्व पर्व मर्व** पूरणे । पूर्वति । पर्वति । मर्वति । **चर्व** अदने । चर्वति । **कष खष शिष जष झष शष वष मष रुष रिष** हिंसार्थाः । शेषति । शिशेष । शेष्टा ॥ **शल इगुपधादनिटः क्सः** । ३ । १ । ४५ । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः । अशिक्षत् ॥ **तीषसहलुभरुषरिषः** ।७।२।४८। इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड् वा । रोषिता । रोष्टा । **भष** भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । **पुष** पुष्टौ । पोषिता । अनुदात्तेषु पुष्येति श्यना निर्देशादयमुदात्तः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणात् नाङ् । अपोषीत् । **श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु** दाहे । शेषति । श्लेषति । प्रोषति । प्लोषति ॥

इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

एध वृद्धौ । **टित आत्मनेपदानां टेरे** । ३ । ४ । ७९ । टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥ **आतो ङितः** । ७ । २ । ८१ । अतः परस्य ङितामात इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥ **थासस्से** । ३ । ४ । ८० । टितो लस्य । एधसे । एधेथे । एधध्वे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥ **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः** । ३ । १ । ३६ । इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्ततत आम् लिटि ॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य** । १ । ३ । ६३ । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्म-

नेपदं स्यात् ॥ **लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३।४।८१ ।** ऐकारोच्चारणं ज्ञापकम् । तङादेशानां टेरेत्वन्नेति । तेन डारौरसां न । एधांचक्रे । एधांचक्राते । एधांचक्रिरे । एधांचकृषे । एधांचक्राथे ॥ **इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।** इण्णन्तादंगात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः । एधांचकृढ्वे । एधांचक्रे । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांबभूव । एधामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृञ्चानुप्रयुज्यत इति कृभ्विति वा ब्रूयात् । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥ **धि च । ८ । २ । २५ ।** धादौ प्रत्यये सलोपः । एधिताध्वे ॥ **ह एति । ७ । ४ । ५२ ।** तासस्त्योः सस्य हः स्यात् । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥ **आमेतः । ३ । ४ । ९० ।** लोट एत आम् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ । ३। ४।९१ ।** सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । **एत ऐ । ३।४।९३ ।** लोडुत्तमस्य । एधै । एधावहै । एधामहै । 'आटश्च' । ऐधत । ऐधेताम । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥ **लिङः सीयुट् । ३ । ४।१०२।** लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपः ॥ **लोपो व्योर्वलि । ६।१ । ६६ ।** एधेत । एधेयाताम् ॥ **झस्य रन् । ३ । ४। १०५ ।** लिङः । एधे-

---

१ न च 'लिटस्तझयोरिशिरेच्' इत्येवमेव मात्रालाघवेन पठितव्यं पश्चाच्च 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यनेन एत्वं भविष्यत्येवेत्यत आह—एकारोच्चारणं ज्ञापकमिति, तथा चैकारोच्चारणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति 'तङादेशानां टेरेत्वं न' इति, अत एव रसां नैत्वमिति भावः ॥

-रन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥ **इटोऽत्** । ३ ।४।१०६ । लिङा-देशस्य । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥ **सुट् तिथोः**।३।४।१०७। लिङस्तयोः सुट् । यलोपः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥ **आत्मनेपदेष्वनतः** ।७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत्स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् । ऐधिढ्वम् । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । **कमु** कान्तौ[1] ॥ **कमेर्णिङ्** ।३ । १ । ३० । स्वार्थे । कामयते ॥ **अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु** । ६ । ४ । ५५ । एषु णेरय् । कामयांचक्रे । आयादय इति वा णिङ् । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चकमिषे । चकमाथे । चकमिध्वे । चकमे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । कमिषीष्ट ॥ **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्** । ३ । १ । ४८ । ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्त्रर्थे लुङि । अकाम इ अ त इति स्थिते ॥ **णेरनिटि** । ६ । ४ । ५१ । अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः** । ७ । ४ । १ । चङ्परे णौ यदंगं तस्योपधाया ह्रस्वः ॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे** । ७ । ४ । ९३ । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥ **सन्यतः** । ७ । ४ । ७९ । अभ्यासस्यात इत्सनि ॥ **दीर्घो लघोः** । ७ । ४ । ९४ । लघोरभ्यासस्य

---

१ कांतिरिच्छा ॥

दीर्घः सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे । (कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः) अचकमत । अकामयिष्यत । अकमिष्यत । **भाम** क्रोधे । भामते । बभामे । **क्षमूष्** सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिवहे । चक्षमिमहे । **म्वोश्च** । ८ । २ । ६५ । मान्तस्य धातोर्मस्य नः स्यान्म्वोः परयोः । चक्षण्वहे । चक्षण्महे । **गाधृ** प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । **बाधृ** लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते । **नाथृ नाधृ** याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । (आशिषि नाथ इति वाच्यम्) अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । **दध** धारणे । दधते । **स्कुदि** आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । **श्विदि** श्वैत्ये । श्विन्दते । शिश्विन्दे । **वदि** अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । **भदि** कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । **मदि** स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । **स्पदि** किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । **मुद** हर्षे । मोदते । मुमुदे । **उर्द** माने क्रीडायां च । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । **कुर्द खुर्द गुर्द गुद** क्रीडायामेव । कूर्दते । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । **षूद** क्षरणे । सूदते । सुषूदे । **ह्राद** अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे । **ह्लादी** सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । **स्वाद** आस्वादे- स्वादते । **पर्द** कुत्सिते शब्दे । गुदरव इत्यर्थः । पर्दते । पपर्दे । **यती** प्रयत्ने । यतते । येते । **श्रथि** शैथिल्ये । श्रन्थते । **ग्रथि** कौटिल्ये । ग्रन्थते । **कत्थ** श्लाघायाम् । कत्थते । चकत्थे । **श्लोकृ** संघाते । संघातो ग्रंथः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । शुश्लोके । **शाकि** शङ्कायाम् । शङ्कते ।

शशंके। **अकि** लक्षणे। अङ्कते। आनङ्के। **ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि** गत्यर्थाः। कङ्कते। वङ्कते। श्वङ्कते। त्रङ्कते। ढौकते। डुढौके। त्रौकते। तुत्रौके। (सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वनिषेधः) ष्वष्कते। षष्वष्के। वस्कते। ववस्के। मस्कते। ममस्के। टेकते। टीकते। तेकते। तीकते। रङ्घते। लङ्घते। **श्लाघृ** कत्थने। श्लाघते। **पचि** व्यक्तीकरणे। पञ्चते। पपञ्चे। **ऋज** गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। अर्जते। (नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते) आनृजे। **ऋजि भृजी** भर्जने। ऋञ्जांचक्रे। भर्जते। **एजृ भेजृ भ्राजृ** दीप्तौ। एजते। एजांचक्रे। भेजते। बिभेजे। भ्राजते। बभ्राजे। **वेष्ट** वेष्टने। वेष्टते। विवेष्टे। **चेष्ट** चेष्टायाम्। चेष्टते। चिचेष्टे। **स्फुट** विकसने। स्फोटते। पुस्फुटे। **टुवेपृ** कंपने। वेपते। **कपि** चलने। कंपते। **भिक्ष** भिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते। बिभिक्षे। **दीक्ष** मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे। **भाष** व्यक्तायां वाचि। भाषते। बभाषे। **वर्ष** स्नेहने। वर्षते। ववर्षे। **ईह** चेष्टायाम्। ईहते। ईहांचक्रे। **गर्ह गल्ह** कुत्सायाम्। गर्हते। गल्हते। **काशृ** दीप्तौ। काशते। **ऊह** वितर्के। ऊहते। ऊहांचक्रे। कथम् 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इति। (अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्) अनुदात्तेतश्चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात्। तेन 'उदयति यदि भानुः', 'स्फायन्निर्मोकसंधिः' इत्या-

---

१ अनुदात्तेत्त्वेनैव ताङि सिद्धे ङित्करणं व्यर्थमिति भावः। उदयति इति उत्पूर्वस्यायधातो रूपम्। स्फायन्निति, 'स्फायी वृद्धौ' इत्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः॥

दि सिद्धमित्याहुः । **अय** गतौ । अयते ॥ **उपसर्गस्यायतौ** ।८।२।१९। अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वम् । प्लायते । पलायते ॥ **दयायासश्च** ।३।१।३७। एभ्य आम्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । अयिषीष्ट ॥ **विभाषेटः** ।८।३।७९। इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा ढः । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम् । आयिध्वम् । आयिष्यत । **द्युत** दीप्तौ । द्योतते ॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्** ।७।४।६७। अभ्यासस्य । दिद्युते । द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । द्योतिषीष्ट ॥ **द्युद्भ्यो लुङि** ।१।३।९१। द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा लुङि । पुषादीत्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट । अद्योतिष्यत । एवं **श्विता** वर्णे । **ञिमिदा** स्नेहने । **ञिष्विदा** स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । **रुच** दीप्तावभिप्रीतौ च । **घुट** परिवर्तने । **शुभ** दीप्तौ । **क्षुभ** सञ्चलने । **णभ तुभ** हिंसायाम् । **स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु** अवस्रंसने । **ध्वंसु** गतौ च । **श्रम्भु** विश्वासे । **वृतु** वर्तने । वर्तते । (ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन) ववृते । वर्तिता ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः** ।१।३।९२। वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्ये सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः** ।७।२।५९। वृत्-वृध्-शृध्-स्यन्दूभ्यः सादेरार्द्धधातुकस्येण्न तङानयोरभावे । वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवृतत् । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत । एवं **वृधु** वृद्धौ । **शृधु** शब्दकुत्सायाम् । **स्यन्दू** प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न

वृद्भ्य इति निषेधः। स्यन्त्स्यति। स्यन्दिष्यते। स्यन्त्स्यते। स्यन्देत। स्यन्दिषीष्ट। स्यन्त्सीष्ट। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षेऽङ्। नलोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट। अस्यन्त। अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्सत। अस्यन्त्स्यत्। अस्यन्दिष्यत। अस्यन्त्स्यत॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु**। ८। ३। ७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा। अनुष्यन्दते। अनुस्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्। अनुस्यन्दते हस्ती। **कृपू** सामर्थ्ये॥ **कृपो रो लः**। ८। २। १८। कृपः उ इति छेदः। कृत रेफस्य लः कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च ऌकारसदृशः स्यात्। कल्पते। चक्लृपे। चक्लृप्से। इत्यादि स्यन्दिवत्॥ **लुटि च कृपः**।१।३।९३। लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा॥ **तासि च कृपः**।७।२।६०। कृपेः परस्य तासेः सादेशार्द्धधातुकस्येण्न तङानयोरभावे। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्तासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते। कल्पिषीष्ट॥ **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु**। १।२।११। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिचेत्येतौ कितौ स्तः। क्लृप्सीष्ट। अक्लृपत्। अकल्पिष्ट। अक्लृप्त। अकल्प्स्यत्। अकल्पिष्यत। अकल्प्स्यत। **इति द्युतादयः**॥

ददु दाने। ददते। ददे। ददाते। ददिरे। ददिता। ददिष्यते। ददताम्। अददत। ददेत। ददिषीष्ट। अददिष्ट। अददिष्यत। **त्रपूष्** लज्जायाम्। त्रपते॥ **तॄफलभजत्रपश्च**। ६। ४। १२२। एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च। त्रेपे। त्रपिता।

१ तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात् फलभजोर्वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वात्त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम्॥

त्रप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट । अत्रप्त । अत्रपिष्यत । अत्रप्स्यत । **घट** चेष्टायाम् । घटते । जघटे । **व्यथ** भयसंचलनयोः ॥ **व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ।** व्यथेरभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिः शेषापवादः । विव्यथे । **प्रथ** प्रथने । प्रथते । पप्रथे । **प्रस** विस्तारे । प्रसते । **म्रद** मर्दने । म्रदते । **स्खद** स्खदने । स्खदन विद्रावणम् । स्खदते । **क्रप** कृपायां गतौ च । क्रपते। **ञित्वरा** संभ्रमे । त्वरते । **टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ** दीप्तौ । भ्राजते ॥ **फणां च सप्तानाम् ।६।४।१२५।** फण्, राजृ, भ्राजृ, भ्राशृ, म्लाशृ, स्यमु, स्वन, एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेजे । बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । म्लाश्यते । म्लेशे । बम्लाशे । **रम** क्रीडायाम् । रमते । रेमे । रन्ता । **जभी जृभि** गात्रविनामे ॥ **रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ।** नुम् । जंभते । जजंभे । जृंभते । जजृंभे ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

श्रिञ् सेवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्राय । शिश्रिये । श्रयितासि । श्रयितासे । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । श्रयतु । श्रयताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत । **भृञ्** भरणे । भरति । भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । बभर्थ । बभृम । बभ्रे । बभृषे । भर्त्तासि । भर्त्तासे । भरिष्यति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् । अभरत । भरेत् । भरेत । भ्रियात् ॥

उश्च। १। २। १२। ऋवर्णात्परौ झलादिलिङ्गात्मनेपदपरः सिचेत्येतौ कितौ स्तः। भृषीष्ट। भृषीयास्ताम्। अभार्षीत्॥ ह्रस्वादङ्गात्। ८। २।२७। सिचो लोपो झलि। अभृत। अभरिष्यत्। अभरिष्यत। हृञ् हरणे। हरति। हरते। जहार। जह्रतुः। जह्रुः। जहर्थ। जह्रिव। जह्रिम। जह्रे। जह्रिषे। हर्त्तासि। हर्त्तासे। हरिष्यति। हरिष्यते। धृञ् धारणे। धरति। धरते। णीञ् प्रापणे। नयति। नयते। डुपचष् पाके। पचति। पचते। पपाच। पेचिथ। पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्ष्यति। पक्ष्यते। भज सेवायाम्। भजति। भजते। भेजे। भक्तासि। भक्तासे। भक्ष्यति। भक्ष्यते। भजतु। भजताम्। अभाक्षीत्। अभक्त। अभक्षाताम्। यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति। यजते॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। ६। १। १७। वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि। इयाज॥ वचिस्वपियजादीनां किति। ६। १। १५। वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं किति।

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ् व्येञ् च इत्यपि।
ह्वेञ्वदी श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव॥ १॥

ईजतुः। ईजुः। इयजिथ। इयष्ट। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। यक्ष्यते। यजतु। यजताम्। अयजत्। अयजत। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ट। वह प्रापणे। वहति। वहते। उवाह। ऊहतुः। ऊहुः। उवहिथ। 'झषस्तथोर्धोऽधः'॥ ढो ढे लोपः। ८। ३। १३॥ सहिवहोरोदवर्णस्य। ६। ३। ११२। ढलोपे। उवोढ। ऊहे। वोढा। वक्ष्यति। वक्ष्यते। वहतु। वहताम्। उह्यात्। वक्षीष्ट। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षुः। अवाक्षीः। अवोढम्।

अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवक्षाथाम् । अवोढ्वम् । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । **टुवप्** बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । वपते । उवाप । ऊपे । वप्ता । वप्स्यति । वप्स्यते । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त । **वेञ्** तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥ **वेञो वयिः २ । ४ । ४१ ।** वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥ **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । ६ । १ । १६ ।** चात्किति संप्रसारणम् । इति यस्य प्राप्ते ॥ **लिटि वयो यः । ६।१।३८।** वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥ **वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३९ ।** वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवत्त्वेन ञित्त्वात् तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे ॥ **वेञः । ६ । १ । ४० ।** संप्रसारणं न लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः ॥ वविथ । ववाथ । ववे । ववाते । वविरे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । अवासिष्टाम् । अवासिषुः । **व्येञ्** संवरणे । व्ययति । व्ययते ॥ **न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ।** आत्वम् । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः ॥ **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ।** अद् ऋ व्येञ् एभ्यः स्थलो नित्यमिट् । विवयिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विव्यिव । विव्यिम । विव्ये । व्याता व्यास्यति । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्या-

सीत् । अह्वास्त । **ह्वेञ्** स्पर्द्धायां शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते ॥ **अभ्यस्तस्य च । ६।१।३३ ।** अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणम् । जुहाव । जुहुवे । ह्वाता । ह्वास्यति । ह्वास्यते ॥ **लिपिसिचिह्वश्च । ३।१।५३ ।** च्लेरङ् ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।३।१।५४।** अह्वत । अह्वताम् । अह्वत । अह्वास्त । **राजृ** दीप्तौ । राजति । राजते । रराज । रेजतुः । रेजुः । रराजुः । रेजे । रराजे । **हिक्क** अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते । **अञ्चु** गतौ पूजने च । अञ्चति । अञ्चते । अच इत्येके । अचोत्यपरे । **टुयाचृ** याच्ञायाम् । याचति । याचते । **बुधिर्** बोधने । बोधते । बोधति । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । **खनु** अवदारणे । खनति । खनते । चखान । चख्नतुः । चख्नुः । चख्ने । खायात् । खन्यात् । **चीवृ** आदानसंवरणयोः । चीवति । चीवते । **चायृ** पूजानिशामनयोः । चायति । चायते । **व्यय** गतौ । व्ययति । व्ययते । **दाशृ** दाने । दाशति । दाशते । **भेषृ** भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते । **अस** गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं षान्तोपि । **स्पश** बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते । **लष** कान्तौ । लष्यति । लषति । लषते । लष्यते । **चष** भक्षणे । चषति । चषते । **छष** आदानसंवरणयोः । छषति । छषते । **दासृ** दाने । दासति । दासते । **धावु** गतिशुद्ध्योः । धावति । धावते ॥ **इति भ्वादिः ॥**

अथादादिगणः ॥ २ ॥

ऋतेरीयङ् । ३ ।१।२९ । स्वार्थे । **ऋतिः** सौत्रः । जुगुप्सायामिति

---

१ 'ये विभाषा' इति विकल्पेनात्त्वम् ॥ २ 'वा भ्राशम्लाश' इति वा श्यन् ॥

३ तान्तोऽयं धातुः 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति निर्देशात् । इदन्तत्वे तु 'एरनेकाचः' इति यण् स्यात् तस्मादयमिका निर्दिष्ट इति ज्ञेयम् ॥

बहवः । कृपायां चेत्येके । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आयादयेति ईयङभावपक्षे शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिता । अर्तिष्यतीत्यादि । **अद्** भक्षणे ॥ **अदिप्रभृतिभ्यः शपः** । २ । ४ । ७२ । लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्थः । अत्थ । अद्मि । अद्वः । अद्मः ॥ **लिट्यन्यतरस्याम्** । २।४।४०। अदो घस्लृ स्यात् । जघास । उपधालोपः । घस्य चर्त्वे ॥ **शासिवसिघसीनां च** । ८ । ३ । ६० । इण्कुभ्यामेषां सस्य षः । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । आदतुः । आदुः । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । अत्तु । अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः** । ६ । ४ । १०१ । अद्धि । अत्तात् । अत्तम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥ **अदः सर्वेषाम्** । ७ । ३ । १०० । अदः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याट् स्यात् । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥ **लुङ्सनोर्घस्लृ** । २।४।३७। अदः । अघसत् । आत्स्यत् । **हन** हिंसागत्योः ॥ **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** । ६ । ४ । ३७ । अनुनासिकान्तानामेषां लोपः । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः ॥ **हनो वा** । ८ । ४ । २३ । उपसर्गस्थान्निमित्ताद्धन्तेर्नस्य णः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । प्रहण्मः । प्रहन्मः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ **अभ्यासाच्च** । ७ । ३ । ५५ । हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्थ । जघ्नथुः । जघ्न । जघान । जघन । जघ्निव । जघ्निम । हन्ता । ह-

निष्यति । हन्तु । हतात् । हताम । घ्नन्तु ॥ **हन्तेर्जः ।६।४।३६।** हौ ॥ **असिद्धवदत्राभात् ।६।४।२२।** इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जहि । हतात् । हतम् । हत । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म । हन्यात् ॥ **आर्द्धधातुके ।२।४।३५।** इत्यधिकृत्य ॥ **हनो वध लिङि ।२।४।४२॥ लुङि च ।२।४।४३।** वध्यात् । वध्यास्ताम् । अवधीत् । अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ **उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७। ३। ८९।** लुग्विषये उतो वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । यौषि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः । युयाव । युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । युयोथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुविव । युयुविम । यविता । यविष्यति । यौतु । युतात् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । युयात् । इह वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात्[1] । युयाताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयासुः । अयावीत् । अयविष्यत् । या प्रापणे । याति । यातः । यान्ति । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् ॥ **लङः शाकटायनस्यैव ।३।४।१११।** आदन्ताल्लङो झेर्जुस्वा । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः । अयासीत् । अयास्यत् । एवं वा गतिगन्धनयोः । भा दीप्तौ । ष्णा शौचे । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वम् । स्नेयात् । स्नायात् । श्रा पाके । द्रा कुत्सायां गतौ । प्सा

---

1 विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादिति भावः ॥

अक्षणे। **पा** रक्षणे। **रा** दाने। **ला** आदाने। **दाप्** लवने। **ख्या** प्रकथने। अयं सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः। **विद्** ज्ञाने॥ **विदो लटो वा**। ३। ४। ८३। वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। पक्षे वेत्ति। वित्तः। विदन्ति॥ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्**।३।१।३८। एभ्यो लिट्याम् वा। विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः। विदांचकार। विवेद। वेदिता। वेदिष्यति॥ **विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्**। ३। १। ४१। वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात्॥ **तनादिकृञ्भ्य उः**। ३।१।७९। शपोऽपवादः। विदांकरोतु॥ **अत उत्सार्वधातुके**।६।४।११०। उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके क्ङिति। विदांकुरुतात्। विदांकुरुताम्। विदांकुर्वन्तु। विदांकुरु। विदांकरवाणि। वेत्तु। अवेत्। अवित्ताम्। अविदुः॥ **दश्च**।८।२।७५। धातोः पदान्तस्य दस्य सिपि रुर्वा। अवेः। अवेत्। विद्यात्। विद्याताम्। विद्युः। विद्यात्। विद्यास्ताम्। विद्यासुः। अवेदिष्यत्। **अस्** भुवि। अस्ति॥ **श्नसोरल्लोपः**। ६। ४। १११। श्नस्यास्तेश्चातो लोपः सार्वधातुके क्ङिति। स्तः। सन्ति। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः॥ **अस्तेर्भूः**।२। ४। ५२। आर्द्धधातुके। बभूव। भविता। भविष्यति। अस्तु। स्तात्। स्ताम्। सन्तु॥ **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च**।६।४।११९। घोरस्तेश्चैत्वं हौ अभ्यासलोपश्च। आभीयत्वाद्धोर्धिः। एधि। स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव। असाम। आसीत्[१]। आस्ताम्। आसन्। स्यात्।

---

१ 'अस्तिसिचः'-इतीट्॥ २ अत्र 'श्नसोः'—इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट्॥

स्याताम्। स्युः। भूयात्। अभूत्। अभविष्यत् ॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। ८। ३। ८७।** उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षो यकारेऽचि च परे। निष्यात्। प्रादुःष्यात्। निषन्ति। प्रादुःषन्ति। यच्परे किम। अभिस्तः। रु शब्दे ॥ **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके। ७। ३। ९५।** एभ्यः सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीति। रौति। रुवीतः। रुतः। हलादेः किम्। रुवन्ति। तिङः किम्। शाम्यति। सार्वधातुके किम्। आशिषि रूयात्। विध्यादौ तु रुयात्। रुवीयात्। अरावीत्। अरविष्यत्। तु इति सौत्रो धातुः। गतिवृद्धिहिंसासु। तवीति। तौति। तुवीतः। तुतः। तुवन्ति। तुताव। तोता। तोष्यति। णु स्तुतौ। नौति। नुनाव। नविता। टुक्षु शब्दे। क्षौति। चुक्षाव। क्षविता। क्ष्णु तेजने। क्ष्णौति। क्ष्णविता। अक्ष्णावीत्। ष्णु प्रस्रवणे। स्नौति। सुष्णाव। स्नविता। षु प्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सौति। सुतः। सुषाव। सोता। असौषीत्। कु शब्दे। कौति। चुकाव। कोता। इण् गतौ। एति। इतः ॥ **इणो यण्। ६।४।८१।** अजादौ प्रत्यये।इयङोऽपवादः। यन्ति ॥ **अभ्यासस्यासवर्णे।६।४।७८।** अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि। इयाय ॥ **दीर्घ इणः किति।७।४।६९।** इणोऽभ्यासस्य दीर्घः किति लिटि। ईयतुः।ईयुः।इययिथ। इयेथ। एता। एष्यति। एतु। ऐत्। ऐताम्। आयन्। इयात्। ईयात्॥ **एतेर्लिङि। ७। ४। २४।** उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्द्धधातुके

किति लिङि। निरियात्। (उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्)॥ **अन्तादिवच्च** । ६ । १ । ८५ । योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात्। अभीयात्। अणः किम्। समेयात्॥ **इणो गा लुङि** ।२।४।४५। गातिस्थेति सिचो लुक्। अगात्। अगाताम्। अगुः। ऐष्यत्। **इक्** स्मरणे। अयमधिपूर्व एव। 'अधीगर्थदयेशाङ्कर्मणि' इति लिङ्गात्। (इण्वदिक इति वक्तव्यम्) अधियन्ति। अध्यगात्। केचित्त्वार्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः। तन्मते यण्न। तथा च भट्टिः—'ससीतयोराघवयोरधीयन्' इति। **वी** गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनं गर्भग्रहणम्। असनं क्षेपणम्। वेति। वीतः। वियन्ति। वेषि। वीहि। अवेत्। अविताम्। अवियन्। अटि सति अनेकाच्त्वाद्यणिति केचित्। अव्यन्। अत्र ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते। एति। ईतः। इयन्ति। ईयात्। ऐषीत्। **वच्** परिभाषणे। वक्ति। वक्तः। अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते। बहुवचनपर इत्यन्ये। झिपर इत्यपरे। वक्तु। वग्धि। वच्यात्। उच्यात्॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** । ३ । १ । ५२ । च्लेः॥ **वच उम्** ।७।४।२०। अङि। अवोचत्। अवक्ष्यत्। **मृजू** शुद्धौ॥ **मृजेर्वृद्धिः** । ७ । २ । ११४ । इको धातुप्रत्यये परे। मार्ष्टि। मृष्टः। क्ङित्यजादौ वेष्यते। मृजन्ति। मार्जन्ति। ममार्ज। ममृजतुः। ममार्जतुः। ममा-

---

१ अन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ तत्र यदि पूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः। एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यात् एकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यादिति भावः॥

२ स्मरन्नित्यर्थः। राघवयोरित्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्म्मणि' इति कर्म्मणि षष्ठी॥

३ मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे। व्रश्चेति षत्वम्॥

र्जिथ। ममार्ष्ठ। मार्जिता। मार्ष्टा। मार्ष्टु। मृड्ढि। अमार्ट्। अमार्ड्। अमार्जीत्। अमार्क्ष्यत्। अमार्जिष्यत्॥ **रुदिर्** अश्रुविमोचने॥ **रुदादिभ्यः सार्वधातुके** ७।२।७६। रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट्। रोदिति। रुदितः। ह्लौ परत्वादिति धित्वं न। रुदिहि॥ **रुदश्च पञ्चभ्यः**।७।३।९८। हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट्॥ **अड् गार्ग्यगालवयोः**।७।३।९९। अरोदीत्। अरोदत्। अरुदिताम्। अरुदन्। अरोदीः। अरोदः। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्[1]। (असिद्धं बहिरङ्गमंतरङ्गे) रुद्यात्। अरुदत्। अरोदीत्। अरोदिष्यत्। **ञिष्वप्** शये। स्वपिति। स्वपितः। सुष्वाप। सुषुपतुः। सुष्वपिथ। सुष्वप्थ॥ **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः** ८।३।८८। एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः किति लिटि। परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम्। (पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने[2])। सुषुषुपतुः अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम्। षत्वस्यासिद्धत्वात्। ततः पूर्वं हलादिः शेषः। नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुसुष्वाप। स्वप्ता। अस्वपीत्। अस्वप्त। स्वप्यात्। सुप्यात्। सुषुप्यात्। अस्वप्स्यत्। **श्वस** प्राणने। श्वसिति। श्वसितः। शश्वास। श्वसिता। श्वसिष्यति। श्वसितु। अश्वसीत्। अश्वसत्। अश्वसिताम्। श्वस्यात्।

---

१ अस्याश्च 'वाह ऊठ्' इति सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकम्। अन्यथा वाह् इत्यस्य संप्रसारणमात्रविधाने लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ विश्वौहः इत्यादि सिद्धेः तद्ग्रहणं व्यर्थं स्पष्टमेव॥

२ द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धं स्यादित्यर्थः॥

ह्यन्तेति वृद्धिर्न । श्वर्सात् । अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥ **अनितेः** ।८।४।१९। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्नस्य णः । प्राणिति । **जक्ष** भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥ **अदभ्यस्तात्** । ७।१ । ४ । झस्य अन्तापवादः । जक्षति । अजक्षीत् । अजक्षत् । अजक्षिताम् । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । **जागृ** निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागरांचकार । जजागार ॥ **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** । ७ ।३।८५ । जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । जजागरुः । जागरिता । अजागः । अजागृताम् ॥ **जुसि च** ।७।३ । ८३ । अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । अजागरीत् । **दरिद्रा** दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ **इद्दरिद्रस्य** ।६।४।११४। हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥ **श्नाभ्यस्तयोरातः** ।६।४।११२ । लोपः क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादा नेत्येके । ददरिद्रौ । (दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः) (लुङि वा) (सनि ण्वुलि ल्युटि च न) दरिद्रिता । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् । **चकासृ** दीप्तौ । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकास्ति । चकासांचकार । चकासिता । चकास्तु । चकाधि ॥ **तिप्यनस्तेः** । ८ ।२।७३ । पदान्तस्य

---

१ प्राणने इत्यर्थः ॥

सस्य दः। अचकात्। अचकाद्। अचकास्ताम्। अचकासुः॥ **सिपि धातोरुर्वा** ।८।२।७४। पदान्तस्य सस्य। पक्षे दः। अचकाः। अचकात्। **शासु** अनुशिष्टौ। शास्ति। **शास इदङ्हलोः** ।६।४।३४। शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च। शिष्टः। शासति। शशास। शशासतुः। शास्तु। शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु॥ **शा हौ** ।६।४।३५। शास्तेः। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टान्। अशासुः। अशाः। अशात्। शिष्यात्॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च** ।३।१।५६। एभ्यश्च्लेरङ् कर्तृलुङि। अशिषत्। अशासिष्यत्॥

॥ इति परस्मैपदम् ॥

शीङ् स्वप्ने॥ **शीङः सार्वधातुके गुणः**।७।४।२१। शेते। शयाते॥ **शीङो रुट्**।७।१।६। आदेशस्यातः। शेरते। शेषे। शयाथे। शेध्वे। शये। शेवहे। शिश्ये। शयिता। शयिषीष्ट। अशयिष्ट। अशयिष्यत। **इङ्** अध्ययने। इङिकावप्युपसर्गतो न व्यभिचरतः। अधीते। अधीयाते। अधीयते। **गाङ् लिटि**।२।४।४९। इङः। अधिजगे। अध्येता। अध्येष्यते। अधीताम्। अधीष्व। अधीयाथाम्। अधीध्वम्। अध्ययै। अध्ययावहै। अध्ययामहै। अध्यैत। अध्यैध्वम्। अध्यैयि। अध्यैवहि। अध्यैमहि। अधीयीत। अधीयीयाताम्। अधीयीरन्। अध्येषीष्ट॥ **विभाषा लुङ्लृङोः** ।२।४।५०। इङो गाङ्। **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्**।१।२।१। गाङादेशात्कुटादिभ्य-

---

१ तिपि न स्वस्तेः॥ २ इह 'गाङ् गतौ' इत्यस्य न ग्रहणम्, तत्र तदर्थतया ङकारानुबन्धस्य चरितार्थत्वात्। अयं त्वचरितार्थः। स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह-गाङादेशादिति॥

श्चाङिणतः प्रत्यया ङितः स्युः॥ **घुमास्थागापाजहातिसां हलि** ।६।४।६६। एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । **ईर** गतौ कंपने च । ईर्ते । ईरांचक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । **ईड** स्तुतौ । ईट्टे ॥ **ईशः से** ।७।२।७७। **ईडजनोर्ध्वे च** ।७।२। ७८ । ईशीड्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यर्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ढ्वम् । **ईश** ऐश्वर्ये । ईशिषे । ईशिध्वे । **आस** उपवेशने । आस्ते । दयायासश्चेत्याम् । आसांचक्रे । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट । **आङ्शासु** इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । **वस** आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । **णिसि** चुंबने । निंस्ते । **णिजि** शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । **वृजी** वर्जने । वृक्ते । वृजाते । इदिदित्यन्ये । वृङ्क्ते । **पृची** संपर्चने । पृक्ते । **षूङ्** प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता । सविता । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट । असोष्ट । **चक्षिङ्** व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तः । नुम्तु न । अन्त्य इदिति व्याख्यानात् । चष्टे । चक्षाते । आर्धधातुके ॥ **चक्षिङः ख्याञ्** ।२।४।५४॥ **वा लिटि** ।२।४।५५। अत्र भाष्ये ख्शादिर्यमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् । ञित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्शौ । चक्शे । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यति । क्शास्यते । चष्टाम । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । ख्येयात् । क्शायात् । क्शे-

---

१ अनिट्कपु णिजिर् इति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेट् ॥

यात्। अरयतिवक्तीत्यङ्। अख्यत। अख्यत। अकशासीत्। अकशास्त। वर्जने क्शान्नेष्टः। समचक्षिष्टेत्यादि। **द्विष अप्रीतौ**। द्वेष्टि। द्विष्टे। द्वेक्ष्यति। द्विड्ढि। द्वेषै। अद्वेट्॥ **द्विषश्च**। ३। ४। ११२। लङो झेर्जुस्वा। अद्विषुः। अद्विषन्। अद्विक्षत्। **दुह प्रपूरणे**। 'दादेर्घातोर्घः' इति हस्य घः। दोग्धि। दुग्धः। दुहन्ति। धोक्षि। दुग्धे। दुहाते। दुहते। धुक्षे। दुहाथे। धुग्ध्वे। दुह्वहे। दुह्महे। दुदोह। दुदुहे। दोग्धा। धोक्ष्यति। धोक्ष्यते। दोग्धु। दुग्धात्। दुग्धाम्। दुहन्तु। दुग्धि। दुग्धात्। दुग्धम्। दुग्ध। दोहानि। दुग्धाम्। दुहाताम्। दुहताम्। धुक्ष्व। दुहाथाम्। धुग्ध्वम्। दोहावहै। दोहामहै। अधोक्। अदुग्धाम्। अदुहन्। अदोहम्। अदुग्ध। अदुहाताम्। अदुहत। अधुग्ध्वम्। दुह्यात्। दुहीत। धुक्षीष्ट। अधुक्षत्॥ **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये**। ७।३।७३। एषां क्सस्य लुग्वा दन्त्ये तङि। अधुक्षत। अदुग्ध॥ **क्सस्याचि**। ७। ३।७२। अजादौ तङि क्सस्य लोपः। अधुक्षाताम्। अधुक्षन्त। अधुक्षथाः। अधुग्धाः। अधुक्षाथाम्। अधुक्षध्वम्। अधुग्ध्वम्। अधुक्षि। अधुक्षावहि। अदुह्वहि। अधुक्षामहि। अधोक्ष्यत्। अधोक्ष्यत। एवम्। **दिह उपचये**। उपचयो वृद्धिः। **लिह आस्वादने**। लेढि। लीढः। लिहन्ति। लेक्षि। लीढे। लिहाते। लिहते। लिक्षे। लिहाथे। लीढ्वे। लेढु। लीढात्। लीढाम्। लिहन्तु। लीढि। लेहानि। लीढाम्। अलेट्। अलीढाम्। **ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि**॥ **ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः**। ३। ४। ८४। ब्रुवो लटस्तिबादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। आह। आहतुः। आहुः॥ **आहस्थः**। ८। २। ३५। झलि। चर्त्वम्।

आत्थ । आहथुः ॥ **ब्रुव ईट् ।७।३।९३।** ब्रुवो हलादेः पित ईट् । ब्रवीति। ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥ **ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३।** आर्द्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवक्थ । ऊचे । वक्ता । वक्ष्यति । वक्ष्यते । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रताम् । ब्रवै । अब्रवीत् । अब्रूत । ब्रूयात् । ब्रुवीत । उच्यात् । वक्षीष्ट । अवोचत् । अवक्ष्यत् । चर्करीतं च । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । **ऊर्णुञ्** आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ।** वृद्धिर्वा हलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । (ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम्) ॥ **नन्द्राः संयोगादयः । ६।१।३।** अचः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥ **विभाषोर्णोः । १ । २ ।३।** इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णविता । ऊर्णौतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥ **गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ।** ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । और्णोत् । और्णोः । और्णुतम् । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाताम् । ऊर्णूयात् । ऊर्णूयास्ताम् । ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णविषीष्ट । और्णुवीत् ॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६।** इडादौ परस्मैपदे सिचि वृद्धिः पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णवीत् । और्णविष्टाम् ॥ **इत्यदादयः ॥**

अथ जुहोत्यादिगणः ॥ ३ ॥

हु दानादनयोः ॥ **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ।** शपः ॥

---

१ उपदेशे नकार एव णत्वं तु 'रषाभ्याम्' इत्यनेनेति भावः ॥

२ यद्यपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दानं तथापीह प्रयोगमनुसृत्य विधिबोधितहविर्द्रव्यस्य आहवनीयाग्न्यादौ प्रक्षेप एव दानं बोध्यम् ॥

श्लौ।६।१।१०। धातोर्द्वे स्तः। जुहोति। जुहुतः। हुश्नुवोरिति यण्। जुह्वति॥ **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च**।३।१।३९। एभ्यो लिट्यामि वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च। जुहवांचकार। जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहुतात्। जुहुताम्। जुह्वतु। जुहुधि। जुहवानि। अजुहोत्। अजुहुताम्। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। अहोष्यत्। **ञिभी** भये। बिभेति॥ **भियोऽन्यतरस्याम्**।६।४।११५। इकारः स्याद्धलादौ सार्वधातुके क्ङिति। बिभितः। बिभीतः। बिभ्यति। बिभयांचकार। बिभाय। भेता। भेष्यति। बिभेतु। बिभीतात्। बिभितात्। अबिभेत्। बिभियात्। भीयात्। अभैषीत्। अभेष्यत्। **ह्री** लज्जायाम्। जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रयांचकार। जिह्राय। ह्रेता। ह्रेष्यति। जिह्रेतु। अजिह्रेत्। जिह्रीयात्। ह्रीयात्। अह्रैषीत्। अह्रेष्यत्। **पॄ** पालनपूरणयोः॥ **अर्त्तिपिपर्त्योश्च**। ७।४।७७। अभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। पिपर्ति॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य**। ७।१।१०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उः॥ **हलि च**।८। २।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि। पिपूर्तः। पिपुरति। पपार॥ **शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा**।७।४।१२। किति लिटि। पप्रतुः। पप्रुः॥ **ऋच्छत्यॄताम्**।७।४।११। तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोॠतां च गुणो लिटि। पपरतुः। पपरुः॥ **वॄतो वा**।७।२।३८। वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि। परिता। परीता। परिष्यति। परीष्यति। पिपर्तु। पिपुरतु। अपिपः। अपिपूर्त्ताम्। अपिपरुः। पिपूर्यात्। पिपूर्युः। पूर्यात्। अपारीत्॥ **सिचि च परस्मैपदेषु**।७।२।४०। अत्र वॄत इटो न दीर्घः। अपारिष्टाम्। अपरिष्यत्। अपरीष्यत्। **ओहाक्**

त्यागे । जहाति ॥ **जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ।** इद्वा स्याद्धलादौ क्ङिति । जहितः ॥ **ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ।** श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि । जहीतः । जहति । जहौ । हाता । हास्यति । जहातु । जहितात् । जहीतात् ॥ **आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ।** जहातेराचादिदीतौ स्तः । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥ **लोपो यि । ६ । ४ । ११९ ।** जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङीति एत्वम् । हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् । **ऋ** गतौ । इयर्ति[1] । इयृतः । इय्रति । आर । आरतुः । आरुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयर्तु । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । आरिष्यत् । **माङ्** माने शब्दे च ॥ **भृञामित् । ७ । ४ । ७६ ।** भृञ् माङ् ओहाङ् एषामभ्यासस्येत्स्यात्त्रिषु । मिमीते । मिमाते । श्नाभ्यस्तेति आतो लोपः । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । **ओहाङ्** गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत । **डुभृञ्** धारणपोषणयोः । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभरांचकार । बभार । बभर्थ । बभृव । बिभरांचक्रे । बभ्रे । भर्ता । भरिष्यति । भरिष्यते । बिभर्तु । बिभराणि । बिभृताम् । अबिभः । अबिभरुः । अबिभृत । बिभ्रीत । भ्रियात् । भृषीष्ट ।

---

१ ऋ ऋ तिप्, इति स्थिते 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्येत्वम् । 'सार्वधातुका' इति ऋकारस्य गुणः, ततः 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ्—'इतश्च' इति इकारलोपः 'हल्ङ्याप्' इति तलोपः रेफस्य विसर्गः 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

अभार्षीत् । अभृत । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । डुदाञ् दाने। ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ । ददे । दाता। दास्यति । दास्यते । ददातु । देहि । दत्ताम् । अददात् । अदत्त । दद्यात् । ददीत । देयात् । दासीष्ट । अदात् । अदाताम् । अदुः ॥ **स्थाघ्वोरिच्च** । १ । २ । १७ । अनयोरिदन्तादेशः सिच्च किदात्मनेपदेषु । अदित । अदास्यत् । अदास्यत । डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ **दधस्तथोश्च** । ८ । २ । ३८ । द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् तथयो स्ध्वोश्च परतः । धत्तः । दधति । दधासि । धत्थः । धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि । णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ **निजां त्रयाणां गुणः श्लौ** । ७।४।७५। निज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेनिक्ते । निनेज । निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥ **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** । ७ ।३। ८७ । लघूपधगुणो न । नेनिजानि । नेनिक्ताम् । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनिक्त । नेनिज्यात् । नेनिजीत । निज्यात् । निक्षीष्ट । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत । एवम् । विजिर् पृथग्भावे । विष्लृ व्याप्तौ ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादिगणः ॥ ४ ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । **दिवादिभ्यः श्यन्** । ३ । १ । ६९ । कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु ।

---

१ दध इति कृतद्विर्वचनाभ्यासकार्यो धाञेव गृह्यते न तु दध धारणे इत्ययमिति व्याचष्टे—द्विरुक्तस्येति । धत्त इत्यादौ वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवत् ॥

अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं **षिवु** तन्तुसन्ताने ॥ **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि** । ८।३ । ७१ । परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः । पर्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । **नृती** गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । नर्तिता ॥ **सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः** ।७।२।५७। एभ्यः सिज्भिन्नस्य सादेरार्द्धधातुकस्येड्वा । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । नृत्यात् । अनर्तीत् । **त्रसी** उद्वेगे । वा भ्राशति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । तत्रास ॥ **वा जॄभ्रमुत्रसाम्** । ६।४।१२४ । एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा । त्रेसतुः । तत्रसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ । त्रसिता **शो** तनूकरणे ॥ **ओतः श्यनि** ।७।३।७१। लोपः श्यनि । श्यति।श्यतः। श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शशुः । शाता । शास्यति । अशात् । अशाताम् । इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम । **छो** छेदने । छ्यति । **षो**ऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । सेयात् । **दो** अवखण्डने । द्यति । ददौ । देयात् । अदात् । **व्यध** ताडने । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । **पुष** पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोष्यति । पुषादीत्यङ् । आपरस्मैपदात् । अपुषत् । **शुष** शोषणे । शुष्यति । शुशोष । अशुषत् । **णश** अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । **रधादिभ्यश्च** ७ । २ । ४५ । रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् । नेशिथ । **मस्जिनशोर्झलि**।७।१।६०। नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव । नेश्व । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ **नशेः षान्तस्य** ।८।४।३६ । णत्वं न ।

---

१ श्यनः 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वे 'ग्रहिज्या'–इति संप्रसारणम् ॥

प्रनंष्टा। अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्[1]। प्रनङ्क्ष्यति। **रध** हिंसासंराद्ध्योः॥ **रधिजभोरचि। ७। १। ६१।** नुम्। ररन्ध। ररन्धतुः। ररन्धिथ। ररद्ध। ररन्धिव। ररन्ध्व॥ **नेट्यलिटि रधेः। ७। १। ६२।** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न। रधिता। रद्धा। रधिष्यति। रत्स्यति। अङि नुम्। अनिदितामिति नलोपः। अरधत्। **तृप** प्रीणने। तृप्यति। ततर्प्थ। ततृपिथ। ततर्पिथ। तर्पिता। तर्प्ता। त्रप्ता। **(स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः)**। अतर्पीत्। अतार्प्सीत्। अत्राप्सीत्। अतृपत्। **दृप** हर्षमोहनयोः। दृप्यति।

रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता।

द्रुह जिघांसायाम्। द्रुह्यति। वा द्रुहेति घा घः। पक्षे ढः। दुद्रोग्ध। दुद्रोढ। दुद्रोहिथ। द्रोहिता। द्रोग्धा। द्रोढा। अद्रुहत्। **मुह** वैचित्त्ये। वैचित्त्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोहिथ। मुमोग्ध। मुमोढ। मोहिता। मोग्धा। मोढा। मोहिष्यति। मोक्ष्यति। अमुहत्। **ष्णुह** उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णोहिथ। सुष्णोग्ध। सुष्णोढ। सुष्णुहिव। सुष्णुह्व। स्नोहिता। स्नोग्धा। स्नोढा। स्नोहिष्यति। स्नोक्ष्यति। अस्नुहत्। **ष्णिह** प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह। स्नेहिता। स्नेग्धा। स्नेढा। अस्निहत्। **तुष** तुष्टौ। तुष्यति। **दुष** वैकृत्ये। दुष्यति। **श्लिष** आलिङ्गने। श्लिष्यति॥ **श्लिष आलिङ्गने। ३। १। ४६।** च्लेः क्सः। अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः। आलिङ्गने किम्। समश्लिषज्जतुकाष्ठम्। प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः। **क्रुध** क्रोधे। क्रुध्यति। **क्षुध** बुभुक्षायाम्। क्षुध्यति। **शुध**

---

१ पस्येत्युक्तेऽपि पदस्येति विशेषणेन षान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीति भावः॥

शौचे । शुध्यति । **षिधु** संराद्धौ । सिध्यति । **शमु** उपशमे ॥ **शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।७। ३ । ७४ ।** शम्-तम्-दम्-श्रम्-भ्रम्-क्षम्-क्लम्-मदामचो दीर्घः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् । **तमु** काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । **दमु** उपशमे । दाम्यति । दमिता । अदमत् । **श्रमु** तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । **भ्रमु** अनवस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राम्यति । भ्रमति । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमत् । **क्षमु** सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्व । क्षमिता । क्षन्ता । अयं न षित् । भ्वादिस्तु षित् ।

अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा ।

क्लमु क्लान्तौ । ष्ठिवुक्लमुचमामिति दीर्घः । क्लाम्यति । क्लमिता । अक्लमत् । **मदी** हर्षे । माद्यति । अमदत् । **असु** क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । **अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ।** अङि । अस्यतीत्यङ् । आस्थत् । **यसु** प्रयत्ने ॥ **यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ । संयसश्च । ३ । १ । ७२ ।** श्यन्वा । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति । **जसु** मोक्षणे । जस्यति । **तसु** उपक्षये । **दसु** च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । **वसु** स्तंभे । वस्यति । न शसददेति निषेधः । ववास । ववसतुः । भ्रशादिरिति मते तु । वेसतुः । वेसुः । **व्युष** विभागे । व्युष्यति । **विस** प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । **बुस** उत्सर्गे । बुस्यति । **मुस** खण्डने । मुस्यति । **मसी** परिणामे । परिणामो विकारः । **लुठ** विलोडने । लुठ्यति । **उच** समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । ऊचुः । **भृशु भ्रंशु** अधःपतने । भृश्यति । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । भ्रश्य-

ति। अभ्रंश। अभ्रशत्। **कृश** तनूकरणे। कृश्यति। **ञितृष** पिपासायाम्। तृष्यति। **हृष** तुष्टौ। श्यन्नडौ भौवादिकाद्विशेषः। हृष्यति। अहृषत्। **रुष रिष** हिंसायाम्। तीषेति वेट्। रोषिता। रोष्टा। रेषिता। रेष्टा। **कुप** क्रोधे। कुप्यति। **गुप** व्याकुलत्वे। **लुभ** गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्यति। भ्वादेरङ्कुरणाल्लोभतीत्यप्याहुः। **क्षुभ** सचलने। क्षुभ्यति। **क्लिदू** आर्द्रीभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिथ। चिक्लेत्थ। चिक्लिदिव। चिक्लिद्व। चिक्लिदिम। चिक्लिद्म। **ञिमिदा** स्नेहने॥ **मिदेर्गुणः**। ७। ३। ८२। इक इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये। मेद्यति। अमिदत्। **ञिक्ष्विदा** स्नेहनमोचनयोः। क्ष्विद्यति। **ऋधु** वृद्धौ। ऋध्यति। आनर्ध। **गृधु** अभिकाङ्क्षायाम्। गृध्यति। अगृधत्। **षूङ्** प्राणिप्रसवे। सूयते। सुषुवे। क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सुषुविषे। सुषुविवहे। सोता। सविता। **दूङ्** परितापे। **दीङ्** क्षये॥ **दीङो युडचि क्ङिति** ६। ४। ६३। दीङः परस्याजादेः क्ङिति आर्धधातुकस्य युट्। (**वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ**) दिदीये॥ **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च**। ६।१।५०। एषामात्वं ल्यपि चादशित्येज्निमित्ते। दाता। दास्यते। अदास्त। **डीङ्** विहायसा गतौ। डीयते। **पीङ्** पाने। पीयते। **माङ्** माने मायते। ममे। माता। **जनी** प्रादुर्भावे॥ **ज्ञाजनोर्जा**। ७। ३। ७९। शिति। जायते। गमहनजनेति उपधाया लोपः। 'स्तोश्चुना श्चुः'। जज्ञे। जनिता। जनिष्यते॥ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्**।३।१।६१। एभ्यः च्लेश्चिण्वा एकवचने तशब्दे परे॥ **चिणो लुक्**। ६। ४। १०४। चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्॥ **जनिवध्योश्च**।

---

१ अत्रापि 'ङः सि'—इतिवत् 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' सप्तम्याश्च षष्ठीकल्पनं ज्ञेयम्॥

७।३।३५। न वृद्धिश्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । अजनिष्ट । **दीपी** दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । **पद** गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥ **चिण्ते पदः** ।३।१।६०। अपादि । अपत्सातान् । अपत्सत । **विद** सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । **बुध** अवगमने । बुध्यते । बोद्धा । एकाचो बशो भष् झषन्तस्येति भष्भावः । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । **युध** संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । **सृज** विसर्गे । सृज्यते । संसृजे । सृजिदृशोर्झल्यम-किति इत्यमागमः । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृक्षीष्ट । लिङ्सिचाविति कित्त्वम् । असृष्ट । असृक्षाताम् । **मीङ्** हिंसायाम् । मीयते । **रीङ्** श्रवणे । रीयते । **लीङ्** श्लेषणे । लीयते ॥ **विभाषा लीयतेः** । ६ । १ ।५१। लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये । **व्रीङ्** वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । **मृष** तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्षिथ । ममृषे । ममृषिषे । मर्षितासि । मर्षितासे । **णह** बन्धने । नह्यते । ननाह । 'नहो धः' इति धः । ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । अनद्ध । **रञ्ज** रागे । रज्यति । रज्यते । **शप** आक्रोशे । शप्यति । शप्यते । **शक** विभाषितोऽमर्षणे । विभाषित इत्यु-भयपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते,—हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ । शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । पुषादित्वादङ् । अशकत् । अशक्त । सेट्कोयमित्येके । तन्मते नानिट्केषु ऌदित्पठितः । शकिता । शकिष्याति । शकिष्यते ॥ **इति दिवादिः** ॥

अथ स्वादिगणः ॥ ५ ॥

षुञ् अभिषवे[1] ॥ **स्वादिभ्यः श्नुः** ।३।१।७३। कर्तरि सार्वधातुके । शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । लोपश्चास्येति प्रत्ययोतो लोपः । सुन्वः । सुनुवः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु** ।७।२।७२। सिच इट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् ॥ **सुनोतेः स्यसनोः** ।८।३।११७। सस्य षो न । विसोष्यति । **षिञ्** बन्धने । विसिनोति । **चिञ्** चयने । चिनोति । चिनुते ॥ **विभाषा चेः** ।७।३।५८। अभ्यासाच्चेः कुत्वं वा सनि लिटि च । चिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । **स्तृञ्** आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । तस्तार । तस्तर । गुणोर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥ **ऋतश्च संयोगादेः** ।७।२।४३। ऋदन्तात्संयोगादेर्लिङ्सिचोरिड्वा तङि । स्तारिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तारिष्ट । अस्तृत । **धुञ्** कंपने । धुनोति । धुनुते । दुधाव । दुधुवे । अधौषीत् । अधोष्यत् । **धूञ्** कपने । धूनोति । धूनुते । स्वरतीति वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु ॥ **श्र्युकः किति** । ७ । २ । ११ । श्रिञ एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण्न । इति प्राप्ते । क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । दुधुविम । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । **कृञ्** हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । **वृञ्** वरणे ।

---

१ अभिषवः पीडनं स्नपनं स्नानं सुरासन्धानं च ॥ २ अत्र 'आडुत्तमस्य' इति आटि कृते 'हुश्नुवोः' इति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः ॥

वृणोति । वृणुते ॥ **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे** ।७।२।६४। एषां वेद इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वृतो वा । वरीता । वरिता ॥ **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ।** वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा तङि ॥ **न लिङि** ।७।२।३९। वृतो लिङ इटो न दीर्घः । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवृत । **टुदु** उपतापे । दुनोति । **हि** गतौ वृद्धौ च ॥ **हिनुमीना** । ८।४। १५ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः । प्रहिणोति ॥ **हेरचङि** । ७। ३। ५६ । अभ्यासाद्धिनोतेर्हस्य कुत्वं न तु चङि । जिघाय । **आप्लृ** व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । **शक्लृ** शक्तौ । अशकत् । **राध साध** संसिद्धौ । राध्नोति ॥ **राधो हिंसायाम्** ।६।४।१२३। एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । अपरेधुः । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । ससाध । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् । **ञिधृषा** प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । **दंभु** दंभने । अनिदितामिति नलोपः । दभ्नोति । ददंभ । (**श्रन्थिग्रन्थिदंभिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा**) । कित्त्वपक्षे नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनैत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ (**दंभेश्च एत्वाभ्यासलोपौ**

---

१ वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेणेण्निषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम् ॥ २ इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति–'प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्' । तथा च ण्यधिकस्यापि कुत्वम् । तेन जिघाययिषतीत्यादिसिद्धम् ॥ ३ लोकवंचनाय विहितकर्मानुष्ठानं–दम्भः ॥

वक्तव्यौ)। देभतुः। ददंभतुः। दंभिता। दभ्यात्। **तृप** प्रीणने॥ **क्षुभ्नादिषु च।८।४।३९।** न णत्वम्। तृप्नोति। ततर्प। **अशू** व्याप्तौ संघाते च। अश्नुते॥ **अश्नोतेश्च।७।४।७२।** दीर्घादभ्या-सादवर्णात्परस्य नुट्। आनशे। अशिता। अष्टा। अशिष्यते। अक्ष्यते। अश्नुवीत। अक्षीष्ट। अशिषीष्ट। आशिष्ट। आष्ट। आक्षाताम्॥

इति स्वादिः॥

अथ तुदादिगणः॥ ६॥

तुद व्यथने॥ **तुदादिभ्यः शः।३।१।७७।** शपोपवादः। तुदति। तुदते। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्। अतुत्त। **णुद** प्रेरणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता। **भ्रस्ज** पाके। ग्रहि-ज्यावयीति संप्रसारणम्। सस्य श्चुत्वम्। तस्य जश्त्वम्। भृज्जते॥ **भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्।६।४।४७।** भ्रस्जेरेफस्योपधा-याश्च स्थाने रमागमो वार्द्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः परः। स्थानषष्ठी-निर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः। बभर्ज। बभर्जतुः। बभर्जिथ। बभर्ष्ठ। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जिथ। स्कोरिति सलोपः। व्रश्चेति षः। बभ्रष्ठ। बभर्जे। बभ्रज्जे। भर्ष्टा। भ्रष्टा। भर्क्ष्यति। भ्रक्ष्यति। क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रारणं पूर्वविप्रतिषेधेन। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। भृज्ज्यासुः। भर्क्षीष्ट। भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्। अभ्राक्षीत्। अभर्ष्ट। अभ्रष्ट। **कृष** विलेखने। कृषते। चकर्ष। चकृषे। क्रष्टा। कर्ष्टा। कृक्षीष्ट। अक्रा-क्षीत्। अकार्क्षीत्। अकृक्षत। अकृष्ट। अकृक्षाताम्। अकृक्षत। स्पृशमृशेति सिज्वा। अकृक्षताम्। अकृक्षन्त। **मिल** संगमने।

मिलति । मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् । **मुच्लृ** मोक्षणे ॥ **शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ।** मुच्लुप्विद्लिप्सिच्कृत्खिद्पिशां नुम् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । लिङ्सिचाविति कित् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । **लुप्लृ** छेदने । लुंपति । लुंपते । लोप्ता । अलुपत् । अलुप्त । **विद्लृ** लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता । **षिच** क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । **लिप** उपदेहे । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपि-सिचि-ह्वश्चेत्यङ् । अलिपत् । अलिप्त । **कृती** छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । से सिचीति वेट् । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् । **खिद** परिदेवने । खिदति । चिखेद । खेत्ता । **पिश** अवयवे । पिंशति । पेशिता । **ओव्रश्चू** छेदने । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चिथ । वव्रष्ठ । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्राक्षीत् । **व्यच** व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्त्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । **उछि** उञ्छे । 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । उञ्छति । उञ्छांचकार । **ऋच्छ** गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । ऋच्छत्यॄतामिति गुणः ।

---

१ अत्र ' लिट्यभ्यासस्य '-इति संप्रसारणम् । ' उरत् ' इति अत्वं रपरत्वं च तस्य ' अचः परस्मिन् '-इति स्थानिवद्भावात् ' न संप्रसारणे-'इति निषेधात् वस्य संप्रसारणं न ॥

द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। ऋच्छिता। **उज्झ** उत्सर्गे। उज्झति। उज्झांचकार। **लुभ** विमोहने। लुभति। तीषसहलुभेति वेट्। लोभिता। लोब्धा। लोभिष्यति। **तृप तृंफ** तृप्तौ। तृपति। ततर्प। तर्पिता। अतर्पीत्। तृंफति। (**शे तृंफादीनां नुम्वाच्यः**) आदिशब्दः प्रकारे[1]। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः। ततृंफ। तृफ्यात्। **मृड** सुखने। **पृड** च। मृडति। पृडति। **शुन** गतौ। शुनति। **इष** इच्छायाम्। इषुगमीति छः। इच्छति। तीषेति वेट्। एषिता। एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। **कुट** कौटिल्ये। गाङ्कुटादीति ङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुट। कुटिता। **पुट** संश्लेषणे। पुटति। पुटिता। **स्फुट** विकसने। स्फुटति। **स्फुर स्फुल** संचलने। स्फुरति। स्फुलति॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः।८।३।७६।** षत्वं वा। निस्फुरति। निष्फुलतीत्यादि। **णू** स्तवने 'परिणूतगुणोदयः'। नुवति। नुनाव। नुविता॥ **इति कुटादयः॥ टुमस्जो** शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। मस्जिनशोरिति नुम्। (**मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः**) संयोगादिलोपः। ममङ्क्थ। ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। **रुजो** भङ्गे। अरौक्षीत्। **भुजो** कौटिल्ये। रुजिवत्। **विश** प्रवेशने। विशति। **मृश** आमर्शने। आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्। अमार्क्षीत्। अमृक्षत्। स्पृशमृशेति च्लेः सिच्। **षद्लृ** विशरणगत्यवसादनेषु। विशरणं दुःखम्। सीदतीत्यादि[2]। **शद्लृ** शातने॥ **शदेः शितः।१।३।६०।** शिद्भाविनो-

---

१ साहश्ये इत्यर्थः। 'प्रकारो भेदसादृश्ये'—इत्यमरात्॥

२ 'पाघ्राध्मास्था—'इति सीदादेशः॥

ऽमात्तङानौ स्तः । शीयते । शीयताम् । अशीयत । शीयेत । शशाद । शत्ता । शत्स्यति । अशदत् । अशत्स्यत् । कॄ विक्षेपे ॥ **ऋत इद्धातोः ।७।१।१००।** किरति । (**इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी पूर्वविप्रतिषेधेन**) । चकार । चकरुः । कारिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ **किरतौ लवने ।६।१।१४०।** उपात्किरतेः सुट् छेदेऽर्थे । उपस्किरति । (**अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्**) । उपास्किरत् । उपचस्कार ॥ **हिंसायां प्रतेश्च ।६।१।१४१।** उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गॄ निगरणे । **अचि विभाषा ।८।२।२१।** गिरते रेफस्य लोऽजादौ प्रत्यये।गिरति।गिलति।गरिता। गरीता । गलिता । गलीता । **प्रच्छ** ज्ञीप्सायाम् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । **मृङ्** प्राणत्यागे ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।१।३।६१।** लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङानौ नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । रिङ् । इयङ् म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मम्रिम । मर्त्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत । **पृङ्** व्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापरिष्यते ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपः । व्यापृत । व्यापृषाताम् । **जुषी** प्रीतिसेवनयोः । जुषते । जुजुषे । **ओविजी** भयसंचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ **विज इट् ।१।२।२।** विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । **ओलजी ओलस्जी** व्रीडने । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ **इति तुदादिः ॥**

---

१ 'उपात्प्रतियत्ने' इति सूत्रादुपात् इत्यनुवर्तते ॥

२ 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः ॥

अथ रुधादिगणः ॥ ७ ॥

रुधिर् आवरणे ॥ **रुधादिभ्यः श्नम्** । ३ । १ । ७८ । शपोऽपवादः । रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्ध्महे । रुरोध । रुरुधे । रोद्धा ॥ रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाव । रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्त्स्व । रुणधै । रुणधावहै । रुणधामहै । अरुणत् २ । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । दश्चेति रुः । अरुणः । अरुणत् २ । अरुन्धम् । अरुन्ध । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्ध । अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत । **भिदिर्** विदारणे । **छिदिर्** द्वैधीकरणे । **युजिर्** योगे । **रिचिर्** विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । **विचिर्** पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । **क्षुदिर्** संपेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । **उच्छृदिर्** दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । से सिचीति वेट् । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । **उतृदिर्** हिंसानादरयोः । तृणत्ति । तृन्ते । **कृती** वेष्टने । कृणत्ति । **तृह हिसि** हिंसायाम् ॥ **तृणह इम्** । ७ । ३ । ९२ । तृहः श्नमि कृते इम् हलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् ॥ **श्नान्नलोपः** । ६ । ४ । २३ । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । **उन्दी** क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार ।

औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनदम् । **अञ्जू** व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्थ । अञ्जिता । अङ्क्ता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥ **अञ्जेः सिचि** ।७।२।७१। अञ्जेः सिचो नित्यमिट् । आञ्जीत् । **तञ्चू** संकोचने । तनक्ति । तङ्क्ता । तञ्चिता । **ओविजी** भयसञ्चलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । **शिष्लृ** विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिंषन्ति । शिनक्षि । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । शिण्ढि । शिनषाणि । शिंष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् । अशेक्ष्यत् । एवं **पिष्लृ** संचूर्णने । **भञ्जो** आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्क्ता । **भुज** पालनाऽभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ **भुजोऽनवने** । १ । ३ । ६६ । तङानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । **ञिइन्धी** दीप्तौ । इन्धे । इन्धाते । इन्धते इन्त्से । इन्धांचक्रे । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धाः । **विद** विचारणे । विन्ते । वेत्ता । **इति रुधादिः** ॥

अथ तनादिगणः ॥ ८ ॥

तनु विस्तारे ॥ **तनादिकृञ्भ्य उः** ।३।१।७९। तनोति । तनुते । ततान । तेने । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु । तनुताम् । अतनोत् । अतनुत । तनुयात् । तन्वीत । तन्यात् । तनिषीष्ट अतनीत् । अतानीत् ॥ **तनादिभ्यस्तथासोः** ।२।४।७९। तनादेः सिचो वा लुक् तथासोः ।

---

१ अवनं पालनं तद्भिन्ने इत्यर्थः ॥ २ पालयतीत्यर्थः ॥

अनुदात्तोपदेशेति नलोपः। अतत। अतनिष्ट। अतथाः। अतनिष्ठाः। अतनिष्यन्। अतनिष्यत। षणु दाने। सनोति। सनुते। ये विभाषेति आत्वम्। सायात्। सन्यात्॥ **जनसनखनां सञ्झलोः।६।४। ४२।** एषामाकारो झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च। असात। असनिष्ट। असाथाः। असनिष्ठाः। **क्षणु** हिंसायाम्। क्षणोति। क्षणुते। ह्यन्तेति न वृद्धिः। अक्षणीत्। अक्षत। अक्षणिष्ट। अक्षथाः। अक्षणिष्ठाः। **क्षिणु** च। उप्रत्यये लघूपधगुणो वा। क्षिणोति। क्षेणोति। क्षेणिता। अक्षेणीत्। अक्षित। अक्षेणिष्ट। **तृणु** अदने। तृणोति। तर्णोति। तृणुते। तर्णुते। **डुकृञ्** करणे। करोति। 'अत उत्सार्वधातुके'। कुरुतः। हलि चेति दीर्घे प्राप्ते॥ **न भकुर्छुराम्।८।२।७९।** भस्य कुर्छुरोरुपधाया न दीर्घः। कुर्वन्ति॥ **नित्यं करोतेः।६।४।१०८।** करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो म्वोः। कुर्वः। कुर्मः। कुरुते। चकार। चकर्थ। चकृव। चक्रे। कर्त्ता। करिष्यति। करिष्यते। करोतु। कुरुताम्। अकरोत्। अकुरुत॥ **ये च।६।४।१०९।** कृञ उलोपो यादौ प्रत्यये। कुर्यात्। कुर्वीत। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत। अकरिष्यत्। अकरिष्यत॥ **संपरिभ्यां करोतौ भूषणे।६।१।१३७। समवाये च।६।१।१३८।** आभ्यां परस्य करोतेः सुट् भूषणे सङ्घाते चार्थे। संस्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। संघीभवन्तीत्यर्थः। संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्। 'संस्कृतं भक्षाः' इति ज्ञापकात्॥ **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च। ६।१।१३९।** कृञः सुट्। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्याध्याहार आकांक्षैकदेशपूरणम्। उप-

स्कृता[1] कन्या । उपस्कृता[2] ब्राह्मणाः । एधो दकस्योपस्कुरुते[3] । उपस्कृतं[4] भुङ्क्ते । उपस्कृतं[5] ब्रूते । **वनु** याचने । वनुते । ववने । **मनु** अवबोधने । मनुते । मेने । मनिता । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट ॥ **इति तनादिः** ॥

अथ क्र्यादिगणः ॥ ९ ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **क्र्यादिभ्यः श्ना** । ३ । १ । ८१ । शपोऽपवादः । क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' । क्रीणीतः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः'[6] । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते । क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । क्रीणाताम् । क्रीणताम् । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । अक्रेष्यत् । अक्रेष्यत । **प्रीञ्** तर्पणे कान्तौ च । प्रीणाति । प्रीणीते । **श्रीञ्** पाके । श्रीणाति । श्रीणीते । **मीञ्** हिंसायाम् । प्रमीणाति । 'हिनुमीना' इति णत्वम् । प्रमीणीते । मीनातीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । **षिञ्** बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । **स्कुञ्** आप्रवणे ॥ **स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च** । ३ । १ । ८२ । चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव ।

---

१ अलंकृतेत्यर्थः ॥ २ समुदिता इत्यर्थः ॥ ३ गुणाधानं करोतीत्यर्थः ॥ ४ विकृतमित्यर्थः ॥ ५ वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥ ६ अस्य पूर्वम् ईत्वापेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च श्नेरन्तादेशः एवमात्मनेपदेऽपि 'आत्मनेपदेषु' इत्यनेन झस्याद्भावः ॥

चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट। स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः। सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः॥ **हलः श्नः शानज्झौ**। ३। १। ८३ स्तभान॥ **जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च**। ३। १। ५८। च्लेरङ् वा। व्यष्टभत्। अस्तंभीत्। **युञ्** बन्धने। युनाति। युनीते। योता। **क्नूञ्** शब्दे। क्नूनाति। क्नूनीते। क्नविता। **द्रूञ्** हिंसायाम्। द्रूणाति। द्रूणीते। **पूञ्** पवने॥ **प्वादीनां ह्रस्वः**। ७। ३। ८०। पूञ् लूञ् स्तॄञ् कॄञ् वॄञ् धूञ् शॄ पॄ वॄ भॄ मॄ दॄ जॄ झॄ धॄ नॄ कॄ ऋ गॄ ज्या री ली व्ली प्ली एषां चतुर्विंशतेर्ह्रस्वः शिति। पुनाति। पुनीते। पविता। **लूञ्** छेदने। लुनाति। लुनीते। **स्तॄञ्** आच्छादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। तस्तरे। स्तरिता। स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृणीत। 'ॠत इद्धातोः'[1]। स्तीर्यात्। स्तरिषीष्ट। स्तीर्षीष्ट। 'सिचि च परस्मैपदेषु'। अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम्। अस्तारिषुः। अस्तारिष्ट। अस्तीर्ष्ट। **कॄञ्** हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते। चकार। चकरे। **वॄञ्** वरणे। वृणाति। वृणीते। ववार। ववरे। वरिता। वरीता। उदोष्ठ्येत्युत्वम्। वूर्यात्। वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टाम्। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवूर्ष्ट। **धूञ्** कंपने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ। दुधोथ। दुधुविव। धोता। धविता। 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु'। अधावीत्। अधविष्ट। **ग्रह** उपादाने। गृह्णाति। गृह्णीते। जग्राह। जगृहे॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः**। ७। २। ३७। एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि। ग्रहीता। गृह्णातु। गृहाण। गृह्यात्। ग्रहीषीष्ट। ह्यन्तेति न वृद्धिः। अग्रहीत्।

---

१ 'अतो हेः' इत्यारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक्॥

अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषाताम् । **कुष** निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । **निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ।** वलादेरार्द्धधातुकस्येड् वा । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरकोषीत् । शल इगुपधादिति क्सः । निरकुक्षत् । **अश** भोजने । अश्नाति । आश । अशिता । अश्नातु । अशान । **ज्ञा** अवबोधने । ज्ञाजनोरिति जादेशः । जानाति । जज्ञौ । **पॄ** पालनपूरणयोः । पृणाति । शॄ हिंसायाम् । शृणाति । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति पक्षे यण् । शश्रतुः । शशरतुः । **दॄ** विदारणे । दृणाति । दद्रतुः । ददरतुः । **जॄ** वयोहानौ । जृणाति । **मुष** स्तेये । मुष्णाति । मोषिता । **पुष** पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । **बन्ध** बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । बबन्धिथ । बन्धा । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः । **क्लिशू** विबाधने । क्लिश्नाति । क्लेशिता । क्लेष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । **वृङ्** संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृढ्वे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ **इति क्र्यादिः** ॥

अथ चुरादिगणः ॥ १० ॥

चुर स्तेये ॥ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।३।१।२५।** स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥ **णिचश्च । १। ३ । ७४ ।** णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' । दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत् । **चिति** स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेदित्यादि । **यन्त्रि** संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं

शक्यम्। यत्तु इदित्करणार्थंत्रतीति माधवेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। एवं **कुद्रि** अनृतभाषणे। **तन्त्रि** कुटुम्बधारणे। **मन्त्रि** गुप्तपरिभाषणे। तंत्रयते। मन्त्रयते। एतौ आत्मनेपदिनौ। **स्फुडि** परिहासे। स्फुण्डयति। **पीड** अवगाहे॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्।** ७। ४। ३। एषामुपधाया ह्रस्वो वा चङ्परे णौ। अपीपिडत्। अपिपीडत्। **प्रथ** प्रख्याने। प्रथयति॥ **अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्।** ७।४।९५। एषामभ्यासस्याकारश्चङ्परे णौ। इत्वापवादः। अपप्रथत्। **पृथ** प्रक्षेपे। पर्थयति॥ **उर्ऋत**।७।४।७। उपधाया ऋवर्णस्य ऋद्वा चङ्परे णौ इररारामपवादः। अपीपृथत्। अपपर्थत्। **लुण्ठ** स्तेये। लुण्ठयति। अलुलुण्ठत्। **तड** आघाते। ताडयति। अतीतडत्। **मडि** भूषायां हर्षे च। मण्डयति। अममण्डत्। **भडि** कल्याणे। भण्डयति। अबभण्डत्। **छर्द** वमने। छर्दयति। अचच्छर्दत्। **चुद** संचोदने। चोदयति। अचूचुदत्। **पाल** रक्षणे। पालयति। अपीपलत्। **पूज** पूजायाम्। पूजयति। अपूपुजत्। **कृत** संशब्दने॥ **उपधायाश्च।** ७।१।१०१। धातोरुपधाभूतस्य ॠत इत्। रपरत्वम्। उपधायां चेति दीर्घः। कीर्तयति। अचीकृतत्। अचिकीर्त्तत्। **म्लेच्छ** अव्यक्तायां वाचि। म्लेच्छयति। अमिम्लेच्छत्। **ईड** स्तुतौ।

---

१ यन्त्रितन्त्रिमन्त्र्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः। तेषां संयोगान्तत्वात् यन्त्र-तन्त्र-मन्त्र-इति नकारे पठितेऽपि 'अनिदिताम्' इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात्, चिन्त्यादित्यत्र तु 'चिन्त स्मृत्याम्' इति नकारोपधे पठिते नकारस्योपधात्वाल्लोपः स्यात् तद्वारणाय कृत इकारस्तु ज्ञापक इति भावः॥

२ ऋकारोपधे 'उपधायाश्च' इति अचीकृतत् इत्यादौ इर् प्राप्तः, अमीमृजदित्यत्र 'मृजेर्वृद्धिः' इति आर् प्राप्तः, इतरेषां गुणेनार् प्राप्त इति विवेकः॥

ईडयति । **पिडि** संघाते । पिण्डयति । **रुष** रोषे । रोषयति । अरूरुषत् । **तुल** उन्माने । तोलयति । अतूतुलत् । **शुल्ब** माने । शुल्बयति । अशुशुल्बत् । **घुषिर्** विशब्दने । घोषयति । अजूघुषत् । **पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दसि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु** भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥ **नाग्लोपिशास्वृदिताम्** ।७।४।२। णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न चङ्परे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्द्धयति । 'आ धृषाद्वा' । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । **युज पृच** संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति । पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । **अर्च** पूजायाम् । **षह** मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' । **वृञ्** वरणे । वारयति । वरति । वरते । **जॄ** वयोहानौ । जारयति । जरति । **शिष** असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । **तप** दाहे । तापयति । तपति । तप्ता । **तृप** तृप्तौ । तर्पयति । तर्पति । **हिसि** हिंसायाम् । हिंसयति । हिंसति । **अर्ह** पूजायाम् । **छद** अपवारणे । छादयति । छदति । छदते । **धूञ्** कंपने । (धूञ्प्रीञोर्नुक्) णौ । धूनयति । धवति । धवते । **प्रीञ्** तर्पणे । प्रीणयति । प्रीणयते ।

---

१ अयं स्वादौ स्वादौ तुदादौ क्र्यादौ चुरादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये–'धूनोति चंपकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् । वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च' इति ॥

प्रयति । प्रयते । वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत्
मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । भू प्राप्तौ आत्म-
नेपदी । भावयते । भवते । णिच्संनियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ।
मार्ग अन्वेषणे । धृष प्रसहने । धर्षयति । धर्षति ॥ अथादन्ताः ।
कथ वाक्यप्रबन्धने । अल्लोपः ॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।**
परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ
कर्त्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नोपधाया वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वादी-
र्घसन्वद्भावौ न । अचकथत् । गण संख्याने । गणयति ॥ **ई च गणः**
७ । ४ । ९७ । गणेरभ्यासस्य ईत्स्यात् चादचङ्परे णौ । अजीगणत् । अज-
गणत् । रच प्रतियत्ने । रचयति । अररचत् । कल गतौ संख्याने च । कल-
यति । अचकलत् । मह पूजायाम् । महयति । सूच पैशुन्ये । सूचयति ।
अग्लोपदेशत्वान्न षः । असुसूचत् । कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति ।
अचुकुमारत् । ऊन परिहाणे । ऊनयति । ओः पुयण्जीति सूत्रे पयर्योरिति
वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । णिच्यच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये
इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योच् प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे
वावर्णौ लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् ।
तेनाचिकीर्त्तदित्यादि सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम् । तत
उत्तरखण्डे अल्लोपः । औननत् । ध्वन शब्दने । ध्वनयति । अ-
दध्वनत् । सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति ।
अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः । मूत्रति ॥ **आ गर्वादात्मनेपदिनः ।**
पद गतौ । पदयते । अपपदत । गृह ग्रहणे । मृग अन्वेषणे ।

मृगयते । शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते । वीरयते । गर्व माने । गर्वयते ॥ इति चुरादयः ॥

अथ तिङन्ते णिजन्तप्रक्रिया ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ।१।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ **तत्प्रयोजको हेतुश्च** । १ । ४ । ५५ । कर्तृप्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च ॥ **हेतुमति च** । ३ । १ । २६ । प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच् । भवन्तं प्रेरयति भावयति ॥ **ओः पुयण्ज्यपरे** । ७।४।८० । सनि परे यदंगं तदवयवो योऽभ्यासस्तस्योत इत्स्यात्व-वर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् बन्धने । अमीमवत् । अयीयवत् । रु शब्दे । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । पुयण्जीति किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा** ।७।४।८१। एषामभ्यासोकारस्येत्वं वा सनि अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत् । इत्यादि । अवर्णपरे किम् । अशुशूषत् । णिजन्ताण्णिच् । परत्वा-द्वृद्धौ प्रासायाम् । ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषे-धेनेति णिलोपः । चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोरिति

---

१ स्वतन्त्रत्वञ्चात्र प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम् ॥

२ तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते, तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकारबाधनार्थः, तदाह--हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति ॥

दीर्घः । न चाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसंभवः । व्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ॥ **णौ च संश्चङोः** । ६ । १ । ३१ । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् । 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्संप्रसारणम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् ॥ **स्तंभुसिवुसहां चङि** । ८ । ३ । ११६ । उपसर्गादेषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तंभत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् ॥ **स्वापेश्चङि** । ६ । १ । १८ । ण्यन्तस्य स्वपेश्चङि संप्रसारणम् । असूषुपत् ॥ **हनस्तोऽचिण्णलोः** ।७।३।३२। चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । घातयति ॥ **अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ** ।७।३।३६। स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरित्** ।७।४।५। उपधाया इच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा** ।७।४।६। उपधाया इत्वं चङ्परे णौ । अजिघ्रपत् । अजिघ्रिपत् ॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्**।७।३।३७।णौ। शाययति । अशीशयत् । ह्वाययति ॥ **ह्वः सम्प्रसारणम्** । ६ । १ । ३२ । सन्परे चङ्परे च णौ । (**काण्यादीनां वा**) चङ्परे णौ उपधाया ह्रस्वो वा । ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः षट् भाष्ये । ह्वायिवाणिलोटिलोच-

---

१ चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थः । तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्पर-मस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति सम्भव इति भावः ॥

२ 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' इति परिभाषया 'पा रक्षणे' इत्यस्य न ग्रहणम् । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं स्फुटी भविष्यति । इह शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा न प्रवर्तते । तेन ध्यापयतीत्यादि सिद्धम् ॥

यश्चत्वारोधिका न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं क्राण्यादयो द्वादश । अजूहवत् । अजुहावत् । पाययति ॥ **लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य** । ७ । ४ । ४ । पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य इदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । **(पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः)** । पुकोऽपवादः । **पाल** रक्षणे । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक्** ।७।३।३८। णौ।वाजयति । कंपे किम् । केशान्वापयति ॥ **शदेरगतौ तः** । ७ । ३ । ४२ । णौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम्** ।७।३।४३। णौ । रोपयति । रोहयति ॥ **दोषो णौ** । ६।४।९०। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ॥ **वा चित्तविरागे** । ६।४।९१ । विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति । दोषयति वा कामः ॥ **उभौ साभ्यासस्य** ।८।४।२१। साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥ **णौ गमिरबोधने** ।२।४।४६। इणः।गमयति। बोधने तु । प्रत्याययति । **घट** चेष्टायाम् । **घटादयो मितः** । **जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च** । मितः । **ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा** । एषां मित्त्वं वा । **ग्लास्नावनुवमां च** । अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा । **न कम्यमिचमाम्** । अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न । **यमोऽपरिवेषणे** । मित्त्वं न । **स्खदिरवपरिभ्यां च** । मित्व ॥ **मितां ह्रस्वः** ।६।४।९२। घटादीनां ज्ञपादीनां च णावुपधाया ह्रस्वः । घटयति । **ज्ञप** ज्ञापने च । ज्ञपयति ।

---

१ उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः ॥

२ इह पूर्वं णत्वं कृत्वा पश्चाद् द्वित्वे कृते प्राणिणत्-इत्यादि रूपसिद्धौ अयमारम्भः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने, इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः, तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वापूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः ॥

अजीघटत्। अजिज्ञपत्॥ **रभेरशब्लिटोः** ।७।१।६३। नुमचि॥ **लभेश्च**।७।१। ६४। अररंभत्। अललंभत्। ईर्ष्ययति। (**ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्**) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः। आद्ये पस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्त्तते। ऐर्ष्यियत्। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि प एवाभ्यासे श्रूयते। हलादिःशेषात्। द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव। तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः। ऐर्षिष्यत्॥ इति णिजन्तप्रक्रिया॥ १॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया॥ २॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।३। १।७। इषिकर्मणो धातोरिषिणैककर्त्तृकात्सन्वेच्छायाम्। **पठ** व्यक्तायां वाचि। इट्॥ **सन्यङोः** ।६।१।९। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वेस्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। सन्यतः। पठितुमिच्छति। पिपठिषति। कर्मणः किम्। गमनेनेच्छति इति करणान्मा भूत्। समानकर्त्तृकात् किम्। शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः। वाग्रहणाद्वाक्यमपि।

शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः॥
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥ १॥

तेन पिपठिषितुमिच्छतीति वाक्यमेव। 'लुङ्सनोर्घस्लृ'॥ **सः स्यार्द्धधातुके** ।७।४।४९। सस्य तः स्यात्सादावार्द्धधातुके। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। 'एकाच' इति नेट्॥ **अज्झनगमां सनि** ६।४।१६। अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि॥ **इको झल्**।१।२।९। इगन्ताज्झलादिः सन्कित्। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति। जिघांसति॥ **सनि च**। २।४।४७। इणो गमिः

स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने तु प्रतीषिषति । **इङश्च** । २ । ४ । ४८ । गमिः सनि । अधिजिगांसते ॥ **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च** ।१।२।८। एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च** ।७।२।१२। ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न । जिघृक्षति ॥ **हलन्ताच्च** ।१। २ । १० । इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्कित् । **गुहू** संवरणे । जुघुक्षति । बुभुप्सति ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः** । ७ । २ । ७५ । कॄ गॄ दृ धृङ् प्रच्छ् एभ्यः सन इट् । पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगलिषति । जिगरिषति। **(अत्रेटो दीर्घो नेष्टः)** **पूर्ववत्सनः** । १ । ३ । ६२ । सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । दिदरिषते । दिधरिषते । बुभूषति ॥ **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्** । ७ । २ । ४९ । इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा । **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** । ६ ।४।१९ । सतुकस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति च । यणू । द्वित्वम् । दुद्यूषति । दिदेविषति ॥ **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्** । ८ । ३ । ६१ । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सुस्यूषति । सिसेविषति ॥ **आप्ज्ञप्यृधामीत्** ।७।४।५५। एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य** ।७।४। ५८ । सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासलोपः । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्द्धितुमिच्छति ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभक्षति ।

---

१ इह जग्रह स इति स्थिते 'ग्रहिज्या—' इति सम्प्रसारणम् 'हो ढः' इति ढत्वे 'षढोः' इति कत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं भष्भावः पश्चात्कत्वषत्वे ॥

दंभ इच्च।७।४।५६। दंभेरच इत्यादीत्र सादौ सनि। हलन्तादित्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरम्। तेन सनः कित्त्वान्नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। दिदंभिषति। शिश्रीषति। शिश्रयिषति। उदोष्ठ्येत्युत्वम्। सुस्वूर्षति। सिस्वरिषति। युयूषति। यियविषति। 'विभाषोर्णोः'[1] इति ङित्। ऊर्णुनुविषति। ऊर्णुनविषति। ऊर्णुनूषति। विभरिषति। बुभूर्षति। जिज्ञपयिषति। ज्ञीप्सति। सिसनिषति। सिषासति। **(आशङ्कायां सन्वक्तव्यः)** श्वा मुमूर्षति। **(तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेड् वाच्यः)**। तितनिषति॥ **तनोतेर्विभाषा**।६।४।१७। उपधाया दीर्घो झलादौ सनि। तितांसति। तितंसति। कूलं पिपतिषति॥ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्**।७।४।५४। सादौ सनि अभ्यासलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति॥ **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा**।७।४।५७। सादौ सनि। अभ्यासलोपः। मुमुक्षते। मोक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः॥ **इट् सनि वा**।७।२।४१। वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड् वा। विवरिषते। विवरीषते। वुवूर्षते। विवरिषति। तितारिषति। तितरीषति। तितीर्षति॥ **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि**।७।२।७४। स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू एभ्यः सन इट्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरीरिषति। अञ्जिजिषति। अशिशिषति। **गुप** गोपने। **तिज** निशाने। **कित** निवासे रोगापनयने च। **मान** पूजायाम्। **बध** बन्धने। **दान** खण्डने। **शान** तेजने॥ **गुप्तिज्किद्भ्यः सन्**।३।१।५। **मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य**।३।१।६। सूत्र-

---

१ इडभावे 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घः। इड्विकल्पस्तु 'सनीवन्तर्ध'—इत्यनेन इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति वा ङित्त्वम्॥

द्युयोक्तेभ्यः सन्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । गुपेर्निन्दायाम् । तिजेः क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने । गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवाऽनुदात्तेतः । दानशानौ तु स्वरितेतौ । एष्वर्थेष्वेते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्पदव्यवस्था । धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्द्धधातुकत्वम्, तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । णिचि तु । गोपयति । गोपयते ॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ॥ ३ ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३।१।२२। पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् ॥ **गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ।** अभ्यासस्य । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति । बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनः पुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते ॥ **नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ।** गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् न तु क्रियासमभिहारे ॥ **दीर्घोऽकितः । ७ ।४। ८३ ।** अकितोभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति । वाव्रज्यते ॥ **यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ।** हलः परस्य यस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' । 'अतो लोपः' । वाव्रजांचक्रे । वाव्रजिता ॥ **रीङ् ऋतः । ७ । ४ । २७ ।** अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः । **डुकृञ् करणे ।** चेक्री-

यते ॥ **रीगृदुपधस्य च।७।४।९०।** धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्-यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। वरीवृतांचक्रे। वरीवृतिता। 'क्षुभ्नादिषु च'। नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। **(रीगृत्वत इति वाच्यम्)।** वरीवृश्च्यते ॥ **लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्।३।१।२४।** एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्। गर्हितं लुंपति। लोलुप्यते। सासद्यते ॥ **चरफलोश्च।७।४।८७।** अनयोरभ्यासस्यातो नुक् यङ्लुकोः। नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते। **(स च पदान्तवद्वाच्यः)** वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥ **उत्परस्यातः।७।४।८८।** चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्लुकोः। हलि चेति दीर्घः। चञ्चूर्यते। चंचूर्यते। पम्फुल्यते। पंफुल्यते। **जपजभदहदशभञ्जपशां च।७।४।८६।** एषामभ्यासस्य नुक् यङ्लुकोः। गर्हितं जपति। जञ्जप्यते। इत्यादि ॥ **ग्रो यङि।८।२।२०।** गिरते रेफस्य लत्वं यङि। गर्हितं गिलति। जेगिल्यते। **(सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः)।** सोसूच्यते। **अट पट** गतौ। अटाट्यते। **यङि च।७।४।३०।** अर्तेः संयोगादेश्च ऋदन्ताङ्गस्य गुणो यङि। यकारपरस्य रेफस्य न द्वित्वनिषेधः। 'अरार्यते' इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। अशाश्यते। ऊर्णोनूयते ॥ **सिचो यङि।८।३।११२।** सस्य षो न। निसेसिच्यते[1] ॥ **न कवतेर्यङि।७।४।६३।** अभ्यासस्य चुत्वं न। कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु। चोकूयते। **(हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः)** जेघ्नीयते। हिंसायां किम् ॥ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य।७।४।८५।** अदन्ताभ्यासस्य नुक् यङ्लुकोः। जंघन्यते ॥

---

१ अत्राभ्यासस्य सकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति' इति ततः परस्य तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति षत्वे प्राप्ते निषेधार्थमिदं वचनम् ॥

अयङ् यि क्ङिति ।७।४।२२। शीङः । शाशय्यते ॥ **स्वपिस्यमिव्येञां यङि** । ६ । १ । १९ । संप्रसारणम् । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते॥ **न वशः** । ६ । १ । २० । संप्रसारणम् । वावश्यते ॥ **चायः की** ।६।१।२१। चेकीयते ॥ **ई घ्राध्मोः** ।७। ४ । ३१ । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥ **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्** ।७।४। ८४। एषामभ्यासस्य नीग्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ॥ **इति यङन्तप्रक्रिया** ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ४ ॥

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ । यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात् । चकारात्तं विनापि क्वचित् । अनैमित्तिकोयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥ **यङो वा** । ७ । ३ । ९४ । यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड् वा स्यात् । भूसुवोरिति निषेधो यङ्लुकि भाषायां न । 'बोभूतुतेतिक्ते' इति छन्दसि निपातनात् । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवीषि । बोभोषि । बोभूथः । बोभूथ । बोभवीमि । बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभवांचकार । बोभवांबभूव । बोभवामास । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु । बोभोतु । बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु । बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयुः । बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं

भावित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभूवुः । अबोभविष्यत् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जंग्मति । 'म्वोश्च' । जङ्गन्वः ।

ञ्तिपा-शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥

इति वचनान्न इण्निषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातोः' । अजङ्गमीत् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । अजङ्गमीत् ॥ **रुग्रिकौ च लुकि ॥ ७।४।९१।** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते स्युर्यङ्लुकि ॥ **ऋतश्च ७।४।९२ ।** ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३ । वर्वर्त्तामास ३ । वर्वर्तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न । वर्वर्तिष्यति ३ । अवर्वृतीत् ३ । अवर्वर्त् ३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत् ३ । चर्करीति । चरिकरीति । चरीकरीति । चर्कर्ति । चरिकर्त्ति । चरीकर्त्ति । चर्कृतः ३ । चर्क्रति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्क्रियात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् ३ । अचर्कारीत् ३ । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । चाकर्त्ति । चाकरीति । चाकीर्त्तः । चाकीर्हि । चाकराणि । अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्त्ताम् । अचाकरुः । अचाकारीत् । अचाकारिष्टाम् । तातरीति । तातर्तीत्यादि ॥

इति यङ्लुगन्ताः ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ ५ ॥

सुप आत्मनः क्यच् ।३।१।८। इषिकर्मण एषितुरात्मसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यज्वा ॥ **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**।२।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ **क्यचि च** ।७।४।३३। अवर्णस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । (**मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच्न**)। किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु** । ७ ।४।३४। एते क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि** ।७।१।५१।एषां क्यच्यसुक् । (**अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्**) अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । (**क्षीरलवणयोर्लालसायाम्**)। क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः । (**सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ**)। दधिस्यति । दध्यस्यति ॥ **नः क्ये**। १।४।१५। क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं नान्यत् । राजीयति[1]। नान्तमेवेति किम् । वाच्यति[2]। 'हलि च' । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव । तेनेह न । दिवमिच्छति दिव्यति ॥ **क्यस्य विभाषा** । ६।४।५० हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वार्द्धधातुके । 'आदेः परस्य' । 'अतो लोपः' । तस्य स्थानिवद्भावाल्लोपधाया गुणः । समिधिता । समिध्यिता ॥ **काम्यच्च** ।३।१।९। उक्तविषये काम्यच् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रका-

---

१ पदत्वात् 'नलोपः प्रातिपदिक-'इति नलोपः । इह 'क्यचि च' इति ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न 'नलोपः सुप्स्वर-'इति नियमात् ॥

२ पदत्वाभावात् 'चोः कुः' इति कुत्वं नेति भावः ॥

म्यति। पुत्रकाम्यिता॥ **उपमानादाचारे।३।१।१०।** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। विष्णूयति द्विजम्। (**सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः**)। 'अतो गुणे'। कृष्ण इवाचरति। कृष्णति। स्व इवाचरति। स्वति। सस्वौ॥ **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति।६।४।१५।** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः क्वौ झलादौ क्ङिति च। इदमिवाचरति। इदामति। राजेवाचरति। राजानति। इन्हन्निति नियमान्नेहोपधाया दीर्घः। पन्था इवाचरति। पथीनति। मथीनति॥ **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च।३।१।११।** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यङ् वा सान्तकर्तृवाचकस्य लोपो वा। क्यङ् वेत्युक्ते पक्षे वाक्यम्। 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति क्यङ्सलोपयोः सहैव प्रवृत्तिः। लोपश्च व्यवस्थितः। (**ओजसोप्सरसोर्नित्यमितरेषां विभाषया**)। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्वायते। विद्वस्यते॥ (**आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः**)। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्। एतद्वार्तिकारंभसामर्थ्यात्। अवगल्भांचक्रे। क्लीबांचक्रे। होडांचक्रे। उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते। तेन गल्भशब्दात्प्रागट्। अवागल्भत। अवागल्भिष्ट॥ **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्।३।१।१३।** **वा क्यषः।१।३।९०।** क्यषन्तात्परस्मैपदं वा। अलोहितो लोहितो भवति। लोहितायति। लोहितायते। ननूच्चारण-

सामर्थ्यात्काम्यच इव। क्यषोऽपि ककारः कुतो न श्रूयते । तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते ॥ **कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ।** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् । कष्टाय क्रमते । कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । (**सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्**) कण्वं पापं चिकीर्षति । सत्रायते । कक्षायते ॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ।** कर्मीभूताभ्यां रोमन्थतपोभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति । रोमन्थायते । (**हनुचलन इति वाच्यम्**) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । (**तपसः परस्मैपदं च**) । तपश्चरति । तपस्यति ॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३।१।१६ ।** बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । (**फेनाच्चेति वक्तव्यम्**) फेनायते ॥ **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ ।१।१७।** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ्।शब्दं करोति। शब्दायते । (**सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च**) सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते। (**प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च**) । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ।३। १ । २० ।** (**पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च**) । विविधं विरुद्धं चोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । (**भाण्डात्समाचयने**) । संभाण्डयते । समबभाण्डत । (**चीवरादर्जने परिधाने च**) । संचीवरयते भिक्षुः ॥ **मुण्डमि-**

श्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ।३।१।२१। कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । (व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः)। पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । (वस्त्रात्समाच्छादने) । संवस्त्रयति । (हल्यादिभ्यो ग्रहणे) । हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । कृतं गृह्णाति । कृतयति । तूस्तानि विहन्ति । वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । (सत्यार्थवेदानामापुग् वक्तव्यः) । सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुंचति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौत्युपश्लोकयति । सेनयाभियाति । अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्ट्यनुलोमयति । त्वच संवरणे । पचाद्यच् । त्वचं गृह्णाति । त्वचयति । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते । अवचूर्णयति ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

अथ कण्ड्वादयः ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । इत्यादि । इति कं० ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया ॥ ६ ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ । क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ । व्यतिगच्छन्ति । व्यति-

---

१ आकृतिगणोऽयम् ॥

२ शूद्रस्य योग्यं सस्यादिच्छेदनादिकं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः ॥

घ्नन्ति । (**हरतेरप्रतिषेधः**) । संप्रहरन्ते राजानः॥ **इतरेतरान्योन्योपपदाच्च** ।१। ३ । १६ । (**परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्**) । इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥ **नेर्विशः** ।१।३।१७। निविशते ॥ **परिव्यवेभ्यः क्रियः** ।१।३।१८। परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥ **विपराभ्यां जेः** ।१।३।१९। विजयते । पराजयते ॥ **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च** ।१।३।२१। चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । आक्रीडते । (**समोऽकूजने**) संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । (**आगमेः क्षमायाम्**) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । (**शिक्षेर्जिज्ञासायाम्**) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषयज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः** ।१।३।३८। वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । क्रमन्तेऽस्मिञ्छास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ **आङ उद्गमने** । १ । ३ । ४० । आक्रमते सूर्यः । (**ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्**) । नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥ **वेः पादविहरणे** ।१।३।४१। साधु विक्रमते वाजी ॥ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्** । १ । ३ । ४२ । प्रारंभेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥ **अनुपसर्गाद्वा** । १ । ३ । ४३ । क्रामति । क्रमते ॥ **अपह्नवे ज्ञः** । १ । ३ । ४४ । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

---

१ अत्र 'शिक्ष विद्योपादाने' इति भ्वादिर्न गृह्यते तस्यानुदात्तेत्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेः किन्तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयन्नाह—धनुर्विषये इत्यादिना ॥

२ तायृ सन्तानपालनयोः, तायनं स्फीतता, तदाह—स्फीतानि इति । वृद्धानीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ । सर्पिषो जानीते । सार्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः** । १ । ३ । २२ । संतिष्ठते । अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । (**आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्**) । शब्दं नित्यमातिष्ठते ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च** । १ । ३ । २३ । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि** । १ । ३ । २४ । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ **उपान्मन्त्रकरणे** । १ । ३ । २५ । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । (**उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्**) । आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गायमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । (**वा लिप्सायाम्**) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठति । उपतिष्ठते वा ॥ **उद्विभ्यां तपः** । १ । ३ । २७ । अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । (**स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्**) । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति ॥ **आङो यमहनः** । १ । ३ । २८ । आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति ॥ **आत्म-**

---

१ प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेता तिष्ठन्तेऽस्मिन्विवादपदनिर्णयार्थमिति विग्रहः । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी । तदाह—कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनेति ॥

२ मन्त्रः करणं साधनं यत्र तन्मन्त्रकरणं स्तुतिरित्यर्थः । आग्नेय्याग्नीध्रमिति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः ॥

नेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ । हनो वधादेशो वा लुङि । आव-धिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ॥ **हनः सिच्** । १ । २ । १४ । कित् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥ **गमो गन्धने** । १ । २ । १५ । सिच् कित् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-यत । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥ **समो गम्यृ-च्छिभ्याम्** । १ । ३ । २९ । अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते ॥ **वा गमः** । १ । २ । १३ । गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त । समृच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति । (**विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्**) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ॥ **वेत्तेर्विभाषा** । ७ । १ । ७ । वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा । संविद्रते । संविदते । संपृच्छते । संस्वरते । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथम-कर्मतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । 'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' ॥ **संमाननोत्संजनाचार्यकर-**

---

१ अदादिगणपठितस्यैवेत्यर्थः । 'विद ज्ञाने' इत्यदादिः, 'विद सत्तायाम्' इति दैवादिः, 'विद प्राप्तौ' इति तुदादिः, 'विद विचारणे' इति रुधादिः । तत्र दिवादि-रुधादी चात्मनेपदिनावेव तुदादिश्च स्वरितेत्, अतस्तेषां ग्रहणे फलाभावात् परिशेषा-ददादिरेव गृह्यत इति भावः ॥

णञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६। शास्त्रे नयते। दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। कर्मकरानुपनयते। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थे विनियुंक्ते इत्यर्थः। (**उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्**) ग्रन्थान्निरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते॥ **उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः।** ७। ४। २३। यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्नि समुह्य॥ **निसमुपविभ्यो ह्वः।** १। ३। ३०। निह्वयते॥ **स्पर्द्धायामाङः।** १। ३। ३१। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते। स्पर्द्धायां किम्। पुत्रमाह्वयति॥ **उदश्चरः सकर्मकात्।**१।३।५३। धर्ममुच्चरते। उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः॥ **समस्तृतीयायुक्तात्।** १। ३। ५४। रथेन संचरते॥ **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे।**१।३।५५। समो दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते कामी॥ **उपाद्यमः स्वकरणे।** १।३।५६। स्वकरणं स्वीकारः। भार्यामुपयच्छते॥ **विभाषोपयमने।** १। २। १६। यमः सिच् किद्वा विवाहेऽर्थे। रामः सीतामुपायत। उपायंस्त वा। उदवोढेत्यर्थः॥ **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः।** १।३।५७। सन्नन्तानामेषां प्राग्वत्। धर्मं जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते॥ **नाऽनोर्ज्ञः।**१।३।५८। पुत्रमनुजिज्ञासति। **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।** १।३।६४। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। (**स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वाच्यम्**) उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति॥ **समः क्ष्णुवः।** १। ३। ६५। संक्ष्णुते शस्त्रम्॥ **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः।** १। ३। ३२। गन्धनं हिंसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। श्येनो वर्ति-

कामुदाकुरुते । भर्त्सयत इत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्त्तते । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । कथाः प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥ ७ ॥

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' । श्वि । श्वयति ॥ **विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ।** संप्रसारणं लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । (**श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः**) । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शूयात् । जूस्तंभ्वित्यङ् वा ॥ **श्वयतेरः । ७ ।४।१८।** अङि । अश्वत् । अश्वः । विभाषेति चङ् । अशिश्वियत् । अश्वयीत् ॥ **अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ।** कर्तृगे फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ॥ **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १।३।८०। क्षिप** प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ **प्राद्वहः । १ ।३।८१।** प्रवहति ॥ **परेर्मृषः ।१। ३ । ८२ ।** परिमृष्यति ॥ **व्याङ्परिभ्यो रमः ।१।३।८३।** विरमति । आरमति ॥ **उपाच्च ।१ । ३ । ८४ ।** यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ **विभाषाऽकर्मकात् ।१।३।८५।** उपाद्रमेः परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति । उपरमते । निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ।१।३।८६।** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । स्रावयति ॥ **क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ।** आत्वं स्यात् ।

अध्यापयति ॥ **णौ च संश्चङोः** ।२।४।५१। सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा। अध्यजीगपत्। अध्यापिपत्। ज्ञापयति। जापयति ॥ **निगरणचलनार्थेभ्यश्च** ।१।३।८७। निगारयति। चलयति। **(अदेः प्रतिषेधः)**। आदयते देवदत्तेन ॥ **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्** । १ । ३ । ८८ । ण्यन्तात्परस्मैपदम्। शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः** । १ । ३ । ८९ । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। **(धेट उपसंख्यानम्)**। धापयते। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान्पाययति पयः ॥ इति पर० प्र० ॥ इति पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥ ८ ॥

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ । लस्य तङानौ स्तः ॥ **सार्वधातुके यक्** । ३ । १ । ६७ । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके धातोर्यक् स्यात्। भावः क्रिया, सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याऽभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकम्। किन्तु एकवचनमेवोत्सर्गतः। त्वया मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे ॥ **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च** । ६ । ४ । ६२ । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्, स्यादिषु, भावकर्मणोर्गम्यमानयोः; स्यादीनामिडागमश्च। चिण्वद्भावपक्षे अयमिट्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। भाविता।

भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥ **चिण्भावकर्मणोः** । ३ । १ । ६६ । च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि ते परे । अभावि । अभाविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । भावयिष्यते । भाविष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भावयिषीष्ट । भाविषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूयते । अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । आरे । सस्मरे । उपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । नलोपः । स्रस्यते । सस्रंसे । इदितस्तु नंद्यते । इज्यते ॥ **तनोतेर्यकि** । ६ । ४ । ४४ । आदन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ॥ **तपोऽनुतापे च** । ३ । १ । ६५ । च्लेश्चिण्न कर्मकर्त्तरि अनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । ददे । दधे ॥ **आतो युक् चिण्कृतोः** । ७ । ३ । ३३ । आदन्तानां युगागमश्चिणि ञ्णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥ **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ९३ । चिण्परे णमु-

त्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा। शामिता। शमिता। शमयिता। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिष्यते। ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना॥ **नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः। ७। ३। ३४।** उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च। अशमि। अदमि। उदात्तोपदेशस्येति किम्। अगामि। मान्तस्येति किम्। अवादि। अनाचमेति किम्। आचामि। **(अनाचमिकमिवमीति वक्तव्यम्)।** अकामि। अचामि॥ **भञ्जेश्च चिणि। ६। ४। ३३।** नलोपो वा। अभाजि। अभञ्जि। लम्यते॥ **विभाषा चिण्णमुलोः। ७। १। ६९।** लभेर्नुम्। अलंभि। अलाभि॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ९॥

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामपि अकर्मकत्वात्कर्त्तरि भावे च लः॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। ३। १। ८७।** कार्यातिदेशोऽयम्। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्। तेन यगात्मनेपदं चिण् चिण्वदिट् च स्युः। पच्यते फलम्। भिद्यते काष्ठम्।

---

१ यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदेदमिति बोध्यम्॥

२ अत्र शास्त्रे लघ्यसिद्ध्यर्थं कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशश्चेति पक्षद्वयमाश्रीयते। तत्र शास्त्रातिदेशो यथा—यत्र येन शास्त्रेण यत् कार्य्यं विहितं तच्छास्त्रमेवान्यत्रानीय तत्कार्य्यविधानम्। कार्य्यातिदेशस्तु—तत्कार्य्यमेवान्यलक्ष्येऽपि क्रियते। प्रकृते च 'सार्वधातुके यक्', 'भावकर्मणोः', 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु' इति सूत्रत्रयविहितकार्य्याण्येव गृह्यन्ते॥

अपाचि । अभेदि । भावे तु भिद्यते काष्ठेन । (**भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वक्तव्यम्**)। अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । अवाकारिष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । अगरिष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट ॥ **तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८** । कर्त्ता कर्मवत् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । अतप्त । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (**सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः**)। अजा ग्रामं नयति । (**दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्**)॥ **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९** । एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न । शप्तस्य लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥ **अचः कर्मकर्त्तरि । ३ । १ । ६२** । अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा कर्मकर्त्तरि ते परे । अकारि । अकृत ॥ **दुहश्च । ३ । १ । ६३** । तथा । अदोहि । अदुग्ध । लुग्वेति क्सस्य लुक् पक्षेऽयम् । अधुक्षत । उदुंबरः फलं पच्यते ॥ **कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३ । १ । ९०** । अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति । कुष्यते पादः । रज्यति । रज्यते वस्त्रम् । यग्विषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंक्षीष्ट ॥ इति **कर्मकर्तृप्रक्रिया** ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ १० ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ । स्मृतिबोधिन्युपपदे

---

१ अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह–स्मृतिबोधिनीति ॥

भूतानद्यतने धातोर्लट् । लङोऽपवादः । वस निवासे । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे, चेतयसे इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥ **न यदि ।** ३ । २ । ११३ । यद्योगे उक्तन्न । अभिजानासि यद्वने अभुञ्ज्महि ॥ **विभाषा साकांक्षे ।** ३ । २ । ११४ । उक्तविषये लृट् वा । लक्ष्य-लक्षणभावेन साकांक्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणम्, चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । 'परोक्षे लिट्' । चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । **(अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः)** । कलिङ्गेष्ववास्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ **प्रश्ने चासन्नकाले ।** ३ । २ । ११७ । पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्त आसन्नकाले । आगच्छत्किम् । जगाम किम् ॥ **लट् स्मे ।** ३ । २ । ११८ । लिटोऽपवादः । यज-ति स्म युधिष्ठिरः ॥ **अपरोक्षे च ।** ३ । २ । ११९ । भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥ **ननौ पृष्टप्रतिवचने** । ३ । २ । १२० । भूते लट् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥ **नन्वोर्विभाषा** ।३।२।१२१। अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥ **पुरि लुङ् चास्मे** ।३ । २ । १२२ । पुरायोगे भूतानद्यतने वा लङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा । अस्म इति किम् । यजति स्म । पुरा भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥ **यावत्पुरानिपातयोर्लट् ।** ३ । ३ । ४ । यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते ।

१ पञ्चवर्षाभ्यन्तर आसन्नकालः, पञ्चवर्षातीतस्तु विप्रकृष्टः । एवं च आसन्न-कालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रश्नश्च इत्यर्थः ॥

तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा यास्यति ॥ **विभाषा कदाकर्ह्योः ।३।३।५।** लृट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते। भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥ **वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ।** वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अयम् आगच्छामि । आगमं वा । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । एष गमिष्यामि वा ॥ **आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ।** भविष्यत्काले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेद्वर्षीद्वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपाम वप्स्यामो वा ॥ **क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ।** क्षिप्रपर्यायोपपदे पूर्वविषये लृट् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा आयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः ॥ **आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ।** आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे अधीयीय ॥ **हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ ।१५६।** वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३। ३ । १५७ ।** इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये । **(कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्)** । नेह । इच्छन्करोति ॥ **लिङ् च । ३ । ३ । १५८ ।** समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु । भुञ्जीयेतीच्छति । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधिः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । यजेत । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । इह भुञ्जीत ।

---

१ अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसा तत्र आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तं वृत्तौ । अत्र वचनग्रहणं स्वरूपनिरासार्थम्, तदाह–क्षिप्रपर्यायेति ॥

आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। इह आसीत। अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः। पुत्रमध्यापयेत्॥ संप्रश्नः सप्रधारणम्। किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थनं याच्ञा। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। ३। ३। १६३।** प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। चाल्लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम्। भवान्यजताम्॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च। ३। ३। १६९।** चाल्लिङ्। त्वं कन्यां वहेः॥ **शकि लिङ् च। ३। ३। १७२।** शक्तौ लिङ् स्याच्चात्कृत्याः। त्वं भारं वहेः॥ **धातुसंबन्धे प्रत्ययाः। ३। ४। १।** धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम्॥ **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। ३। ४। २।** पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट्। तस्य च हिस्वौ स्तस्तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे नानयोरतिदिश्येते हिस्वविधानसामर्थ्यात्तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु॥ **समुच्चयेऽन्यतरस्याम्। ३। ४। ३।** अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्॥ **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। ३। ४। ४।** आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः॥ **समुच्चये सामान्यवचनस्य। ३। ४। ५।** समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातो-

रनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । (**क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**) याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्त्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वं-विषये तु पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे पक्षे तु हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादते । एतेन-

"पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥"

इति व्याख्यातम् ।

अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

॥ इति तिङन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ कृदन्तं प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः । धातोः । ३ । १ । ९१ । आतृतीयाध्यायान्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । कृदतिङिति कृत्संज्ञा ॥ **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ।** अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः । ३ । १ । ९५ ।** ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥ **कर्त्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ।** इति प्राप्ते ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ।** एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ।** धातोरेते स्युः । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । **(केलिमर उपसंख्यानम्)** । पचेलिमा माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः । कर्मणि प्रत्ययः । **(वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च)** । वसतीति वास्तव्यः ॥ **कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ।** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः । **(निर्विण्णस्योपसंख्यानम्)** ॥ **णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ।** प्राग्वत् । प्रयाऽऽणीयम् । प्रयापनीयम ॥ **हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ।** हलादेरिजुपधाद्धातोः परस्य कृन्नस्याचः परस्य णो वा । प्रकोपणीयम् ।

---

१ तकाररेफौ स्वरार्थाविति बोध्यम् ॥ २ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्च प्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम् ॥

प्रकोरनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥ **इजादेः सनुमः** । ८ । ४ । ३२ । सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । **इखि** गतौ । प्रेंखणीयम् । इजादेः किम् । **मगि** सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् ॥ **वा निंसनिक्षनिन्दाम्** । ८ । ४ । ३३ । एषां नस्य णो वा कृति । प्रणिंसितव्यम् ॥ **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्** । ८ । ४ । ३४ । एभ्यः कृनस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । (**ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्**) । प्रभापनीयम् ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम्** । ३ । ३ । ११३ ।

"क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥"

स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** । ३ । १ । ११० । क्यप्स्यात् । वृत्—वृत्यम् । वृधु-वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु—कल्प्यम् । चर्त्यम् ॥ **अचो यत्** । ३ । १ । ९७ । चेयम् । जेयम् ॥ **ईद्यति** । ६ । ४ । ६५ । आतः । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ **पोरदुपधात्** । ३ । १ । ९८ । पवर्गान्तादुदुपधाद्यत् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् ॥ **आङो यि** । ७ । १ । ६५ । आङः परस्य लभेर्नुम् यादौ प्रत्यये । आलंभ्यो गौः ॥ **उपात्प्रशंसायाम्** । ७ । १ । ६६ । उपलंभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलभ्धुं शक्यः । उपालभ्यः ।

---

१ यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लभेर्नुम्, प्रशंसायामित्यर्थः । सा चेह गम्यमानतया विशेषणं, धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेवेति ज्ञेयम् ॥

शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ । शक्यम् । सह्यम् ॥ गदमदचरयम-श्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । (चरे-राङि चागुरौ) आचर्यो देशः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यम्यम् ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ । अवद्यं पापम् । पण्यं विक्रेयम् । शतेन वर्या कन्या ॥ वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । वाह्यम-न्यत् ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥ उपसर्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोप-गन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्ये-त्यर्थः ॥ अजर्यं संगतम् । ३ । १ । १०५ । विशेष्यं चेत् । न जीर्यतीत्यजर्य्यम् । सतां संगतम् ॥ वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ । चाद्यत् । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् ॥ भुवो भावे । ३ । १ । १०७ । क्यप् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् ॥ हनस्त च । ३ । १ । १०८ । चात्क्यप् । ब्रह्मणो हननम् ब्रह्महत्या ॥ एतिस्तुशास्वृदृ-जुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः पुनः क्यब्ग्रुक्तिः

१ 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणम् ॥

२ 'ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य तस्यावकाशस्तु अवश्यलाव्यमित्यादौ स्तुत्य इत्यादौ च क्यपोऽवकाशः । एवम् अवश्यस्तुत्य इत्यादौ तु उभयोः प्राप्तौ विप्रतिषे-धेन परत्वात् ण्यति प्राप्तौ तन्मा भूदिति पुनः क्यब्ग्रहणमिति भावः ॥

परस्यापि ण्यतो बाधनार्थो । अवश्यस्तुत्यः ॥ **मृजेर्विभाषा** ।३।१।११३। मृजेः क्यब्वा । मृज्यः ॥ **ऋहलोर्ण्यत्** । ३ । १ । १२४ । ऋव-र्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् ॥ **चजोः कु घिण्ण्यतोः** । ७ । ३ । ५२ । चजोः कुत्वं घिति ण्यति च । (**निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्**)। तेनेह न । गर्ज्यम् । मार्ग्यः ॥ **ओरावश्यके** । ३ । १ । १२५ । ण्यत् । पाव्यम् ।

"लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।
समो वा हिततत्योर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥"

अवश्यलाव्यम् ॥ **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा** ।३।४।६८। एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा ॥ **भोज्यं भक्ष्ये** ।७।३।६९। भोग्यमन्यत् ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम्** । ७ । ३ । ६७ । न कुत्वम् । वाच्यम् । वाक्यमन्यत् ॥ **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः** ।३ । १ । ११४ । एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे** । ३ । १ । ११५ । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥ **पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्र** । ३ । १ । ११६ । **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** । ३ । १ । ११७ । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो हलिः । **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** । ३ । १ । ११८ । (**छन्दसीति वक्तव्यम्**)। प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु । प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥ **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** । ३ । १ । ११९ । अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । ग्रामगृह्या सेना । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥ **विभाषा कृवृषोः** ।३।१।१२०। कृत्यम् । वृष्यम् ।

कार्थम् । वर्ज्यम ॥ युग्यं च पत्रे । ३ । १ । १२१ । पत्रं वाहनम् । योग्यमन्यत् ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावस्या वामावास्या वा ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ । अग्नावेते साधवः ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥ चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ । चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ । धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥ युवोरनाकौ । ७ । १ । १ । युवु एतयोरनुनासिकयोरेतौ स्तः । कारकः । कर्ता ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।

---

१ इहाग्निशब्देन न ज्वलनः किन्तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं गृह्यते तस्मादग्नावेते इत्यत्रापि अग्निशब्देन अग्निधारणार्थे निर्मितं स्थलमेव ग्राह्यम् । अत्र परिपूर्वाच्चिनोतेः ण्यदायादेशश्च, संपूर्वाच्च वहेः संप्रसारणं दीर्घश्च निपात्यते ॥

२ नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (सहितपिदमः संज्ञायाम्) सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पनः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्द्यादिः ॥

ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी (रक्षश्रुवपशां नौ) नीरक्षी निश्रावी निवापी निशायी (याचव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी आवासी (अचामचित्तकर्तृकाणाम्) अकारी आहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी । विषयी देशे । अभिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी । इति ग्रहादिः ॥

३ । १ । १३४ । नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनार्दनः । लवणः । गणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । पचः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः** । ३ । १ । १३५ । एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः ॥ **आतश्चोपसर्गे** । ३ । १ । १३६ । प्रज्ञः । सुग्लः ॥ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः** । ३ । १ । १३७ । एभ्यः शः स्यात् । पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । पश्यः ॥ **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च** । ३ । १ । १३८ । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः । (**गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्**) गोविन्दः । अरविन्दः ॥ **ददातिदधात्योर्विभाषा** । ३ । १ । १३९ । ददः । दधः । पक्षे । वक्ष्यमाणो णः ॥ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः** । ३ । १ । १४० । वा स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ॥ **श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसाऽवहृलिहश्लिषश्वसश्च** । ३ । १ । १४१ । अवश्यायः । आत्-दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ **विभाषा ग्रहः** । ३ । १ । १४३ ।

---

१ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षय) सेव मेष कोप (कोष) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प (दम्भ दर्प) जारभर श्वपच । पचादिराकृतिगणः ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन । जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः ॥ **गेहे कः** । । ३ । १ । १४४ । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् ॥ **शिल्पिनि ष्वुन्** । ३ । १ । १४५ । क्रियाकौशलं शिल्पम् ॥ **षः प्रत्ययस्य** । । १ । ३ । ६ । आदिरित् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । नर्त्तकः । खनकः । (**अस्यकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः**) रजकः ॥ **गस्थकन्** । ३ । १ । १४६ । गायतेस्थकन् । गाथकः ॥ **ण्युट् च** । ३ । १ । १४७ । गायनः ॥ **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्** । ३ । १ । १४९ । समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥ **आशिषि च** । ३ । १ । १५० । वुन् स्यात् । जीवतात् । जीवकः ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । ३ । १ । ९२ । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्मण्यण्** । ३ । २ । १ । कर्मण्युपपदे धातोरण् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः** । ३ । २ । ३ । कर्मण्युपपदे आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कः स्यान्नाऽण् । अणोपवादः । गोदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । (**मूलविभुजादिभ्यः कः**) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः ॥ **सुपि स्थः** । ३ । २ । ४ । कः स्यात् । समस्थः । विषमस्थः । सुपीति योगविभागादन्यस्मादपि । द्वाभ्यां पिबति इति द्विपः ॥ **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंक्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः** । ८ । ३ । ९७ । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः ॥ **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः** । ३ । २ । ५ । तुन्दशोकयोः

कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः । **(आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्)** । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता ॥ **प्रे दाज्ञः** । ३।२।६। कः स्यात् । सर्वप्रदः । पथि प्रज्ञः ॥ **सांमि ख्यः** । ३ । २ । ७ । गोसंख्यः ॥ **गापोष्टक्** । ३ । २ । ८ । कर्मण्युपपदे । सामगः । **(पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्)** । सुरापी । शिधुपी ॥ **हरतेरनुद्यमनेऽच्** । ३ । २ । ९ । अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः । **(शक्तिलाङ्गलांकुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहः)** । शक्तिग्रहः ॥ **वयसि च** । ३ । २ । १० । उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥ **आङि ताच्छील्ये** । ३ । २ । ११ । पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः ॥ **अर्हः** । ३ । २ । १२। अच्स्यात् कर्मण्युपपदे । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥ **स्तम्बकर्णयोरमिजपोः** । ३ । २ । १३ । **(हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्)** स्तंबेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः॥ **अधिकरणे शेतेः** । ३ । २ । १५ । खे शेते खशयः । **(पार्श्वादिषूपसंख्यानम्)** । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ॥ **चरेष्टः** । ३ । २ । १६ । अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥ **भिक्षासेनादायेषु च** । ३ । २ । १७ । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥ **कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु** । ३ । २ । २० ।

---

१ इह घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन मद्रराज्ञीत्यत्र'राजाहः—'इत्यादिना टच् न ॥ २ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् ॥ ३ हेतुरिह लौकिको न तु 'तत्प्रयोजकः—'इत्यनेन विहितः कृत्रिमः, केवले कृञि तदसम्भवात् ॥

एषु धात्वेषु कृञष्टः ॥ **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य।८।३।४६।** अत उत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ।** एषु कृञष्टोऽहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । एककरः । द्विकरः । अहस्करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ।** एषु कृञष्टो न । शब्दकारः ॥ **स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ।** (**व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्**) स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ।** दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः पशुः ॥ **फलेग्रहिरात्मंभरिश्च । ३ । २ । २६ ।** एतौ निपात्येते । चात्कुक्षिंभरिः । चान्द्रास्तु 'आत्मोदरकुक्षिषु' इति पेठुः । 'ज्योत्स्नाकरंभमुदरंभरयश्चकोराः' । इति मुरारिः । **एजेः खश्[१] । ३ । २ । २८ ।** ण्यन्तात् ॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ।** अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य मुम् । खिदन्ते न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छबादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । (**वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश्**) वातमजा

---

१ एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो न तु शुद्धस्यैका निर्देशः,खशः शित्करणाल्लिङ्गात्, तद्धि सार्वधातुकत्वे सति शप् यथा स्यादिति । न च शुद्धस्य राजृ इत्यस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्तीति भावः ॥

मृगाः ॥ **खित्यनव्ययस्य** । ६ । ३ । ६६ । ह्रस्वः । शुनिन्धयः । तिलंतुदः । शर्द्धंजहा माषाः ॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः** । ३ । २ । २९ । **(स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वक्तव्यम्)** । स्तनंधयः । टित्त्वात्स्तनंधयी ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च** । ३ । २ । ३० । ध्माधेटोः खश् । नाडिंधमः । नाडिंधयः । मुष्टिंधमः । मुष्टिंधयः ॥ **उदि कूले रुजिवहोः** । ३ । २ । ३१ । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥ **वहाभ्रे लिहः** । ३ । २ । ३२ । वहः स्कन्धः तं लेढीति वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ **परिमाणे पचः** ३ । २ । ३३ । प्रस्थंपचा स्थाली । खारिंपचः कटाहः ॥ **मितनखे च** । ३ । २ । ३४ । मितंपचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः ॥ **विध्वरुषोस्तुदः** ३ । २ । ३५ । विधुंतुदः । अरुन्तुदः ॥ **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः** । ३ । २ । ३६ । असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः संबन्धात् । असूर्यंपश्या राजदाराः । ललाटंतपः सूर्यः ॥ **प्रियवशे वदः खच्** । ३ । २ । ३८ । प्रियंवदः । वशंवदः । **(गमेः सुपि वाच्यः)** । मितङ्गमो हस्ती । **(विहायसो विह च खश्च डिद्वा वाच्यः)** । विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गः । भुजङ्गमः ॥ **द्विषत्परयोस्तापेः** । ३ । २ । ३९ । खच् ॥ **खचि ह्रस्वः** । ६ । ४ । ९४ । खचि परे णौ उपधाया ह्रस्वः । द्विषन्तं परं वा तापयति द्विषंतपः । परन्तपः ॥ **वाचि यमो व्रते** । ३ । २ । ४० । खच् ॥ **वाचंयमपुरंदरौ च** । ६ । ३।६९। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥ **पूः सर्वयोर्दारिसहोः** । ३ । २ । ४१ । खच् । पुरं दारयतीति पुरंदरः । सर्वंसहः । भगं दारयती-

---

१ शर्द्धोऽपानशब्दस्तं जहति हापयन्तीत्यर्थः ॥

ति भगंदर इति कथम् ? बाहुलकात् ॥ **सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः।३।२।४२।** सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो वायुः। करीषंकषा वात्या ॥ **मेघर्त्तिभयेषु कृञः।३।२।४३।** मेघंकरः। ऋतिंकरः। भयंकरः। भयशब्देन तदन्तविधिः। अभयंकरः ॥ **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।३।२।४४।** एषु कृञोऽण् चात्खच्। क्षेमंकरः। क्षेमकारः। प्रियंकरः। प्रियकारः। मद्रंकरः। मद्रकारः। कथं तर्हि—'अल्पारंभाः क्षेमकराः' इति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्। एवं गङ्गाधरभूधरादयः ॥ **आशिते भुवः करणभावयोः।३।२।४५।** खच्। आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः। आशितस्य भवनं आशितंभवः ॥ **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः।३।२।४६।** खच्। विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः। रथंतरं साम। शत्रुंजयो हस्ती। युगंधरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुंतपः। अरिन्दमः ॥ **गमश्च[1]।३।२।४७।** सुतंगमः ॥ **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः।३।२।४८।** गमेः। अन्तगः। **(सर्वत्रपन्नयोरिति वाच्यम्)।** सर्वत्रगः। पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः। **(उरसो लोपश्च)।** उरसा गच्छतीत्युरगः। **(सुदुरोरधिकरणे)।** सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः **(अन्यत्रापि दृश्यत इति वाच्यम्)॥** ग्रामगः। **(डे च विहायसो विहादेशो वाच्यः)।** विहगः॥ **आशिषि हनः।३।२।४९।** शत्रुं वध्यात् शत्रुहः। आशिषि किम्। शत्रुघातः। **(दारावाहनोणन्तस्य**

---

१ पूर्वसूत्रे एव गमिनोक्तः, उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भृतॄप्रभृतीनां मा भूदिति ॥

च टः संज्ञायाम्) । दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः । (चारौ वा) । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ **अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ।** अपपूर्वाद्धन्तेर्डः अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ।** कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥ **लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ।** हन्तेष्टक् लक्षणवति कर्त्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्त्तृके च । ३ । २ । ५३ ।** जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं 'वलभद्रः प्रलंबघ्नः' कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु वाहुलकादण् ॥ **शक्तौ हस्तिकपाटयोः । । ३ । २ । ५४ ।** हन्तेष्टक् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि । । ३ । २ । ५५ ।** शिल्पिनि किम्—पाणिघातः । (**राजघ उपसंख्यानम्**) । राजानं हन्ति राजघः ॥ **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नाऽन्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ।** एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनया आढ्यंकरणी । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन ॥ **कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । ३ । २ । ५७ ।** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु

१ एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यादिति ॥

२ जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एवं पतिघ्नी स्त्री—इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यमविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ।** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च । सुप्युपपदे । द्युतत् । सदिरप्रतेरिति षः । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुट् । प्रध्रुट् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निवित् । **(अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः)** अग्रणीः । ग्रामणीः ॥ **भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ।** अंशभाक् । प्रभाक ॥ **अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ।** विट् स्यात् । आममत्तीत्यामात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥ **क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ।** अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनं वासरूपेति प्राप्ताणुवावनार्थम् । क्रव्यात् । आममांसभक्षकः ॥ **दुहः कप् घश्च । ३ । २ । ७० ।** कामदुघा ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७१ ।** मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ सुशर्मा[1] । प्रातरित्वा[2] । **नेड्वशि कृति । ७ । २ । ८ ।** वशादेः कृत इण्न । **विड्वनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ।** विजावा[3] । अवावा[4] । रोट्[5] । रेट् । सुगण् ॥ यत इति विजावा । **ओणृ** अपनयने । **क्विप् च । ३ । २ । ७६ ।** अयमपि दृश्यते । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट्[6] ॥ **अन्तः । ८ । ४ । २० ।** पदान्तस्यानितेर्नस्य

---

१ सुष्ठु शृणोतीति विग्रहः ॥ २ प्रातः एतीति प्रातरित्वा इणः क्वनिपि'ह्रस्वस्य पिति कृति–'इति तुक् ॥ ३ अनुनासिकस्यात्वे अवादेशः सौ दीर्घनलोपौ ॥ ४–५ रुष, रिष, हिंसायाम् । उपधागुणः जश्त्वचर्त्वे ॥ ६ वाहादश्वात् भ्रंश्यतीति वाहभ्रट् ॥ ७ अनितेरिति वर्तते । अन्तोऽत्र पदापेक्षया गृह्यते नानितेरपेक्षया अव्यभिचारात्त-दाहन्नदान्तस्येत्यादि ॥

णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । (**आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्**) । आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः 'मो नो धातोः'। प्रतान् । प्रशान् ॥ **गमः क्वौ** । ६ । ४ । ४० । अनुनासिकलोपः । अङ्गगत् । (**गमादीनामिति वक्तव्यम्**) परीतत् । संयत् । (**ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्**) । लोपश्च । गूः । भूः ॥ **स्थः क च** । ३ । २ । ७७ । चात्क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये** । ३ । २ । ७८ । अजात्यर्थे धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी ॥ **मनः** । ३ । २ । ८२ । सुपि मन्यतेर्णिनिः । दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च** । ३ । २ । ८३ । स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च** । ६ । ३ । ६८ । इजन्तादेकाचोम्स्यात्स च स्वाद्यम्वत् । खिदन्ते परे । 'औतोऽम्शसोः' । गांमन्यः । 'वाऽम्शसोः' स्त्रियंमन्यः । स्त्रींमन्यः । नृ । नरंमन्यः । भुवंमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारप्रयोगाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ॥ **भूते** । ३ । २ । ८४ । अधिकारोऽयं वर्तमाने लडिति यावत् ॥ **करणे यजः** । ३ । २ । ८५ । करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः कर्त्तरि । सोमेनेष्टवान्सोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः** । ३ । २ । ८६ । पितृव्यघाती ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्** । ३ । २ । ८७ । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति द्विविधनियमार्थमि-

---

१ अन प्राणने 'अनुनासिकस्य क्विझलोः—'इति दीर्घः 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपो न ॥

दम्। एवमन्येऽपि॥ **सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः**। ३।२।८९। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्॥ **सोमे सुञः**। ३।२।९०। सोमसुत्॥ **अग्नौ चेः**। ३।२।९१। अग्निचित्॥ **कर्मण्यग्न्याख्यायाम्**। ३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः श्येनचित्॥ **कर्मणीनिर्विक्रियः**। ३।२।९३। कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः। (**कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्**) सोमविक्रयी। घृतविक्रयी॥ **दृशेः क्वनिप्**। ३।२।९४। कर्मणि भूते। पारं दृष्टवान्पारदृश्वा॥ **राजनि युधिकृञः**। ३।२।९५। क्वनिप्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्। राजयुध्वा। राजकृत्वा॥ **सहे च**। ३।२।९६। सहयुध्वा। सहकृत्वा॥ **सप्तम्यां जनेर्डः**। ३।२।९७। **तत्पुरुषे कृति बहुलम्**। ६।३।१४। ङेरलुक्। सरसिजम्। सरोजम्॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम्**। ३।२।९९। प्रजाः॥ **अनौ कर्मणि**। ३।२।१००। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा॥ **अन्येष्वपि दृश्यते**। ३।२।१०१। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा॥ **पञ्चम्यामजातौ**। ३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते जनेर्डः। संस्कारजः। अदृष्टजः॥ **क्तक्तवतू निष्ठा**। १।१।२६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥ **निष्ठा**। ३।२।१०२। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः, कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया

विष्णुः । विश्वं कृतवान् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति** । २ । ४ । ३६ । ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । जग्धम् ॥ **निष्ठायामण्यदर्थे** । ६ । ४ । ६० । ण्यदर्थौ भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥ **क्षियो दीर्घात्** । ८ । २ । ४६ । निष्ठातस्य नः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । **(ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः)** । तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः ॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः** । ८ । २ । ४२ । रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च । शॄ । शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः ॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः** । ८ । २ । ४३ । यण्वतसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नः । द्राणः । ग्लानः ॥ **ल्वादिभ्यः** । ८ । २ । ४४ । एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, वयोहानौ ॥ **ग्रहिज्या** ॥ **हलः** । ६ । ४ । २ । अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः । जीनः । **(दुग्वोर्दीर्घश्च)** । दु गतौ । दूनः । गु पुरीषोत्सर्गे । गूनः । **(पूञो विनाशे)** । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । **(सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य)** । सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च** । ८ । २ । ४५ । प्राग्वत् । भुजो, भुग्नः । टु ओश्वि, शूनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः** । ६ । १ । २४ । द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे** । ८ । २ । ४७ ।

---

१ ग्रासरूपं ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः ॥

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च** । ६ । १ । २५ । संप्रसारणं निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ **विभाषाभ्यवपूर्वस्य** । ६ । १ । २६ । तथा अभिश्यानं घृतम्, अभिशीनम् । अवश्यानः अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने** । ८ । २ । ४८ । निष्ठातस्य नः ॥ **यस्य विभाषा** । ७ । २ । १५ । यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठायामिण् न । उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम्** । ८ । २ । ४९ । द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते** । ८ । २ । ५० । अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ॥ **शुषः कः** । ८ । २ । ५१ । निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥ **पचो वः** । ८ । २ । ५२ । पक्वः ॥ **क्षायो मः** ।८।२।५३। क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य** । ६ । १ । २३ । प्रात्स्त्यः संप्रसारणं निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योन्यतरस्याम्** । ८। २ । ५४ । निष्ठातस्य मो वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः** । ८ । २ । ५५ । एते निपात्यन्ते । ञिफला, फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च** । ७ । २ । १६ । आकारेतो निष्ठाया इण्न ॥ **ति च** । ७ । ४ । ८९ । चरफलोरत उत् तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।

(उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।) **नुदविदोन्दत्राघ्राह्री-भ्योऽन्यतरस्याम्** । ८ । २ । ५६ । निष्ठातस्य नः । नुन्नः । नुत्तः । विन्नः । वित्तः । उन्दी ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम्** । ७ । २ । १४ । श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः । उत्तः । इत्यादि ॥ **न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्** । ८ । २ । ५७ । एभ्यो निष्ठातस्य नो न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । मत्तः ॥ **राल्लोपः** ६ । ४ । २१ । क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । मूर्त्तः । मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः** । ८ । २ । ५८ । विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः ॥ **भित्तं शकलम्** । ८ । २ । ५९ । भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये** । ८ । २ । ६० । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** । ६ । १ । २२ । स्फीतः ॥ **इण्निष्ठायाम्** । ७ । २ । ४७ । निरः कुषो निष्ठाया इट् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट्** । ७ । २ । ५२ । आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अञ्चेः पूजायाम्** । ७ । २ । ५३ । क्त्वानिष्ठयोरिट् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥ **लुभोऽविमोहने** । ७ । २ । ५४ । क्त्वा-निष्ठयोरिट् न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः**।७।२।५०। इट् वा । क्लिशितः क्लिष्टः ॥**पूङश्च** । ७ । २ ।५१।

---

१ अत्र नुद विद उन्दी त्रा घ्रा इत्येतेभ्यो 'रदाभ्यां-' 'संयोगादेरातो-'इत्याभ्यां नित्ये प्राप्ते ह्री इत्यस्मादप्राप्ते च उभयत्र विभाषेयम् ॥ २ 'तीषसह-'इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥

क्त्वानिष्ठयोरिड् वा ॥ **पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ।** निष्ठा सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥ **निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । १ । २ । १९ ।** सेट् किन्न । शयितः । (**आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या**) ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । ३ । ४ । ७१ ।** चाद्भावकर्मणोः ॥ **विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ।** आदितो निष्ठाया इड् वा । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते । ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा ञिक्ष्विदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रक्ष्वेदितः । प्रधर्षितः । धर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ **मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ।** सेट् निष्ठा किन्न । मर्षितः । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ।** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः । साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । (शब्दविकरणेभ्य एवेष्यते) । नेह गुध्यते-र्गुधितम् ॥ **निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ।** णेर्लोपः । भावितः ।

---

१ आद्येषु क्षणेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । आदिकर्मणि क्तस्य कर्तरि विधानार्थं च । अत्र चकाराभावे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्यादिति भावः ॥

भावितवान् ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** । ७ । २ । २० । स्थूले बलवति च निपात्यते ॥ **दधातेर्हिः** । ७ । ४ । ४२ । तादौ किति । हितम् ॥ **दो दद्घोः** । ७ । ४ । ४६ । घुसंज्ञस्य दा इत्यस्य दत् । तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः ॥ **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च** । ३ । ४ । ७२ । एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः ॥ **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति** । ७ । ४ । ४० । एषामित्तादौ किति । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः** । ३ । ४ । ७६ । एभ्योऽधिकरणे क्तः, चाद्यथाप्राप्तम् ।

"मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ॥
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १ ॥"

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । (**गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च**) रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।

---

१ 'वसतिक्षुधोः–' इति इट् 'शासिवासि–' इति षत्वम् ॥ २ जॄष् वयोहानौ 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः 'रदाभ्याम्–' इति नत्वम्, णत्वं च ॥ ३ आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितम्, आसनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः । भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम्, भोजनस्थलमित्यर्थः । एषु त्रिष्वपि 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥

वर्त्तमाने इत्यधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः। ३। २। १८७।** ञिइन्धाः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। ३। २। १८८।** राज्ञां मतः। इष्टः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। शीलितः। रक्षितः। क्षान्तः। आक्रुष्टः। जुष्ट इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः। ३। ३। ११४।** क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः। जल्पितम्। हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप्। ३। २। १०३।** भूते। सुत्वा। यज्वा ॥ **जीर्यतेरतृन्। ३। २। १०४।** जरन्। जरन्तौ। वासरूपन्यायेन निष्ठापि। जीर्णः। जीर्णवान् ॥ **छन्दसि लिट्। ३। २। १०५। लिटः कानज्वा। ३। २। १०६। क्वसुश्च। ३। २। १०७।** भूतसामान्ये छन्दसि लिट्। तस्य कानच्क्वसू वा स्तः। 'तङानावात्मनेपदम्'। चक्राणः। 'म्बोश्च' जगन्वान्। कवयस्तु बाहुलकाल्लोकेपि प्रयुञ्जते—'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे। श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' इत्यादि ॥ **वस्वेकाजाद्घसाम्। ७। २। ६७।** कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् स्यान्नान्येषाम्। आदिवान्। आरिवान्। ददिवान्। जक्षिवान्। एषां किम्। बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः। ३। २। १०८।** सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः। 'निषेदुषीमासनबन्धधीरः'। 'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य'। शुश्रुवान् ॥ **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च। ३। २। १०९।** एते निपात्यन्ते उपादिणो लिड् वा तस्य क्वसुः। इट्। उपेयिवान्। नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्। ईयिवान्। नञोऽश्नातेः क्वसोरिडभावश्च। अनाश्वान्। अनोर्वचेः कर्त्तरि कानच्। वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥ **लटः शतृशानचाव-**

प्रथमा समानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये लट एतौ वा स्तः । शवादिः । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक्** । ७ । २ । ८२ । अङ्गस्यातः । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्वचित् । सन्द्विजः ॥ **ईदासः** । ७ । २ । ८३ । आनस्य । 'आदेः परस्य' आसीनः ॥ **विदेः शतुर्वसुः** । ७ । १ । ३६ । वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विद्वान् । विदन् ॥ **तौ सत्** । ३ । २ । १२७ । तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ **लृटः सद्वा** । ३ । ३ । १४ । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य ॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्** । ३ । २ । १२९ । अग्नौ जुह्वानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥ **आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु** । ३ । २ । १३४ । क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ **तृन्** । ३ । २ । १३५ । कर्त्ता कटान् ॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्** । ३ । २ । १५८ । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । (**शीङो वाच्यः**) शयालुः ॥ **अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्** । ३ । २ । १३६ । अलङ्करिष्णुः ॥ **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः** । ३ । २ । १३९ । गिदयं नतु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ **त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः** । ३ । २ । १४० । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥ **शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्** । ३।२। १४१ । उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् ।

तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः। न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः। झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः। शमी। तमीत्यादि॥ **संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाऽभ्याहनश्च। ३। २। १४२।** घिनुण् स्यात्। संपर्कीत्यादि॥ **वौ कषलसकत्थस्रंभः। ३। २। १४३।** विकाषी॥ **अपे च लषः। ३। २। १४४।** चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। ३। २। १४८।** चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कंपनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात्किम्। पठिता विद्या। अनुदात्तेतः किम्। भविता। हलादेः किम्। एधिता। अकर्मकात्किम्। वसिता वस्त्रम्॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ्। ३। २। १४६।** एभ्यो वुञ्। निन्दकः। हिंसक इत्यादि॥ **देविक्रुशोश्चोपसर्गे। ३। २। १४७।** आदेवकः आक्रोशकः। उपसर्गे किम्। देवयिता। क्रोष्टा॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्। ३। २। १५४।** लाषुकः। पातुकः॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृङः षाकन्। ३। २। १५५।** जल्पाकः॥ **सनाऽऽशंसभिक्ष उः। ३। ३। १६८।** चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः॥ **स्थेशभासपिसकसो वरच्। ३। २। १७५।** स्थावरः।

---

१ अत्र 'देवृ देवने' इति भ्वादेर्ग्रहणं न तु ण्यन्तस्य दीव्यतेस्तस्य लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तानां साहचर्याच्च॥

इत्यादि ॥ **यश्च यङः** । ३ । २ । १७६ । यातेर्यङन्ताद्वरच् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु** । १ । १ । ५८ । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोजादेशो न स्थानिवत् । इति यलोपं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्याल्लोपे प्राप्ते (**वरे लुप्तं न स्थानिवत्**) । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्** । ३ । २ । १७७ । विभ्राट् । भाः । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्याऽपकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः । जूः ग्रावस्तुत् । (**क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घो संप्रसारणं च**) । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । (**ध्यायतेः सम्प्रसारणं च**) । धीः ॥ **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे** । ३ । २ । १८२ । दाबादेः ष्ट्रन् करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥ **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च** । ७ । २ । ९ । एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् ।

---

१ त्रश्चेतिपरत्वं—जश्त्वचर्त्वे ॥

२ 'धुर्वी हिंसायाम्' 'राल्लोप,' इति वलोपः 'र्वोरुपधाया'—इति दीर्घः ॥

३ ऊर्ज बलप्राणनयोः ' चोः कुः ' इति कुत्वम् । ' रात्सस्य ' इति नियमात्र संयोगान्त लोपः ॥

'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वम् । 'र्वोः–' इति दीर्घः ॥

स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री॥ **हलसूकरयोः पुवः। ३। २। १८३।** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन्। तच्चेत्करण हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रं, मुखमित्यर्थः॥ **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। ३। २। १८४।** अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्॥ **पुवः संज्ञायाम्। ३। २। १८५।** पवित्रम्॥

अथोणादयः।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। करोतीति कारुः। वायुः। पायुर्गुदम्। जायुरौषधम्। मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यमिति साधुः। आशु शीघ्रम्॥ **हरिमितयोर्द्रुवः।** द्रु गतौ। अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित्। हारिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितं द्रवतीति मितद्रुः। समुद्रः॥ **शते च।** शतधा द्रवतीति शतद्रुर्नदीभेदः॥ **अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः।** एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते॥ **शमेर्ढः।** बाहुलकात् इत्संज्ञा ढस्य एयादेश इट् च न भवति। 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ'॥ **कमेरठः।** 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी॥ **रमेर्वृद्धिः।** रामठं हिङ्गुः॥ **शमेः खः।** शङ्खः॥ **कणेष्ठः।** कण्ठः॥ **अमन्ताड्डः।** अमिति प्रत्याहारः। 'दण्डोऽस्त्री लगुडेपि स्यात्' इत्यमरः। 'रण्डा मूषिकपर्ण्यां च विधवायां च योषिति' इति मेदिनी॥

---

१ ष्ट्रनः षित्त्वेप्यत्र 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन न ङीष्, षितां ङीषः अनित्यत्वात्। अन्ये तु अजादिषु दंष्ट्राशब्दस्य पाठाद्वा ङीषमाहुरिति॥

'खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः ।'

इति मेदिनी । मन ज्ञाने ।

'मण्डः पञ्चाङ्गुले शङ्कुभेदे क्लीबं तु वस्तुनि ।'

इति मेदिनी ॥ **पतिचण्डिभ्यामालच्** ।

'पतालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' ।

इति मेदिनी । चण्डालो मातङ्गः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोपीत्युज्ज्वलदत्तः तन्न 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्राऽमित्रेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालशब्दात्स्वार्थे णं विदधता वार्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् ॥ **गन्गम्यद्योः** । गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥ **भृञः किन् नुट् च** । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिड्गाऽलिधूम्याटाः' ॥ **शृणातेर्ह्रस्वश्च** । शृङ्गम् ॥ **अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन्** । एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥ **अवतेष्टिलोपश्च** । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न तु प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् ॥ **ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २०** । एषामुपधावकारयोरूठ् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥ **ग्रसेरा च** । ग्रासः । [1]**अविसिविसिशुषिभ्यः कित्** ।

---

१ 'अव रक्षणादौ', 'षिवु तन्तुसन्ताने', 'षिञ् बन्धने', 'शुष् शोषणे' एभ्यो मन् स्यात् स च कित् ऊठादिकं च पूर्ववत् ॥

एभ्यो मन् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममग्निस-मीपयोः । घर्मः । घृ धातोर्निपातोयम् । ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ **अशूपुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** । अश्वः । 'पुष्वः स्याद्दतुसूर्ययोः' । लट्वः पक्षिभेदः । फलं च । कण्वं पापम् । खट्वा । विश्वम् ॥ **कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः** । यौति इति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरा-सनम् । द्युवा सूर्य्यः । प्रतिदीव्यत्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः ॥ **उषि-कुषिगार्तिभ्यः स्थन्** । ओष्ठः । कोष्ठः । गाथा । 'अर्थोभिधे-यरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः ॥ **पातृतुदिवचिरिचिसिचि-भ्यस्थक्** । 'पीथो रविर्घृतं पीथम्' ।

"तीर्थं शास्त्राऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ॥
अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ॥ १ ॥"

इति विश्वः । तुत्थोग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकात्सेचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' सिक्थम् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः** । ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम्** । डौरित्येव । ग्लौकरोति । 'कृन्मेजन्तः' इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **गमेर्डोः** ।

"गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः ।
स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ तु सुरभावपि ॥
नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ॥ १ ॥"

बाहुलकात् द्युतेरपि डोः । 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ **रातेर्डैः** । राः ॥ **भ्रमेश्च डूः** । भ्रूः । चाद्द्रुमेः । अग्रेगूः ॥ **उन्देर्नलोपश्च** । चाद्युच् । ओदनः ॥ **गमेर्गश्च** । चाद्युच् । गगनम् ॥ **कृपॄवृजिम-**

न्द्रिनिधाञः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तारिक्षम् । मंदनं स्तोत्रम् । निघ्नं 'कुलनाशयोः' ॥ **धृषेर्धिष च संज्ञायाम्** । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायाम्** । शंसादिभ्यः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तस्तौ चाऽनिटौ । शंस्ता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः । 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वेश्यायामपि शूद्रजे' ॥ **बहुलमन्यत्रापि** । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि ॥ **नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ** । एते तृजन्ता निपात्यन्ते । नप्ता । इत्यादि ॥ **स्वसेर्ऋन्** । स्वसा ॥ **यतेर्वृद्धिश्च** ।

'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।'

नञि च नन्देः । न नन्दतीति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्त्तत इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ॥ **दिवेर्ऋः** । देवा । देवरः । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' ॥ **नयतेर्डिच्च** । ना । नरौ ॥ **अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः** । 'अर्चिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः' । हविः सर्पिः ॥ **इस्मन्त्रन्क्विषु च । ३ । ४ । ९७** । छादेः ह्रस्वः स्यात् । छदिः पटलम् । छर्दिः ॥ **बृंहेर्नलोपश्च** । 'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' ॥ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** । ज्योतिः ॥ **जनेरुसिः** । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥ **अर्त्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्** । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । यजुः । तनुषी । धनुः । 'धनुरस्त्रियाम्' । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' ॥ **एतेर्णिच्च** । आयुः । आयुषी ॥ **चक्षेः शिच्च** । चक्षुः ॥ **मुहेः किच्च** । मुहुः । पुनः अव्ययम् ॥ **पानीविषिभ्यः पः** । रक्षत्यस्मादात्मान-

मिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । वेष्पः पानीयम् ॥ **स्तुवो दीर्घश्च** । स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ **सुशृभ्यां निच्च** । चात्कित् । सूपः । बाहुलकाद्गुत्वं शूर्पः ॥ **कुयुभ्यां च** । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्निति कूपः । युवन्ति बध्नन्ति अस्मिन्निति यूपः ॥ **खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः** । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ **स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्** । अयामन्तेति णेरय् । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः । मदयित्नुः । मदिरा ॥ **अशेः सरः** । अक्षरम् ॥ **वसेश्च** । वत्सरः ॥ **संपूर्वाच्च** । संवत्सरः ॥ परिवत्सरः ॥ **कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** । करभः । शरभः । शलभः । 'कलभः करिशावकः' । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** । ऋषभः । वृषभः ॥ **रासिवल्लिभ्यां च** । रासभः । वल्लभः ॥ **नियो मिः** । नेमिः ॥ **अर्तेरूच्च** । ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** । भूमिः ॥ **अङ्गेर्नलोपश्च** । अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः ॥ **पातेर्डतिः** । पतिः ॥ **सूङः क्रिः** । सूरिः ॥ **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्** । अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिः ब्रह्मा ॥ **वलिमलितनिभ्यः कयन्** । वलयः । मलयः । तनयः ॥ **माछाससिभ्यो यः** । माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात् 'सव्यं दक्षिणवामयोः' ॥ **जनेर्यक्** । 'ये विभाषा' जन्यं युद्धम् । जाया ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । काशत इति काशिः । पतिः । मल्लिः । केलिः । 'मसी परिणामे' मसिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥

"हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ ॥
चन्द्रे कीले प्लवंगे च यमे वाते च कीर्तितः ॥ १ ॥"

इगुपधात्कित् । ऋषिः । शुचिः ॥ **मनेरुच्च** । अतः । मुनिः ॥ **जनिघसिभ्यामिण्** । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥ **अच इः** । रविः । तारिः । पविः । कविः । अविः ॥ **कुण्डिकंप्योर्नलोपश्च** । कुडिः । कपिः ॥ **इषेः क्सुः** । इक्षुः ॥ **कृषेर्वर्णे** । नक् स्यात् । कृष्णः ॥ **दाभाभ्यां नुः** । दानुर्दाता । भानुः ॥ **विषेः किच्च** । विष्णुः ॥ **सितनिजनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्** । सेतुः । तन्तुः । जन्तुः । गन्तुः । मस्तुर्दधिमण्डम् । सक्तुः । ओतुः । धातुः । क्रोष्टा ॥ **अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः** । 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीः । स्तरीः । तन्त्रीः ॥ **यापोः किद्द्वे च** । ययीः 'पपीः स्यात्सोमसूर्य्ययोः' ॥ **वातप्रमीः** । निपातोऽयम् ॥ **लक्षेर्मुट् च** । लक्ष्मीः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्** । कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम ॥ **बृंहेर्नोऽच्च** । नकारस्य अकारः 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ॥ **नामन्सीमन्व्योमन्रोमँल्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्** । सप्तैते निपात्यन्ते ॥ **सातिभ्यां मनिन्मनिणौ** । साम आत्मा ॥ **हनिमशिभ्यां सिकन्** । 'हंसिका हंसयोषिति' मक्षिका ॥ **गिर उडच्** । गरुडः ॥ **शॄदृभसोऽदिः** । शरत् । 'दरद्धृदयकूलयोः' । भसज्जघनम् ॥ **त्यजितनियजिभ्यो डित्** । त्यद् । तद् । यद् ॥ **एतेस्तुट् च** । एतद् ॥ **युष्यसिभ्यामदिक्** । त्वम् । अहम् ॥ **इन्देः कमिन्नलोपश्च** । इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः** । किम् ॥ **सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्** । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शास्त्रम् ॥ **अमि-**

चिमिदिशसिभ्यः क्तः। अन्त्रम्। चित्रम्। मित्रम्। शस्त्रम्॥ **पुवो ह्रस्वः।** पुत्रः॥ **स्त्यायतेर्ड्रट्।** स्त्री॥ **सूचेः स्मन्।** सूक्ष्मम्॥ **पातेर्डुम्सुन्।** पुमान्॥ **बसेस्तिः।** 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः'॥ **स्वावसेः।** स्वस्ति॥ **वौ तसेः।** 'वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलौ' इत्यमरः॥ **सर्वधातुभ्योऽसुन्।** चेतः। सरः। पयः पयसीत्यादि॥ **अशेर्देवने युट् च।** देवने स्तुतौ। यशः॥ **उब्जेर्बले बलोपश्च।** ओजः॥ **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च।** श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन्कित्त्व। शिरः॥ **अर्तेरुच्च।** उरः॥ **भूरञ्जिभ्यां कित्।** भुवः। रजः॥ **वसेर्णिच्च।** वासो वस्त्रम्॥ **चन्देरादेश्च च्छः।** छन्दः॥ **पचिवचिभ्यां सुट् च।** 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ'। वक्षः॥ **नञि हन एह च।** अनेहा। अनेहसौ॥ **विधाञो वेध च।** वेधाः॥ **चन्द्रे मो डित्।** चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स च डित्। चन्द्रमाः॥ **उषः कित्।** उषः अप्सराः॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः।** प्रायेणाऽयं भूम्नि। अप्सरसः॥ **वशेः कनसिः।** उशना॥ **अदिभुवो डुतच्।** अद्भुतम्॥ **गधेरूमः।** गोधूमः॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च।** तृणम्॥ **उदि चेर्डैसिः।** उच्चैः॥ **नौ दीर्घश्च।** नीचैः॥ **पूञो यण्णुग्ग्रस्वश्च।** यत्प्रत्ययः। पुण्यम्॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च।** उदरम्॥ **डित्खनेर्मुट् चोदात्तः।** अजल् च डित्खातोर्मुट्। मुखम्॥ **अमेः सन्।** अंसः॥ **मुहेः खो मूर् च।** मूर्खः॥ **नहेर्हलोपश्च।** नखः॥ **शीङो ह्रस्वश्च।** शिखा॥ **माङ ऊखो मय् च।** मयूखः॥ **जनेष्टन्नलोपश्च।** जटा॥ **क्लिशेरन् ललोपश्च।** केशः॥ **फलेरितजादेश्च पः।** पलितम्॥ **कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्।** करकः। कटकः।

नरकः । 'नरको नारकोपि च' इति द्विरूपकोशः ॥ **चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च** । कीचकः ॥ **जनेररष्ठ च** । जठरम् ॥ **हर्यतेः कन्यन् हिरच्** । हिरण्यम् ॥ **कृञः पासः** । कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासम् ॥ **ऊर्णोतेर्डः** । ऊर्णा ॥ **दधातेर्यन् नुट् च** । धान्यम् ॥ **चतेरुरन्** । चत्वारः ॥ **प्रातेररन्** । प्रातः ॥ **अमेस्तुट् च** । अन्तः ॥ **दहेर्गो लोपो दश्च नः** । दहेर्गप्रत्ययो धातोरन्तस्य लोपो दस्य नः । नगः ॥ **हन्तेरच् घुरच्** । घोरम् ॥ **तरतेर्ड्रिः** । त्रयः ॥ **ग्रहेरनिः** । ग्रहणिः ॥ **प्रथेरमच्** । प्रथमः ॥ **चरेश्च** । चरमः ॥ **मङ्गेरलच्** । मङ्गलम् ॥ इत्युणादयः ॥

अथोत्तरकृदन्तम् ।

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ । एते वर्त्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः–

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥"

दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ । एतौ निपात्येते । दाशन्ति अस्मै दाशः । गां हन्ति अस्मै गोघ्नः अतिथिः ॥ **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्** । ३ । ३ । १० । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ॥ **कालसमयवेलासु तुमुन्** । ३ । ३ । १६७ । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ **भावे** । ३ । ३ । १८ । सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् । पाकः ॥ **अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्** । ३ । ३ । १९ । कर्तृभिन्ने कारके घञ् ।

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ । रञ्जेर्नलोपः । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥ **निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः** । ३ । ३ । ४१ । एषु चिनोतेर्घञादेश्च कः । उपसमाधानं राशीकरणम् । निकायः । आकायः । कायः । गोमयनिकायः ॥ **एरच्** । ३ । ३ । ५६ । इवर्णान्तादच् । चयः । **ऋदोरप्** ।३। ३ । ५७ । ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । (घञर्थे कविधानम्) । प्रस्थः । विघ्नः ॥ **ड्वितः क्त्रिः** । ३ । ३ । ८८ । भावे स्वभावात् ॥ **क्त्रेर्मम् नित्यम्** । ४ । ४ । २० । क्त्रिप्रत्ययान्तान्मब्निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच्** । ३ । ३ । ८९ । अयमपि भावे । टुवेपृ कम्पने । वेपथुः । श्वयथुः ॥ **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्** । ३ । ३ । ९० । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः[1] । प्रश्नः । रक्ष्णः ॥ **स्वपो नन्** । ३ । ३ । ९१ । स्वप्नः । **उपसर्गे घोः किः** । ३ । ३ । ९२ । प्रधिः । उपधिः[2] ॥ **स्त्रियां क्तिन्** । ३ । ३ । ९४ । स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् । घञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः । **(ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वक्तव्यः)** । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । धूनिः । लूनिः । पूनिः **(संपदादिभ्यः क्विप्)** सम्पत् । विपत् । आपत् । क्तिन्नपीष्यते । संपत्तिः । विपत्तिः । आपत्तिः । **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च** । ३ । ३ । ९७ । एते

---

१ 'विच्छ गतौ' अस्मान्नङि 'च्छ्वोः शूड्—' इति छस्य शादेशः ॥

२ ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' अस्मात्किप्रत्यये कित्वात् ' आतो लोपः ' इत्यालोपः ॥

निपात्याः ॥ **कृञः । ३ । ३ । १०० ।** क्यप् । कृत्या ॥ **श च । ३ । ३ । १०० ।** कृञः शः । चात् क्तिन् । प्रकरणं प्रक्रिया । कृतिः ॥ **इच्छा । ३ । ३ । १०१ ।** इषेर्निपातोयम् ॥ **अ प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ।** प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥ **गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ।** गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामप्रत्ययः । ईहा । ऊहा ॥ **षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ।** जॄष् 'ऋदृशोऽङि गुणः' । जरा । त्रपूष् त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । (**क्रपेः संप्रसारणं च**) । कृपा ॥ **आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ।** अङ् स्यात् । उपदा । अन्तर्द्धा ॥ **ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ।** अस्यापवादः । कारणा ॥ **रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ।** प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्त्तिः । (**धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः**) । आशिका । (**इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे**) । पचिः । पचतिः । (**वर्णात्कारः**) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । (**रादिफः**) । रेफः ॥ **नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ । ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ।** हसितम् । हसनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ।** ल्युट् । अनुमानः । अनुमानी ॥ **पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ९६ ।** द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घः । दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥ **अवे तॄस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ।** अवतारः । अवस्तारो जवनिका ॥ **हलश्च । ३ । ३ । १२१ ।** हलन्ताद् घञ् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।

अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिकमित्यपामार्गः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।३।३।१२६।** एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्। तयोरेवेति भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे, ईषत्करः। सुकरः। **आतो युच्।३।३।१२८।** खलोपवादः। ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः ॥ **आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः।३।३।१७०।** अवश्यङ्कारी। शतन्दायी ॥ **कृत्याश्च।३।३।१७१।** तथा धातोः। अवश्यं सेव्यो हरिः। शतं देयम् ॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्।३।३।१७४।** आशिषि। वातिर्वायुः। शिवो देयादेनं शिवदत्तः ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा।३।४।१८।** प्राचामिति पूजार्थम्। प्रतिषेधयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा। 'दो दद् घोः'। अलं दत्त्वा। घुमास्थेतीत्वम्। पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीः। प्रतिषेधयोः किम्। अलंकारः ॥ **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले।३।४।२१।** समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा। 'अव्ययकृतो भावे'। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ **न क्त्वा सेट्।१।२।१८।** सेट् क्त्वा किन्न। शयित्वा। सेट् किम्। कृत्वा ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च।१।२।२६।** इवर्णोवर्णोपधाद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतित्वा। द्योतित्वा। लिखित्वा। लेखित्वा। व्युपधात्किम्। वर्त्तित्वा। रलः किम्। सेवित्वा। हलादेः किम्। एषित्वा। सेट् किम्। भुक्त्वा ॥ **उदितो वा।७।२।५६।** उदितः परस्य क्त्व इड् वा। शमित्वा। शांत्वा। देवित्वा। छ्वोः शूडनुनासिकेति ऊठ्। द्यूत्वा। 'दधा-

तोर्हिः' । हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ।** हित्वा । हाङस्तु हात्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७ । १ । ३७ ।** अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः । तुक्-प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । अव्ययपूर्वपदात्किम् । परमकृत्वा ॥ **वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ।** अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः । स च व्यवस्थितः—मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगम्य । आगत्य । प्रहत्य । अदो जग्धिः । प्रजग्ध्य ॥ **न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ।** घुमास्थेतीत्वम् । प्रदाय । प्रमायेत्यादि ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ ।** पौनःपुन्ये द्योत्ये क्त्वाविषये णमुल् क्त्वा च ॥ **नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ।** आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । स्मारंस्मारं नमति गुरुम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायम् २ । भोजम् २ । श्रावम् २ ॥ **अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ।** एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वा-त्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थं-कारं भुङ्क्ते । इत्थंभुंक्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुंक्ते ॥ **यावति विंदजीवोः । ३ । ४ । ३० ।** यावद्वेदं भुंक्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥ **निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ।** कर्मण्युपपदे ॥ **कषादिषु यथाविध्यनु-प्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ।** यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। ३।४।३५। एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषम्। रूक्षपेषम्॥ **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः। ३।४।३६।** कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवंतं गृह्णातीत्यर्थः॥ **करणे हनः। ३।४।३७।** पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः॥ **स्नेहने पिषः। ३।४।३८।** स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः। ३।४।३९।** हस्तार्थे करणे। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करवर्त्तम्। हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्॥ **स्वे पुषः। ३।४।४०।** करण इत्येव। स्व इत्यर्थग्रहणम्। तेन स्वरूपे पर्याये विशेषेषु च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषम्। गोपोषम्॥ **समासत्तौ। ३।४।५०।** तृतीयासप्तम्योर्णमुल् सन्निकर्षे। केशग्राहं युध्यन्ते। हस्तग्राहं युध्यन्ते॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। ३।४।६१।** क्त्वाणमुलौ स्तः। मुखतःकृत्य। मुखतःकृत्वा। मुखतःकारम्। मुखतोभूय। मुखतोभूत्वा। मुखतोभावम्॥ इति कृदन्तप्रक्रिया समाप्ता॥

अथ विभक्त्यर्थाः।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। २।

---

१ यदा हि द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या, कारकं, परिमाणमिति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति गृह्येत तदा लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकम्। प्रातिपदिकार्थे इत्येव सिद्धे ऽमात्रग्रहणाच्च कर्म्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्तत्वात्, लिङ्ग—

३ । ४६ । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा । प्रातिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे—तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः ॥ **संबोधने च । २ । ३ । ४७ ।** प्रथमा । हे राम ॥ **कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ।** कर्तुः क्रिययाप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।** अनुक्ते । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमैव । हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितो हरिः । शतेन क्रीतः शत्यः अश्वः । प्राप्तानन्दश्चैत्रः । अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । 'कृष्णस्तु नारद इत्यबोधि सः' ॥ **अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

—संख्याकारकमिति विभक्त्यर्थानि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्य विवक्षितं दर्शयति- नियतोपस्थितिक इति, यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । वाच्य इति यावत् ॥

---

१ अयं शब्दो यद्यपि नीलद्रव्ये अनियतलिङ्गस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेत्यर्थः ॥ २ द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः ॥

" दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ "

गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि । **(अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्)** । कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।** गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

---

१ कर्मणा युज्यत इति कर्मयुक्, कर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरविवक्षितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ २ पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमित्यर्थः पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् गौस्तु पयसो निमित्तमात्रेणोपात्ता अतोऽपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवतीति भावः । एवमग्रिमेष्वप्युदाहरणेषु यथायथमूह्यम् ॥

" शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।".

(**नीवह्योर्न**)। नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । (**नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः**) वाहयति रथं वाहान्सूतः । (**आदिखाद्योर्न**) आदयति खादयति वा अन्नं बटुना । (**भक्षेरहिंसार्थस्य न**)। भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । (**जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्**) । जल्पयति भाषयति वा पुत्रं देवदत्तः । (**दृशेश्च**)। दर्शयति हरिं भक्तान् । (**शब्दायतेर्न**) शब्दाययति देवदत्तेन ॥ **हृक्रोरन्यतरस्याम्** । १ । ४ । ५३ । हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति भृत्येन भृत्यं वा कटम् । (**अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्**) । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तेन भक्तं वा ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म** । १ । ४ । ४६ । अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभिनिविशश्च** । १ । ४ । ४७ । अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ॥ **उपान्वध्याङ्वसः** । १ । ४ । ४८ । उपादि-

१ शत्रवः स्वर्गमगच्छँस्ताञ्छ्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्त्तारस्ते ण्यन्तावस्थायां कर्माभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः सः श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः, एवमग्रेऽपि यथासंभवमूह्यम् ॥

पूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभुक्त्यर्थस्य तु न, वने उपवसति ।

" उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥"

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । ऋते कृष्णम् । **(अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि)** । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ **अन्तराऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ ।४।** द्वितीया । अन्तरा त्वां मां वा हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ **कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ।** इत्यधिकृत्य ॥ **अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ।** लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥ **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।** जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ॥ **तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ।** अनुरुक्तसंज्ञः । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः ॥ **हीने । १ । ४ । ८६ ।** अनुरुक्तसंज्ञः । अनुहरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ **उपोऽधिके च । १ । ४ । ८७ ।** अधिके हीने च उपेत्यव्ययं प्राग्वत् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने । उपहरिं सुराः ॥ **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ।** उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थं-

---

१ 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनबलात् 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रसूत्राच्चैतत् ॥

२ वृक्षसंबन्धि द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति तद्यथा—लक्षणं ज्ञानं लक्ष्यं ज्ञेयं वृक्षज्ञानेन हि विद्युद्द्योतनं ज्ञायत इति भावः ॥

भूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । एषु किम् । परिषिञ्चति[1] ॥ **अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ।** भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥ **सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ।** सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोयम् ॥ **अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ।** चात्पूजायामतिरुक्तसंज्ञः । अतिदेवान्कृष्णः ॥ **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ।** इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे[2] किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा ॥ **साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।** क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं[3] कारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ।** अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । **(प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्)** ।

१ सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । 'उपसर्गात्सुनोति–' इति षत्वम् ॥

२ अन्तम् अवसानमतिक्रान्तोऽत्यन्तः अत्यन्तश्चासौ संयोगश्चेति विग्रहः । निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । स केनेत्याकाङ्क्षायां गुणद्रव्यक्रियाभिरित्यौचित्याद्बोध्यम् ॥

३ एतत्तमब्ग्रहणाल्लभ्यते । प्रकृष्टत्वं च व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिः । तदुक्तम्–“ क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ” इति ॥

प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्गृह्णाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि ॥ **दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।** दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ।** सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं सार्द्धं समंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥ **येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।** येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया । अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ **अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ।** अपवर्गः फलप्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥ **हेतौ । २ । ३ । २३ ।** तृतीया । दण्डेन घटः ॥ **इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ।** तृतीया । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्य तापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।** संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया । पित्रा पितरं वा संजानीते ॥ **कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।**

---

१ हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्, कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेरिति । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्, करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्चेति तयोर्भेदः ॥

२ संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञा, सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानम् इति । अत एवाह—दानस्येति । दानस्य कर्मणा कर्त्रा यं संबद्धुमीप्सति तत्कारकं संप्रदानमित्यर्थः ॥

। १ । ४ । ३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः ॥ **चतुर्थी संप्रदाने** । २ । ३ । १३ । अनुक्ते । विप्राय गां ददाति । क्रियया यमभिप्रैति सोपि संप्रदानम् । पत्ये शेते ॥ **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्** । १ । ४ । ४४ । नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं वा । शतेन शताय वा परिक्रीतः । (**तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या**) । मुक्तये हरिं भजति । (**उत्पातेन[1] ज्ञापिते च**) । वाताय कपिला विद्युत् ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च** । २ । ३ । १६ । एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ **ध्रुवमपायेऽपादानम्** । १ । ४ । २४ । अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतमपादानम् ॥ **अपादाने पञ्चमी** । २ । ३ । २८ । ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति इत्यादि । **जनिकर्तुः प्रकृतिः** । १ । ४ । ३० । जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । (**ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च**) । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्** । २ । ३ । २५ । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् ।

---

१ प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥"

नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्** । २। ३। ३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्। पञ्चमीद्वितीये च। पृथग्रा-मेण ग्रामाद् ग्रामं वा। एवं विना नाना ॥ **अन्यारादितरर्त्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते** । २। ३। २९। अन्य इत्यर्थ-ग्रहणम्। इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्। आरात् वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्राक्, प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच्, दक्षिणा ग्रामात्। आहि, दक्षिणाहि ग्रामात्॥ **अपपरी वर्ज्जने** । १। ४। ८८। एतौ वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ स्तः॥ **आङ् मर्यादावचने** । १। ४। ८९। आङ् मर्यादा-यामुक्तसंज्ञः। वचनग्रहणादभिविधावपि ॥ **पञ्चम्यपाङ्परिभिः** । २। ३। १०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी। अपहरेः परिहरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। साहचर्यात्। लक्षणादौ तु हरिं परि। आमुक्तेः संसारः। आसकलाद्ब्रह्म ॥ **प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः** । १। ४। ९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्॥ **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्** । २। ३। ११। अत्र कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी। प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ **षष्ठी शेषे** । २। ३। ५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः[1] स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतम्। सर्पिषो

---

१ उक्तादन्यः शेषः कर्मादयः प्रातिपदिकपर्यन्ता उक्तास्तत्रतत्र द्वितीयादयोऽपि विहिताः। अतो व्याचष्टे—प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥

जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ **कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।** कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेष्यते । नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा । कृति किम् । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥ **उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।** षष्ठी । मया मम वा सेव्यो हरिः ॥ **क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ।** वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी । न लोकेति निष्ठाप्रतिषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥ **अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।** क्तस्य योगे षष्ठी । इदमेषां शयितम् ॥ **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ६९ ।** एषां योगे षष्ठी न । लादेशः । कुर्वन्कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुको हरिः । **(कमेरनिषेधः)** । लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । निष्ठा । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । विष्णुना हता दैत्याः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः । शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन्—सोमं पवमानः । चानश्—आत्मानं मण्डयमानः । शतृ—वेदमधीयन् । तृन्—कर्ता लोकान् ॥ **(द्विषः शतुर्वा)** । मुरस्य मुरं वा द्विषन् । **(सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः)** । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जि-

ष्णुः ॥ **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः** । २ । ३ । ७० । भविष्य-त्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां विभक्तीनां प्रायदर्शनम् । किन्निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्ताये-त्यादि । एवं किं कारणम् । को हेतुः । किं प्रयोजनम् । इत्यादि । प्रायग्रहणाद-सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन** । २ । ३ । ३० । ग्रामस्य–दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्विती-या** । २ । ३ । ३१ । एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्** । । २ । ३ । ३४ । एतैर्योगे षष्ठी पञ्चमी च । दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ॥ **दिवस्तदर्थस्य** । २ । ३ । ५८ । द्यूतार्थस्य क्रय-विक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोपसर्गे** । २ । ३ । ५९ । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ॥ **आधारोऽधिकरणम्** ।

---

१ 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इत्यनेन विहितस्यातसुचो योऽर्थो दिग्देशका-लरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतसर्थप्रत्ययः । अस्तातिप्रभृतिः यच्च तदन्तेन योग इत्यर्थः ॥

२ आध्रियन्तेऽस्मिन्नित्याधारः स च कस्येत्याकांक्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वादतो व्याचष्टे–कर्तृकर्मद्वारेत्यादिना । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥

१ । ४ । ४५ । कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे च** । २ । ३ । ३६ । चाद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । (**क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्**) । अधीती व्याकरणे । (**साध्वसाधुप्रयोगे च**) । साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले । (**निमित्तात्कर्मयोगे**) ।

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥"

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ । यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ **षष्ठी चानादरे** । २ । ३ । ३८ । अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥ **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च** । २ । ३ । ३९ । एभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । गवां गोषु वा स्वामी ॥ **आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्** । २ । ३ । ४० । आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । आयुक्तो व्यापारः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ॥ **यतश्च निर्द्धारणम्** । २ । ३ । ४१ । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२। विभागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।२।३।४३।** मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। **(अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्)**। साधुर्निपुणो वा मातरम्प्रति पर्यनु वा ॥ **अधिरीश्वरे ।१।४।९७।** स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयः ॥ **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।२।३।९।** अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी । उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्य्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधिभुवि रामः । अधिरामे भूः ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः, स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः । प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्मधारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥ **समर्थः पदविधिः ।२।१।१।** पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ **प्राक्कडारात्समासः ।२।१।३।** कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

---

१ सामर्थ्य च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्य्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशात्ः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा, सा च 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ वाक्ये । एकार्थीभावस्तु 'राजपुरुषः' इत्यादिवृत्तावेव, स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ । सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र पूर्वं भूत इति लौकिकः । पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः । **(इवेन वा समासो विभक्त्यलोपश्च)** । वागर्थौ इव वागर्थाविव ॥ इति केवलसमासाः ॥ **अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ।** अधिकारोयम् । प्राक्तत्पुरुषात् ॥ **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।** विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन नित्यं समस्यते । प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः । प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ—हरि ङि अधि इति स्थिते ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ।** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्ज्जनं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ।** समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ **अव्ययीभावश्च । २ । ४ । १८ ।** नपुंसकं स्यात् । गाः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ॥ **नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ।** अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम् ॥ **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ।** अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः । उपकृ-

ष्णेन उपकृष्णम् । बहुलग्रहणात् सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ नित्यमम्भावः । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा संप्रति न युज्यतेऽतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ **अव्ययीभावे चाकाले ।** १ । ३ । ८१ । सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं सहरि । काले तु सहपूर्वाह्णम् । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम् । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये ।** २ । १ । ७ । असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । नेह । यथा हरिस्तथा हरः ॥ **यावदवधारणे ।** २ । १ । ८ । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा इति यावच्छ्लोकम् ॥ **सुप्प्रतिना मात्रार्थे ।** २ । १ । ९ । शाकस्य लेशः शाकप्रति ॥ **विभाषा ।** २ । १ । ११ । अधिकारोयम् ॥ **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।** २ । १ । १२ । अपविष्णु संसारः । अपविष्णोः । परिविष्णु । परिविष्णोः । बहिर्वनम् । बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥ **तिष्ठद्गुप्रभृ-**

---

१ तिष्ठद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्, समभूमि, समपदाति, सुषमम्, विषमम्, दुःषमम्, निःषमम्, अपसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पुण्यसमम्, प्राह्णम्, प्ररथम्, प्रमृगम्, प्रदक्षिणम्, संप्रति, असंप्रति, इच् । इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

तीनि च । २ । १ । १७ । एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गुर्दोहनकालः ॥ **पारे मध्ये षष्ठ्या वा** । २ । १ । १८ । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यंतेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पारेगङ्गम् । गङ्गापारम् । मध्येगङ्गम् । गङ्गामध्यम् । महाविकल्पेन वाक्यमपि ॥ **संख्या वंश्येन** । २ । १ । १९ । वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः, तद्वाचिना सह संख्या समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां तु त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥ **नदीभिश्च** । २ । १ । २० । नदीभिः संख्या वा समस्यते । समाहारे चायमिष्यते । पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥ **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** । २ । १ । २१ । अन्यपदार्थे सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ॥ **तद्धिताः** । ४ । १ । ७६ । आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः** । ५ । ४ । १०७ । शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यत् । कियत् । 'जराया जरस् च' । उपजरसम् ॥ **अनश्च** । ५ । ४ । १०८ । अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् ॥ **नस्तद्धिते** । ६ । ४ । १४४ । नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥ **नपुंसकादन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । १०९ । अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावा-

इच् वा स्यात्। उपचर्मम्। उपचर्म॥ **झयः**। ५। ४। १११। झयन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपसमित्। उपसमिधम्॥ **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः**। ५। ४। ११०। वा टच् स्यात्। उपनदम्। 'यस्येति च' इति इलोपः। उपनदीत्यादि॥ **गिरेश्च सेनकस्य**। ५। ४। ११२। टज्वा स्यात्। उपगिरम्। उपगिरि। (**प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः**)। टच् स्यात्। अक्ष्णोऽभिमुखम् प्रत्यक्षम्। अक्ष्णः परं परोक्षम्। अत एव समासः। परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्यौकार इत्यादि॥ इत्यव्ययीभावः॥

तत्पुरुषः। २। १। २२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः॥ **द्विगुश्च**। २। १। २३। तत्पुरुषसंज्ञः॥ **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः**। २। १। २४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। इत्यादि॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन**। २। १। ३०। तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेति किम्। अक्ष्णा काणः॥ **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः**। २। १। ३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे। माषोनं कार्षापणम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुणमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। (**अवरस्योपसंख्यानम्**)। मासावरः॥ **अन्नेन व्यञ्जनम्**। २। १। ३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन सह प्राग्वत्। दध्ना उपसिक्तम् ओदनं दध्योदनम्। **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्**। २। १। ३५। गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम्। २। १। ३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखभिन्नः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्'। नखनिर्भिन्नः॥ **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः**। २। १। ३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनार्थादिभ्यश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत्। यूपाय दारु यूपदारु। तदर्थेन प्रकृतिविकारभाव एवेष्टः। तेनेह न। रन्धनाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीतत्पुरुषाः। (**अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्**)। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्॥ **पञ्चमी भयेन**। २। १। ३७। चोराद्भयं चोरभयम्॥ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन**। २। १। ३९॥ **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः**। ६। ३। २। अलुगुत्तरपदे। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रादागतः॥ **षष्ठी**। २। २। ८। सुबन्तेन प्राग्वत्। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः॥ **याजकादिभिश्च**। २। २। ९। षष्ठ्यन्तं समस्यते। वक्ष्यमाणस्यापवादः। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः। याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, स्नातक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ, पोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, इति

---

१ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते। प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिस्तदाह-चतुर्थ्यन्तार्थायेति यादिति। चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूपाय यद्दार्वादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यते चेत्यर्थः॥

याजकादिः । (**गुणात्तरेण तरलोपश्च**) । तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन समासः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ **न निर्द्धारणे** । २ । २ । १० । षष्ठी न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन** । २ । २ । ११ । पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य कार्ष्ण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । सत् । द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणो वा । ब्राह्मणस्य कृत्वा पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तक्षकस्य सर्पस्य ॥ **क्तेन च पूजायाम्** । २ । २ । १२ । मतिबुद्धिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥ **अधिकरणवाचिना च** । २ । २ । १३ । क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥ **कर्मणि च** । २ । २ । १४ । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **तृजकाभ्यां कर्तरि** । २ । २ । १५ । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः ॥ **कर्तरि च** । २ । २ । १६ । कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे** । २ । २ । १ । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् ॥ **अर्द्धं नपुंसकम्** । २ । २ । २ । समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत् । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्ध-

पिप्पली । (एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्) । इत्युपसर्जनसंज्ञाभावाद्ध्रस्वो न । क्लीबे किम् । ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥ **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्** । २ । २ । ३ । एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया** । २ । २ । ४ । पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीवनं प्राप्तजीवनः । जीवनप्राप्तः । आपन्नजीवनः । जीवनापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥ **कालाः परिमाणिना** । २ । २ । ५ । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः ॥ **सप्तमी शौण्डैः** । २ । १ । ४० । सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । शौण्ड, धूर्त्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधिप, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, इति शौण्डादिः ॥ द्वितीया तृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ॥ **दिक्संख्ये संज्ञायाम्** । २ । १ । ५० । 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' इत्येव सिद्धे संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । तेनेह न । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च** । २ । १ । ५१ । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वाशाला इति समासे जाते । 'सर्व-

नाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वं पुंवत्' ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ४ । २ । १०७ ।** अस्माद्भवाद्यर्थे ञः स्यादसंज्ञायाम् ॥ **तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।** ञिति णिति च तद्धिते अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ' यस्येति च ' । पौर्वशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । (**संख्यायास्तद्धितार्थे**) । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इति वक्ष्यमाणोऽण् । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (**द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्**) ॥ **गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ।** गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ॥ **संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।** तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ **द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।** द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ **स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।** समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।** भेदकं[1] भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः । (**अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः**) । अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः ॥

---

१ विशेष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह—भेदकमिति । व्यावर्तकमित्यर्थः । नीलमुत्पलमित्यत्र नीलशब्देनान्यवर्णस्य श्वेतरक्तादेर्व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। २। १। ६१। सह समस्यन्ते। सद्वैद्यः॥ **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ६। ३। ४६।** महावैयाकरणः॥ **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। १। २। ४२॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। ६। ३। ४२।** कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत्। पूरण्यां प्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। पूज्यमानैः किम्। उत्कृष्टो गौः। पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः॥ **उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।** घनश्यामः॥ **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६।** पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः। सामान्याप्रयोगे किम्। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। **(शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च)।** शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः॥ **कडाराः कर्मधारये। २। २। ३८।** कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः॥ **मयूरव्यंसकादयश्च। २। १। ७२।** एते

---

१ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव इति। व्याघ्रादिराकृतिगणः। तेन घनश्यामः, नृसोमः, पार्थिवचन्द्र इत्यादि सिद्धम्॥

२ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड। छन्दसि– हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लांगूलेगृह्य, पुनर्दाय। (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा क्रिया, अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, अपहरकरटा, प्रोहिकरटा, प्रोहकर्दमा, प्रेहिकर्दमा, विधमचूडा,–

निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उदक् च अवाक् च उच्चावचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः। (**आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये**)। अश्नीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। नास्ति कुतो भयं यस्य स अकुतोभयः। अन्यो राजा राजान्तरम्। चिदेव चिन्मात्रम्॥ **नञ्। २। २। ६।** सुपा प्राग्वत्॥ **न लोपो नञः। ६। ३। ७३।** नञो नस्य लोप उत्तरपदे। अब्राह्मणः॥ **तस्मान्नुडचि। ६। ३। ७४।** लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुट्। अनश्वः। नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः॥ **कुगतिप्रादयः। २। २। १८।**

—उद्धमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पतनिपता, उत्पतनियता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्राचम्, अकिंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, (जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति) जहिजोडः, जहिस्तम्बः, (आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये) अश्नीतपिबता, पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादतवमता, आहरनिवपा, आहरनिष्किरा, भिन्धिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रकूटा॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन अकुतोभयः, कान्दिशीकः, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविसृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यम्—इत्यादि सिद्धम्॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । १ । ४ । ६१ । ऊर्यादयश्च्व्यन्ताडाजन्ताश्च[1] क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । **(कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्)** । कारिका क्रिया, कारिकाकृत्य ॥ **अनुकरणं चानितिपरम्** । १ । ४ । ६२ । खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥ **आदरानादरयोः सदसती** । १ । ४ । ६३ । सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥ **भूषणेऽलम्** । १ । ४ । ६४ । अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलंकृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ॥ **अन्तरपरिग्रहे** । १ । ४ । ६५ । अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥ **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** । १ । ४ । ६६ । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषाऽतिशये वर्तते । मनस्शब्दोप्यत्रैव ॥ **पुरोऽव्ययम्** । १ । ४ । ६७ । पुरस्कृत्य ॥ **अस्तं च** । १ । ४ । ६८ । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य ॥ **अच्छगत्यर्थवदेषु** ।१।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

---

१ ऊरी, ऊररी, वेताली, धूसी, शकला, संसकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, लुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्ली, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, शेवाली, वर्षाली, मसमसा, मस्मसा, वौषट्, वषट् श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, पाम्पी, प्रादुस्, श्रत्, आविस् । इत्यूर्यादिः ॥

अदोऽनुपदेशे ।१।४।७०। अदःकृत्यादः कृतम्। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वा अदः कुरु॥ **तिरोन्तर्द्धौ**।१।४। ७१। तिरोभूय॥ **विभाषा कृञि**।१।४।७२॥ **तिरसोन्यतरस्याम्** ।८।३।४२। सो वा स्यात्कुप्वोः। तिरःकृत्य। तिरस्कृत्य। तिरःकृत्वा॥ **उपाजेन्वाजे**।१।४। ७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ। उपाजेकृत्य। अन्वाजेकृत्य। उपाजेकृत्वा। अन्वाजेकृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च**। १।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। (**च्व्यर्थ इति वक्तव्यम्**)। साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा। लवणंकृत्य। लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्॥ **अनत्याधान उरसिमनसी**।१।४। ७५। उरसिकृत्य। उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य। मनसि कृत्वा[1]। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषस्तत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते॥ **मध्ये पदे निवचने च**।१।४।७६। एते कृञि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य। मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य। पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य। निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने**।१।४।७७। कृञि। उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य॥ **प्राध्वं बन्धने**।१।४।७८। प्राध्वमित्यव्ययम्। प्राध्वंकृत्य।

---

१ साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, श्रद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, वीजया, बीजरुहा, संसर्या, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आविस्। आकृतिगणोऽयम्॥

न्धनेऽनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वं कृत्वा ॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये** । १ । ४ । ७९ । जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । (**प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया**)। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । (**अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया**)। अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे ॥ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते** । १ । २ । ४४ । विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य** । १ । २ । ४८ । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । अतिमालः । (**अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया**)। अवक्रुष्टः कोकिलयाऽवकोकिलः । (**पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या**)। परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । (**निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या**) निष्क्रान्तः कौशांब्या निष्कौशांबिः ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । ३ । १ । ९२ ॥ **उपपदमतिङ्** । २ । २ । १९ । उपपदं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङ श्च समासः । कुंभं करोतीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् । मा भवान्भूत् । माङि लुङीति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् ॥ "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः"। व्याघ्री । कच्छपी । अश्वक्रीतीत्यादि ॥ **अमैवाव्ययेन** । २ । २ । २० । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुंकारम् । 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल् । नेह 'कालसमयवेलासु तुमुन्' । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रेभोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ **तृती-**

याप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ । उपदंशस्तृतीयाया-
मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं
भुंक्ते मूलकोपदंशम् । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् ॥ क्त्वा च । २ ।
। २ । २२ । तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते ।
उच्चैः कृत्वा ॥ "अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाण-
मुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥" तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।
५ । ४ । ८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोच्
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । निरङ्गुलम् ॥ अहःसर्वै-
कदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ । एभ्यो रात्रेरच्
स्यात् । चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ।
२ । ४ । २९ । एते पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः ।
पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः ॥ (संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्) । द्विरा-
त्रम् । अतिरात्रः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ।
एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् । परमराजः । कृष्णसखः ॥ अह्नष्टखोरेव । ६ ।
४ । १४५ । टिलोपः । उत्तमाहः ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।
सर्वादिभ्योऽहन्शब्दस्याह्नादेशः समासान्ते परे ॥ अह्नोऽदन्तात् ।
८ । ४ । ७ । अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तादह्नो नस्य णः । सर्वाह्णः ॥ न
संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ । अह्नोऽह्नादेशो न । द्व्यहः ॥
उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ९० । अह्नोऽह्नादेशो न । उत्तमशब्दो-
न्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । (पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा) ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । एकाहः ॥ अग्राख्यायामुरसः । ५ । ४ । ९३ ।
टच् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ ग्रामकौ-

टाभ्यां च तक्ष्णः । ५ । ४ । ९५ । ग्रामतक्षः । कौटतक्षः ॥ **अतेः शुनः** । ५ । ४ । ९६ । अतिश्वो वराहः ॥ **उपमानादप्राणिषु** । ५ । ४ । ९७ । अप्राणिविषयोपमानवाचिनः शुनष्टच् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः ॥ **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः** । ५ । ४ । ९८ । चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥ **नावो द्विगोः** । ५ । ४ । ९९ । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ **अर्द्धाच्च** । ५ । ४ । १०० । अर्द्धनावम् ॥ **खार्याः प्राचाम्** । ५ । ४ । १०१ । द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टज्वा । द्विखारम् । द्विखारि । अर्द्धखारम् । अर्द्धखारि ॥ **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** । ५ । ४ । १०२ । द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि ॥ **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** । ५ । ४ । १०४ । ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥ **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । १०५ । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । 'प्रकारवचने जातीयर्' । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः** । ६ । ३ । ४७ । आत्स्यात् । द्वादश । अष्टादश । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः । (**प्राक् शताद्वक्तव्यम्**) । नेह । द्विशतम् ॥ **त्रेस्त्रयः** । ६ । ३ । ४८ । त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ॥ **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्** । ६ । ३ । ४९ । द्व्यष्टनस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वा-

---

१ "उपमितं व्याघ्रादिभिः"–इति समासः आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥

रिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥ **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।** कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥ **द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न ।** पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात् समासः । निष्कौशांबिः ॥ **पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ।** द्वित्वमतंत्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् ॥ **अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।** तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । अपन्थाः । **(अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः)** । पञ्चमूली । **(आबन्तो वा)** । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी । **(पात्राद्यन्तस्य न)** । पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ **छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ।** छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् ॥ **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ।** राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च समान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ॥ **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ।** एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । इत्यादि ॥ **अशाला च । २ । ४ । २४ ।**

---

१ अत्र द्वन्द्वशब्देन इतरेतरद्वन्द्वो गृह्यते न तु समाहारः तस्य 'स नपुंसकम्' इति हि अपवादः ॥

संघोतार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । **अर्द्धर्चाः पुंसि च** । २ । ४ । ३१ । अर्द्धर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपीयूषदेहांकुशकलशसूत्रपात्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

---

१ अर्धर्च, गोमय, कषाय, कार्षापण, कुतप, कुणप, कपाट, शंख, गूथ, यूथ, ध्वज, कबन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूप, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप, द्यूत, चक्र, धर्म, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैंधव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टीक, वार, बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल, शील, शुल्क, शीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टपद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जम्भ, वृत्त, पुस्त, वुस्त, क्ष्वेडित, शृंग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शरावनाव, वप्र, विमान, मुख, प्रग्रीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अंकुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडंग, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डीव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, जल, पुर, राष्ट्र, बिम्ब, अम्बर, कुट्टिम,

शेषो बहुव्रीहिः ।२।२।२३। अधिकारोऽयं प्राग्द्वन्द्वात् ॥ **अनेकमन्यपदार्थे**।२।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ**।२।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्**।६।३।९। हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषको ग्रामः। **(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः)**।प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। **(नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः)** अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ॥ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु**।६।३।३४। उक्तपुंस्कात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। अनूङः किम् । वामोरूभार्यः । पूरण्यां तु ॥

-मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, बाल, छाल, वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक । इत्यर्धर्चादिः ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावनिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥ **नद्यृतश्च** । ५ । ४ । १५३ । नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् । पुंवद्भावः ॥ **केणः** । ७ । ४ । १३ । ह्रस्वः । इति प्राप्ते ॥ **न कपि** । ७ । ४ । १४ । ह्रस्वो न । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वाला । वामा । अबला । तनया । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः ॥ **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** । ६ । ३ । ३५ । तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु स्त्रियाः पुंवत् । परिगणनं कर्त्तव्यम् । त्रतसौ । तरतमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पब्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । एषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् । बह्वीषु इति बहुत्र । बहुत इत्यादि (**त्वतलोर्गुणवचनस्य**) । शुक्लत्वम् । शुक्लता । (**भस्याढे तद्धिते**) हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । (**कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु**) । कुक्कुटाण्डम् । मृगप-

---

१ कुक्कुटी, मृगी, काकी । अण्ड, पद, शाव, भ्रकुंस, भ्रुकुटी । इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥

दन्। मृगक्षीरम्। काकशावः॥ **क्यङ्मानिनोश्च**। ६। ३। ३६। पुंवत्। एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति श्येतायते। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानिनी॥ **न कोपधायाः**। ६। ३। ३७। स्त्रियाः पुंवत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः। मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। "कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्"। नेह। पाकभार्यः॥ **संज्ञापूरण्योश्च**। ६। ३। ३८। न पुंवत्। दत्ताभार्यः। पञ्चमीभार्यः॥ **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे**। ६। ३। ३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्तास्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नीभार्यः। रक्ते तु—काषायकन्थः। विकारे तु हैमसुद्रिकः॥ **स्वाङ्गाच्चेतः**। ६। ३। ४०। स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्तास्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात्किम्। पटुभार्यः। ईतः किम्। अकेशभार्यः। (**अमानिनीति वक्तव्यम्**)। सुकेशमानिनी॥ **जातेश्च**। ६। ३। ४१। न पुंवत्। ब्राह्मणीभार्यः। शूद्राभार्यः॥ **संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये**। २। २। २५। संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः॥ **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्**। ५।४। ७३। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् समासान्तः। दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः। अबहुगणात् किम्। उपबहवः। उपगणाः॥ **ति विंशतेर्डिति**। ६। ४। १४२।

१ प्रथमतः 'वर्णादनुदात्तात्—' इति सूत्रेणैनी ततः 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतद्येतयोः 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः॥

२ इति पुंवद्भावे इत्व न श्रूयेनेति भावः॥

३ 'तत्र भव,' 'इत्यणि टिड्ढाणञ्—' इति ङीप्॥

विंशतेर्भस्य तेर्लोपो डिति । आसन्नविंशाः, विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ॥ **दिङ्नामान्यंतराले । २ । २ । २६ ।** दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा ॥ **तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।** सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपोपपदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे ॥ **इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ । अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ।** दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ **तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।** तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ **वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।** बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वागतः ॥ **प्रकृत्याशिषि । ६ । ३ । ८३ ।** सहशब्दः । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय । **(अगोवत्सहलेष्विति वक्तव्यम्)** । सवत्साय । सहलाय ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ ।** स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् । दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोदर्शनादिति वक्ष्यमाणोच् ॥ **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ५ । ४ । ११५ ।** आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ ।

---

१ अत्र प्रहरणविषयेत्यादिविषयविशेष इतिशब्दाल्लभ्यते स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति, लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगे यावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥

द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ॥ **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ।५।४।११७।** अप् स्यात् । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।५। ४। १३८ ।** हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादस्य लोपः । व्याघ्रस्येव पादौ यस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिन इव पादौ यस्य हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ **संख्यासुपूर्वस्य ।५।४।१४०।** पादशब्दस्य लोपः । द्विपात् । सुपात् ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्य ।५।४। १४८।** लोपः । उत्काकुत् । विकाकुत् ॥ **पूर्णाद्विभाषा ।५। ४ । १४९।** पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥ **सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।** सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । (**नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः**) । मृगो नेता यासां रात्रीणां ता मृगनेत्रा रात्रयः ॥ **अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।५ । ४ । ११८ ।** नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥ **पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।८।४। ३।** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णो न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिका अस्य द्रुणसः । (**खुरखराभ्यां वा नस्**) । खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ॥ **उपसर्गाच्च ।५। ४। ११९ ।** उन्नसः । (**वेर्ग्रो वक्तव्यः**) । विगता नासिकाऽस्य विग्रः । (**ख्यश्च**) । विख्यः ॥ **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।५।४।१२१ ।** अहलः । अहलिः । असक्थः । अस-

---

१ हस्तिन्, कुदाल, अश्व, कुशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, वासी, गणिका, कुसूल । इति हस्त्यादिः ॥

क्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥ **नित्यमसिच् प्रजामेधयोः** । ५ । ४ । १२२ । नञ्दुःसुभ्य एव । अप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ **धर्मादनिच् केवलात्** । ५ । ४ । १२४ । केवलपूर्वपदाद्यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् । कल्याणधर्मा । केवलात् किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । परमस्वधर्मः । (**इच्कर्मव्यतिहारे**) । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥ **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** । ५ । ४ । १२९ । प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥ **ऊर्ध्वाद्विभाषा** । ५ । ४ । १३० । ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥ **ऊधसो नङ्** । ५ । ४ । १३१ । कुण्डोध्नी ॥ **धनुषश्च** । ५ । ४ । १३२ । धनुरन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः । शार्ङ्गधन्वा ॥ **वा संज्ञायाम्** । ५ । ४ । १३३ । शतधन्वा । शतधनुः ॥ **जायाया निङ्** । ५ । ४ । १३४ । जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः ॥ **लोपो व्योर्वलि** । ६ । १ । ६६ । युवतिर्जायाऽस्य, युवजानिः ॥ **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः** । ५ । ४ । १३५ । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः ॥ **उपमानाच्च** । ५ । ४ । १३७ । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ॥ **वयसि दन्तस्य दतृ** । ५ । ४ । १४१ । संख्यासुपूर्वस्येत्येव । द्विदन् । चतुर्दन् ॥ **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च** । ५ । ४ । १४५ । एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन्तः । कुड्मलाग्रदन् ॥ **उरःप्रभृतिभ्यः कप्**[1] । ५ ।

---

१ उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, अर्थान्नञः । इत्युरःप्रभृतयः ॥

४। १५१। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। (**अर्थान्नञः**)। अनर्थकन्। नञः किम्। अपार्थम्॥ **इनः स्त्रियाम्** । ५। ४। १५२। इनन्ताद्बहुव्रीहेः कप्। बहुदण्डिका नगरी। (**अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति**)। बहुवाग्मिका॥ **शेषाद्विभाषा** । ५। ४। १५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कब्वा। महायशाः। महायशस्कः। अनुक्तस्यादि किम्। व्याघ्रपाद्॥ **आपोन्यतरस्याम्**। ७। ४। १५। कपि ह्रस्वः। बहुमालाकः। बहुमालकः। बहुमालः॥ **न संज्ञायाम्**। ५। ४। १५५। शेषादिति प्राप्तः कब् न। विश्वे देवा अस्य विश्वेदेवः॥ **ईयसश्च**। ५। ४। १५६। ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्। बहवः श्रेयांसोस्य बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते। (**ईयसो बहुव्रीहेर्नं**) बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किम्। अतिश्रेयसी॥ **वन्दिते भ्रातुः**। ५। ३। १५७। पूजार्थभ्रात्रन्तान्न कप्। प्रशस्तो भ्राताऽस्य प्रशस्तभ्राता। सुभ्राता। वन्दिते किम्। मूर्खभ्रातृकः। नद्यृतश्चेति कप्। (**सर्वनामसंख्येययोर्बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः**)। सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः। (**संख्याया अल्पीयस्याः**)। द्वित्राः। (**द्वन्द्वेपि**) द्वादश। (**वा प्रियस्य**) गुडप्रियः। प्रियगुडः। (**गड्वादेः परा सप्तमी**) गडुकण्ठः। क्वचिन्न। बहेगडुः॥ **निष्ठा**। २। २। ३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः। (**जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या**)। सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता॥

वाहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् ॥ **इति बहुव्रीहिः** ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । भिक्षामट गां चानयेति अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । धवखदिरौ छिन्धीति मिलितानामन्वय **इतरेतरयोगः** । संज्ञापरिभाषमिति समूहः **समाहारः** ॥ **राजदन्तादिषु परम्** । २ । २ । ३१ । एषु पूर्वप्रयो-

---

१ आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, गतार्थः, आकृतिगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठः, अस्युद्यतः, दण्डपाणिः—इत्यादि ज्ञेयम् । इत्याहिताग्न्यादिः ॥

२ राजदन्तः, अग्रेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुषितम्, सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोतम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, दृषदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथबाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् । धर्मादिषूभयम् । अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपुलासम्, पुलासककरण्डम्, स्थूलपुलासम्, उशीरबीजम्, सिंजास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रू, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽयम् । इति राजदन्तादिः ॥

गार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्म्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । दम्पती, जम्पती, जायापती । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥ **द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२** । पूर्वं स्यात् । हरिहरौ ॥ **अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३** । ईशकृष्णौ ॥ **अल्पाच्तरम् ।२।२।३४।** शिवकेशवौ । **(ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण)** । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । **(लघ्वक्षरं पूर्वम्)** कुशकाशम् । **(अभ्यर्हितं च)** । तापसपर्वतौ । **(वर्णानामानुपूर्व्येण)** । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । **(भ्रातुर्ज्यायसः)** । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानाम् । २ । ४ । २** । एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ॥ **अध्ययनतो विप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५** । अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥ **जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६** । प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विट्शूद्राः ॥ **विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७** । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत् । उध्यश्च इरावती च उध्येरावति । गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रञ्च कुरुकुरुक्षेत्रम् ॥ **क्षुद्रजन्तवः[1] । २ । ४ । ८** । एषां द्वन्द्व एकवत् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ॥ **येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९** । प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् ।

---

१ "क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ येषां कश्चिदानकुलादपि" ॥

काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥ **शूद्राणामनिरवसितानाम्। २ । ४ । १० ।** अबहिष्कृतानां शूद्राणां द्वन्द्वः प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥ **गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४। ११ ।** यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । दासीदासमित्यादि ॥ **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।** वृक्षादीनां सतानां द्वन्द्वोऽश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । **(फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्)** । बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहावि-

---

१ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचाण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् । एते गवाश्वप्रभृतयः ॥

त्यादि ॥ **न दधिपयआदीनि** । २ । ४ । १४ । न एकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥ **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे** । ६ । ३ । २५ । विद्यायोनिसंबन्धवाचिना मृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे । होतापोतारौ । मातापितरौ । पुत्रे इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥ **देवताद्वन्द्वे च** । ६ । ३ । ६३ । इहोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ् । मित्रावरुणौ । **(वायोः प्रयोगे प्रतिषेधः)** । अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥ **ईदग्नेः सोमवरुणयोः** । ६ । ३ । २७ । देवताद्वन्द्व इत्येव ॥ **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः** । ८ । ३ । ८२ । अग्नेः परेषामेषां सस्य षः समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ **इद् वृद्धौ** । ६ । ३ । २८ । वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशो देवताद्वन्द्वे । अग्निमरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । **(विष्णौ न)** । आग्नावैष्णवम् ॥ **दिवो द्यावा** । ६ । ३ । २९ । देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी ॥ **मातरपितरावुदीचाम्** । ६ । ३ । ३२ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥ **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** । ५ । ४ । १०६ । चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् समाहारे । वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥

---

१ दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्मावर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे । इति दधिपयआदयः ॥

अथैकशेषः । (विरूपाणामपि समानार्थानाम्) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डौ ॥ **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ।** यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ **स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ।** यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः ॥ **पुमान्स्त्रिया । १ । २ । ६७ ।** सहोक्तौ शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ॥ **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ।** भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ।** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ॥ **पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ॥ **श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ।** सहोक्तौ वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ ॥ **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । **(त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते)** । स च यश्च यौ । **(पूर्वशेषोपि दृश्यते)** । इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । **(त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि)** । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्तश्च तानि ॥ **ग्राम्यपशुसंघेष्वतरु-**

णेषु स्त्री।१।२।७३। एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते। गाव इमाः। ग्राम्येति किम्। रुरव इमे। पशुग्रहणं किम्। ब्राह्मणाः। संघेषु किम्। एतौ गावौ। अतरुणेषु किम्। वत्सा इमे। (**अनेकशफेष्विति वाच्यम्**)। अश्वा इमे। इत्येकशेषः॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।५।४।७४। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोन्ताऽवयवः, अक्षे या धूस्तदन्तस्य न। अर्द्धर्चः। अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येव। नेह। अनृक साम। बह्वृक सूक्तम्। विष्णुपुरम्। विमलापं सरः॥ **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्**।६।३।९७। द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम्। 'अवर्णान्ताद्वा'। प्रेपम्। प्रापम्॥ **ऊदनोर्देशे**।६।३।९८। अनूपो देशः। राजधुरा। अक्षे तु अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथो देशः॥ **अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः**।५।४।७५। प्रतिसामम्। अनुसामम्। अवसामम्। प्रतिलोमम्। अनुलोमम्। अवलोमम्। (**कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते**)। कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः, त्रिभूमः, प्रासादः। (**संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च**)। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्। अजिति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात्**।५।४।७६। अचक्षुःपर्य्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्। गवामक्षीव गवाक्षः॥ **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधे-**

---

१ सूत्रे सम्बधिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी तेनाक्षसंबंधिनी या धूस्तदन्तस्य नेत्यर्थः॥

२ यद्यपि पुरशब्देन समासेप्येतत्सिद्ध्यति तथापि विष्णुपूः इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्ग्रहणमिति भावः॥

न्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं-द्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्या-युषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्य्यस्य अचतुरः । विगतानि चत्वार्य्यस्य विचतुरः । सुचतुरः । (**त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते**) । त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसी । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहनि अहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चित श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्म्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ॥ **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।** अच् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्च्चसम् । (**पल्यराजभ्यां च**) । पल्यवर्च्चसम् । राजवर्च्चसम् ॥ **अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ।** अवतमसम् । संतमसम् । अन्धतमसम् ॥ **अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।** अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रनेहरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ । उरसीति प्रत्युरसम् ॥ अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ । एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः ॥ उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥ न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ । पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव । नेह परमराजः ॥ किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः ॥ नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ । अराजा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥ पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः ॥ इति समासान्ताः ॥

अथालुक्समासः ।

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ । इत्यधिकृत्य ॥ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ । ओजसा कृतमित्यादि । (अञ्जस उपसंख्यानम्) । अञ्जसा कृतम् ॥ आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ । तृतीयाया अलुक् । (पूरणे इति वक्तव्यम्) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मना पञ्चमः ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ । आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ॥ परस्य च । ६ । ३ । ८ । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । हलदन्तादिति डेरलुक् । त्वचिसारः ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ । सस्य षः । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । (हृद्युभ्यां च) । हृदिस्पृक् ।

१ व्याकरणे भवा वैयाकरणी 'अणृगयनादिभ्यः' इत्यण् । सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः ॥

दिविस्पृक ॥ **मध्याद्गुरौ** । ६ । ३ । ११ । मध्येगुरुः । **(अन्ताच्च)** अन्तेगुरुः ॥ **अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे** । ६ । ३ । १२ । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोस्य मुखकामः ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** । ६ । ३ । १४ । स्तंबेरमः । कर्णेजपः ॥ **शयवासवासिष्वकालात्** । ६ । ३ । १८ । वा लुक् । खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवास. । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ॥ **षष्ठ्या आक्रोशे** । । ६ । ३ । २१ । चोरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् । **(वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु)** । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । **(आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकाऽमुष्यकुलिकेति च)** **(देवानांप्रिय इति मूर्खे)** । अन्यत्र देवप्रियः । **(शेफपुच्छलांगूलेषु शुनः)** । शुनःशेफः । शुनःपुच्छः । शुनोलांगूलः । **(दिवश्च दासे)** । दिवोदासः ॥ **ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः** । ६ । ३ । २३ । होतुरन्तेवासी ॥ **विभाषा स्वसृपत्योः** । ६ । ३ । २४ । ऋदन्तात्षष्ठ्या वा लुक् ॥ **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** । ८ । ३ । ८५ । स्वसुः सस्य षः समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा** । ८ । ३ । ८४ । स्वसुः सस्य षः समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ **इत्यलुक्समासः** ॥

---

१ ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं प्रीतिं जनयन्तीत्यर्थः ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। ६। ३। ४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि। ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते। ङ्यः किम्। दत्तातरा। भाषितपुंस्कात्किम्। आमलकीतरा। कुवलीतरा॥ **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्।** ६। ३। ४४। अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रितरा। स्त्रीतरा। (**कृन्नद्या न**)। लक्ष्मीतरा॥ **उगितश्च।** ६। ३। ४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे पुंवत्। विद्वत्तरा॥ **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु।** ६। ३। ५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्तादेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। 'अज्यतिभ्यां पादे च' इतीण् प्रत्ययः। पदगः। पदोपहतः॥ **पद्यत्यतदर्थे।** ६। ३। ५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। 'विध्यत्यधनुषा' इति यत्। अतदर्थे किम्। पादार्थमुदकं पाद्यम्। 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्॥ **उदकस्योदः संज्ञायाम्।** ६। ३। ५७। उत्तरपदे। उदमेघः। (**उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्**)। क्षीरोदः॥ **पेषंवासवाहनधिषु च।** ६। ३। ५८। उदपेषं पिनष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः[1]॥ **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्।** ६। ३।५९।

१ उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः। 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥ **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ६ । ३ । ६० ।** उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः ॥ **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ।** इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा उत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्यः किम् । गौरीपतिः ॥ **ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ।** ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योः परतः ॥ **संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९ ।** दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ॥ **इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ।** इष्टकादीनां तदन्तानां च चितादिषु ह्रस्वः स्यात् इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥ **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ।** समानस्य सः । सज्योतिः ॥ **चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । सब्रह्मचारी-इत्यादि ॥ **तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ।** यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' इति यत्प्रत्ययः ॥ **विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ।** सोदर्यः । समानोदर्यः । **दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ।** सदृक् । सदृशः । **(दृक्षे च)** सदृक्षः ॥ **इदङ्किमोरीश्की । ६ । ३ । ९० ।** दृग्दृशवतुषु । ईदृक् ।

ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। 'दृक्षे च'। ईदृक्षः। कीदृक्षः॥ **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।६।३।९९।** अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अषष्ठीत्यादि किम्। अन्यस्याशीः अन्याशीः। 'कारके छ च नायं निषेधः'। अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः। अन्यस्यायमन्यदीयः॥ **अर्थे विभाषा ।६।३।१००।** अन्यदर्थः। अन्यार्थः॥ **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ।६।३।१०१।** अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदन्नम्। तत्पुरुषे किम्। कूष्ट्रो राजा। (त्रौ च) कत्त्रयः॥ **रथवदयोश्च ।६।३।१०२।** कद्रथः। कद्वदः॥ **तृणे च जातौ ।६।३।१०३।** कत्तृणम्॥ **का पथ्यक्षयोः ।६।३।१०४।** कापथम्। काक्षः॥ **ईषदर्थे ।६।३।१०५।** ईषज्जलं काजलम्॥ **विभाषा पुरुषे ।६।३।१०६।** कापुरुषः। कुपुरुषः॥ **कवं चोष्णे ।६।३।१०७।** उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात्। कवोष्णम्। कोष्णम्। कदुष्णम्॥ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।६।३।१०९।** पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि। पृषत उदरं पृषोदरम्। तलोपः। वारिवाहको बलाहकः। पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम्।

---

१ अत्रादिशब्दो हि न प्रभृतिवचनस्तथा सति उपदिष्टपदानर्थक्यात् किं तु सादृश्यवचनस्तदाह—पृषोदरप्रकाराणीति। पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, वृसी, मयूर। इति पृषोदरादिः॥

"भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥"

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ । दीर्घः स्यात् । अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥ **शरादीनां च** । ६ । ३ । १२० । शरावती ॥ **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्** । ६ । ३ । १२२ । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ **नरे संज्ञायाम्** । ६ । ३ । १२९ । विश्वानरः ॥ **मित्रे चर्षौ** । ६ । ३ । १३० । विश्वामित्रः । (**शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु**) । श्वादन्तः ॥ **प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि** । ८ । ४ । ५ । एभ्यः परस्य वनस्य नस्य णत्वम् । प्रवणम् ॥ **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः** । ८ । ४ । ६ । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । (**द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव**) । नेह । देवदारुवनम् । (**इरिकादिभ्यो न**) । इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥ **वाहनमाहितात्** । ८ । ४ । ८ । आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्ताद्वाहनस्य नस्य णत्वम् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ॥ **पानं देशे** । ८ । ४ । ९ । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णः । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ॥ **वा भावकरणयोः** । ८ । ४ । १० । क्षीरपानम् ।

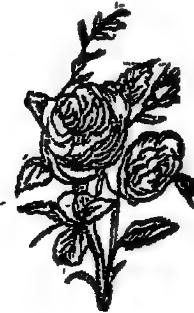
१ अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक । इत्यजिरादिः ॥

२ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु । इति शरादिः ॥

३ इरिका, मिरिका, तिमिरा । इतीरिकादिराकृतिगणः ॥

क्षीरपाणम् ॥ **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा । माषवापिणौ । व्रीहिवापेण । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि ॥ **कुमति च । ८ । ४ । १३ ।** कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥ **पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।** णत्वं न । माषकुम्भवापेन । **(अतद्धित इति वक्तव्यम्)** । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥ **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ।** एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते । पारस्करः । किष्किन्धा । **(तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च)** । तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । **(प्रायस्य चित्तिचित्तयोः)** प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोयम् ॥

इति समासाश्रयविधयः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम्।

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ । इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् ॥ **प्राग्दीव्यतोऽण्** । ४ । १ । ८३ । तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ **अश्वपत्यादिभ्यश्च** । ४ । १ । ८४ । एभ्योऽण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् ॥ **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः** । ४ । १ । ८५ । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । दितेरपत्यादि दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । (**यणो मयो द्वे वाच्ये**) । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यस्य द्वित्वम् ॥ **हलो यमां यमि लोपः** । ८ । ४ । ६४ । वा स्यात् । इत्यसति लोपे द्वित्वे च सति त्रियं रूपम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियम् । द्वित्वाभावे लोपे च सति एकयम् । प्राजापत्यः । (**देवाद्यञञौ**) । दैव्यम् । दैवम् । (**बहिषष्टिलोपो यञ्च**) । बाह्यः । (**ईकक् च**) ॥ **किति च** । ७ । २ । ११८ । किति तद्धितेऽचामादेरचो वृद्धिः । बाहीकः । (**गोरजादि-**

---

१ अनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावपि अपरस्यानिवृत्तस्तथा च 'प्राग्दिश' इति सूत्रे 'समर्थानां प्रथमात्' इति निवृत्तम्, 'वा' इतित्वनुवर्तत एवेति कौमुदीग्रन्थः संगच्छते॥ २ अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षेत्रपति । इत्यश्वपत्यादिः ॥

प्रसंगे यत्)। गोरपत्यादि गव्यम्॥ **उत्सादिभ्योऽञ्** ।४।१।८६। औत्सः॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७। धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेष्वाभ्यामेतौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः॥ **तस्यापत्यम्** ।४।१।९२। षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः॥ **ओर्गुणः** ।६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते। ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ज्ञापयितुम्। तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्। उपगोरपत्यमौपगवः। आश्वपतः। दैत्यः। औत्सः। स्त्रैणः। पौंस्नः॥ **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्** ।४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्॥ **एको गोत्रे** ।४।१।९३। गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः॥ **गर्गादिभ्यो यञ्** ।४।१।१०५। गोत्रापत्ये। गर्गस्य गोत्रापत्यं

---

१ उत्स, उदपान, विकर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्कयासे, धेनु, पृथिवी, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलुकण, उदस्थानदेशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उष्णिह्, ककुभ्, सुवर्ण, देव, ग्रीष्माच्छंदसि। इत्युत्सादिः॥

२ गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रैभ, अग्निवेश, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनंजय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, लोहित, शंसित, बभ्रु, वल्गु, मण्डु, (गण्डु,) शंकु, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्क्षु, अलिगु, मन्तु, जिगीषु, मनु,–

गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ **यञञोश्च । २ । ४ । ६४ ।** गोत्रे यद्यञन्त-
मञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः ।
वत्साः ॥ **गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ।** अजादौ प्रागदीव्यतीये
विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वक्ष्यमाणो 'वृद्धाच्छः' ॥
आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । ४ । १५१ । हलः परस्यापत्य-
प्रत्ययस्य लोपस्तद्धिते न त्वाकारे । गार्गीयाः । अनाति किम् । गार्ग्या-
यणः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् ।
गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥ **जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ ।
१६३ ।** वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव
स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् ॥ **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ९४ ।** यून्य-
पत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥
यञिञोश्च । ४ । १ । १०१ । गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् ॥
**आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ ।
२ ।** प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय्, घस्य इय्

—तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कन्थक, ऋक्ष, वृक्ष, तनु, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपिकत, कुरुकत, अनडुह्, कण्व, शकल, गोकक्ष, अगस्त्य, कण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रहूगण, शण्डिल, वर्णक, चणक, चुलुक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतूकर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूरा, अदरक, अररक, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज्, भिष्णज्, मडित, भण्डित, दल्भ, चेकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलाभिन्, उक्थ, कुटीगु, इति गर्गादिः ॥

स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः ॥ **अत इञ् । ४ । १ । ९५ ।** अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥ **बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ।** बाहविः । औडुलोमिः । औडुलोमी । **(लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः)** । बाह्वादेरपवादः । उडुलोमाः । आकृतिगणोयम् ॥ **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ् । ४ । १ । १०४ ।** ये त्वत्रानृषयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे । बिदस्य गोत्रं बैदः । बैदौ । बिदाः । पुत्रस्याऽपत्यं पौत्रः । पौत्रौ । 'यञञोश्च' इति सूत्रे प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं तेनेह न ।

---

१ बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपनिन्दु, उपविन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, छगला, ध्रुवका, धुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरत्, देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितौजसः सलोपश्च, सुधावत्, उदञ्चु, माष, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शृंखलतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क, उदकः संज्ञायाम्, सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च, आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्यकिः, जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनविः, इति बाह्वादिः ॥

२ बिद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, कन्दर्प, किंदर्भ, विश्वनार, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तंब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिंदु, भोगक, भाजन, अश्वावतान, श्यामक, श्यामाक, श्यापर्णि, श्यापर्ण, हरित, किंदास, वह्यस्क, अर्कजूष, अर्कलूष, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस, मठर, सूपाक, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्दृ, परस्त्री, परशु च । इति बिदादिः ॥

पौत्राः । एवं दौहित्रादयः ॥ **शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ।** अपत्ये । शैवः । गाङ्गः ॥ **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४।** ऋषिभ्यः—वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः । कुरुभ्यः—नाकुलः । साहदेवः ॥ **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।** संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । भाद्रमातुरः ॥ **स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।** स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः ॥ **कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।** चादण् । कानीनो व्यासः । कर्णश्च ॥ **राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ । (राज्ञो जातावेव) ॥ ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।** यादौ तद्धिते अन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातावेवेति किम् ॥ **अन् । ६ । ४ । १६७ ।** प्रकृत्याऽणि परे । राजनः ।

---

१ शिव, प्रोष्ठ, प्रोष्ठिक, चण्ड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, अस, अनभिम्लान, कोहित, सुख, सन्धि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूय, कहय, रोध, कपिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तृणकर्ण, क्षीरह्रद, जलह्रद, परिल, पिष्ठ, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, बधिरिका, मञ्जीरक, माञ्जिरक, वृष्णिक, खञ्जास, खञ्जाह, रेख, लेख, (रिख), आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटक, विटक, पिटाक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पुरोहितिका, सुरोहितिका, सुरोहिका, आर्यश्वेत, सुपिष्ठ, मसुरकर्ण, मयूरकर्ण, कदूरक, तक्षन्, ऋष्टिषेण, गङ्गा, विपाश, यस्क, लह्य, दुह्य, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, द्व्यचो नद्याः, त्रिवेणी, त्रिवणञ्च । इति शिवादिः ॥

क्षत्राद्धः । ४ । १ । १३८ । क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥ **रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६ ॥ ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ।** अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः । रैवतिकः ॥ **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।** व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थेञ्यप्रत्ययः स्यात् । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । बहुत्वे लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः ॥ **नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ।** गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

---

१ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकबन्धु, वृकग्राह, कर्णग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुक्कुटाक्ष, इति रेवत्यादिः ॥

२ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ । इति कुञ्जादिः ॥

३ नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, कलङ्कं च, सप्तल, वाजप्य, तिक, अग्निशर्मन्वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किंकर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातलकाश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्टं च, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अग्र, तृण, शकट, सुमनस्, सुमत, मिमत, ऋच्, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन्, पिण्ड, पञ्चाल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अस्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्डप । इति नडादिः ॥

अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० । गोत्रे । आश्वायनः ॥ **इतश्चानिञः** । ४ । १ । १२२ । इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढक् नत्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । आत्रेयः । आत्रेयौ ॥ **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च** । २ । ४ । ६५ । एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृतबहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ **शुभ्रादिभ्यश्च** । ४ ।

---

१ अश्व, अश्मन्, शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, पिञ्जूल, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, ग्रीवाकोश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेये, जन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, किन, विशप, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्य, प्राच्य, आनडुह्य, पुंसि जाते, अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, मन, क्षान्त, ध्वन, आत्रेयभारद्वाजे, भारद्वाजात्रेये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर । इत्यश्वादिः ॥ २ शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभ्रू, लेखाभ्रू, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिश, शाल्लक, अजबस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक, विश्रु, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शतबल, बन्धकी, सृकण्डु, विस्ति, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकष्टु, शान्ताहर, वनष्टुरिक, सुनामन्, लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे, गोधा, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, मृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदन्त, सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदामन्, कद्रू, तुदव, अकशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्माशिन्, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, खड्डर, कुबेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्ता, अनुदृष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्, विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्मन्, अश्व, अजिर । इति शुभ्रादिराकृतिगणः ॥

१। १२३। शौभ्रेयः॥ **कल्याण्यादीनामिनङ्**। ४। १। १२६।१ एषामिनङ् स्यात् ढक् च। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः॥ **कुलटाया वा**। ४। १। १२७। इनङ्मात्रं विकल्पते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटेयः। कौलटिनेयः। सती भिक्षुक्यत्र कुलटा॥ **चटकाया ऐरक्**। ४। १। १२८। (**चटकादिति वाच्यम्**)। 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति सिध्यति। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः। (**स्त्रियामपत्ये लुग वक्तव्यः**)। तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका॥ **गोधाया ढ्रक्**। ४। १। १२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वाड् ढक्। गौधेयः॥ **क्षुद्राभ्यो वा**। ४। १। १३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो ढ्रग्वा। पक्षे ढक्। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः॥ **पितृष्वसुश्छण्**। ४। १। १३२। अणोपवादः। पैतृष्वस्रीयः॥ **ढकि लोपः**। ४। १। १३३। पैतृष्वसेयः॥ **मातृष्वसुश्च**। ४। १। १३४। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः॥ **कुलात्खः**। ४। १। १३९। कुलीनः। तदन्तादपि। उत्तरसूत्रे अपूर्वपदादिति लिङ्गात्। आढयकुलीनः॥ **अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ**। ४। १। १४०। कुलादित्येव। पक्षे खः। कुल्यः। कौलेयकः। कुलीनः॥ **महाकुलादञ्खञौ**। ४। १। १४१। माहाकुलः। माहाकुलीनः॥ **दुष्कुलाड् ढक्**। ४। १। १४२। वा पक्षे खः। दौष्कुलेयः। दौष्कुलीनः॥ **स्वसुश्छः**। ४। १। १४३। स्वस्रीयः॥ **भ्रातुर्व्यच्च**। ४। १। १४४। चाच्छः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः॥ **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च**। ४। १। १६१। समुदायार्थो जातिः।

---

१ कल्याणी, सुभगा, बन्धकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, बलीवर्दी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री। इति कल्याण्यादिः॥

मानुषः । मनुष्यः ।(तक्ष्णोऽणुपसंख्यानम्) ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञा-
मणि । ६ । ४।१३५। एषामणि तद्धितेऽनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः॥तिका-
दिभ्यः फिञ् । ४।१। १५४ । तैकायनिः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादि-
स्तद्वृद्धम् ।१।१ । ७३ । यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं
स्यात् ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४। १ । १५७ । आम्रगुप्ता-
यनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः ॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । ४ ।
१ । १६० । ग्लुचुकायनिः ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४ ।
।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् अपत्ये । पाञ्चालः ।(क्षत्रिय-
समानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः । (पूरोरण्) । पौरवः ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूर-
मसादण् । ४ । १ । १७० । द्व्यच् । आङ्गः । वाङ्गः । मागधः ।
(पाण्डोर्ड्यण्)। पांड्यः ॥ वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् । ४ ।
१ । १७१ । वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । इत् । आवन्त्यः । कौश-
ल्यः । अजादस्यापत्यम् आजाद्यः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ ।
१ । १७२ । कौरव्यः । नैषध्यः । ते तद्राजाः । ४ ।
१ । १७४ । अञादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥ तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ । बहुष्वर्थेषु तद्रा-

---

१ तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकी, भौलिकि, मौलिकि, चौपत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, ध्यानवत्, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, नरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, बाह्यक, स्वल्प, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ, इति तिकादिः ॥

जस्य लुक् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । पञ्चाला इत्यादि ॥ **कम्बोजाल्लुक्** । ४ । १ । १७५ । तद्राजस्य । कम्बोजः । कम्बोजौ । (**कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्**) । चोलः । शकः । केरलः । यवनः ॥ **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे** । ४ । १ । ७८ । त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः । ' यङश्चाप् ' । कुमुदगन्धेर्गोत्रापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

अथ तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥ **लाक्षारोचनाट्ठक्** । ४ । २ । २ । लाक्षिकः । रौचनिकः । (**शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्**) । शाकलिकः । कार्दमिकः । (**नील्या अन्**) । नील्या रक्तं वस्त्रं नीलम् । (**पीतात्कन्**) । पीतकम् । (**हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्**) । हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ **नक्षत्रेण युक्तः कालः** । ४ । २ । ३ । (**तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः**) । पुष्येण युक्तं पौषमहः ॥ **लुबविशेषे** । ४ । २ । ४ । पूर्वेण विहितस्य लुप् । षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः ॥ **दृष्टं साम** । ४ । २ । ७ । तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं

---

१ कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन॰ इति कम्बोजादिः ॥

वासिष्ठं साम ॥ **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** । ४ । २ । ९ । वामदेवेन दृष्टं वामदेव्यम् ॥ **परिवृतो रथः** । ४ । २ । १० । वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः ॥ **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः** । ४ । २ । १४ । शराव उद्धृतः शाराव ओदनः ॥ **संस्कृतं भक्षाः** । ४ । २ । १६ । सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्रा भक्षाः ॥ **शूलोखाद्यत** । ४ । २ । १७ । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥ **दध्नष्ठक्** । ४ । २ । १८ । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥ **सास्मिन्पौर्णमासीति** । ४ । २ । २१ । इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः ॥ **साऽस्य देवता** । ४ । २ । २४ । इन्द्रो देवताऽस्येन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः ॥ **कस्येत्** । ४ । २ । २५ । कशब्दस्य इकारादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्देवतास्य श्रायम् ॥ **शुक्राद्घन्** । ४ । २ । २६ । शुक्रियम् ॥ **सोमाट्ट्यण्** । ४ । २ । ३० । सौम्यम् ॥ **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** । ४ । २ । ३१ । वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ **रीङ् ऋतः** । ७ । ४ । २७ । अकृद्यकारेऽसार्वधातुकयकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः । 'यस्येति च' । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥ **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** । ४ । २ । ३२ । चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥ **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** । ४ । २ । ३५ । माहाराजि-

कम्। प्रौष्टपदिकम्॥ **देवताद्वन्द्वे च।७।३।२१।** अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च। आग्निमारुतम्॥ **नेन्द्रस्य परस्य।७।३।२२।** सौमेन्द्रः। परस्य किम्। ऐन्द्राग्नः॥ **दीर्घाच्च वरुणस्य।७।३।२३।** न वृद्धिः। ऐन्द्रावरुणम्। दीर्घात्किम्। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत॥ **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः।४।२।३६।** एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः॥ **तस्य समूहः।४।२।३७।** काकानां समूहः काकम्। बकानां समूहो बाकम्॥ **भिक्षादिभ्योऽण्।४।२।३८।** भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम्। इह 'भस्याढ' इति पुंवद्भावे कृते॥ **इनण्यनपत्ये।६।४।१६४।** अनपत्यार्थेऽणि इन्प्रकृत्या तेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न। युवतीनां समूहो यौवतम्॥ **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्।४।२।३९।** ग्लौचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम्। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते। **(प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः)।** राजन्यकम्। मानुष्यकम्। **(वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्)।** वार्द्धकम्॥ **केदाराद्यञ्च।४।२।४०।** चाद्वुञ्। कैदार्यम्। कैदारकम्। **(गणिकाया यञ् वक्तव्यम्)।** गाणिक्यम्। **ठञ् कवचिनश्च।**

---

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करीष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति, पद्धति, अथर्वन्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र। इति भिक्षादिः॥

। ४ । २ । ४१ । चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥ **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** । ४ । २ । ४३ । ग्रामता । जनता । बन्धुता । तलन्तं स्त्रियाम् । **(गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्)** । गजता । सहायता । **(अह्नः खः क्रतौ)** । अहीनः क्रतुः ॥ **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्** । ४ । २ । ४७ ॥ **इसुसुक्तान्तात्कः** । ७ । ३ ॥ ५१ । इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः । साक्तुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्** । ४ । २ । ४८ । पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥ **पाशादिभ्यो यः** । ४ । २ । ४९ । पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥ **खलगोरथात्** । ४ । २ । ५० । खल्या । गव्या । रथ्या ॥ **इनित्रकटयचश्च** । ४ । २ । ५१ । खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । **(खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः)** । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोयम् ॥ **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः** । ४ । २ । ५७ । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥ **घञः सास्यां क्रियेति ञः** । ४ । २ । ५८ । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः ॥ **श्येनतिलस्य पाते ञे** । ६ । ३ । ७१ । अनयोर्मुम् स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनम्पाता मृगया ।

---

१ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाटल, पोत, गल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नट, वन । इति पाशादिः ॥ २ खल, डाक, कुटुम्ब, शाक, कुण्डलिनी । इति खलादिराकृतिगणः ॥

तैलम्शाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां दाण्डपाता तिथिः ॥ **तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ।** पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याचो न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः ॥ **क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।** क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ॥ **क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६० ।** क्रतुविशेषवाचिनामेव ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः । तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । **(मुख्यार्थात्सूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते)** । नैयायिकः । वार्त्तिकः । लौकायतिकः । **(सूत्रान्तात्तु अकल्पादेरेवेष्यते)** । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः । **(विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्)** । वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । **(अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्)** । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्म्मविद्यः । त्रिविद्या तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः ॥ **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ।**

---

१ उक्थ, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपदा, ज्योतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, श्लक्ष, श्लक्ष्ण, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद । इत्युक्थादिः ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः ॥ **तेन निर्वृत्तम्** । ४ । २ । ६८ । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी ॥ **तस्य निवासः** । ४ । २ । ६९ । शिबीनां निवासो देशः शैवः ॥ **अदूरभवश्च** । ४ । २ । ७० । विदिशाया अदूरभवं वैदिशम् ॥ **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुद-**[1][2][3][4]

---

१ अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, भलग, उलन्द, किरण, सांपरायण, क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, मास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलतृ, भलंदन, खण्डु, कलन, यज्ञदत्त । इत्यरीहणादिः ॥ २ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूट, वर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रातर, प्रतर, सदृश, पुराग, पुरग, सुख, धूम, अजिन, विनत, अवनत, विकुट्यास, पराशर, अरुस्, अयस, मौद्गल्य, सूकर । इति कृशाश्वादिः ॥ ३ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, विधान, निबद्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश । इत्यृश्यादिः ॥ ४ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कङ्कट, गर्त, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्वज, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम । इति कुमुदादिः ॥

-काशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगम-

१ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूक्षा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कङ्कट, गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल इति काशादिः ॥ २ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस। इति तृणादिः ॥ ३ प्रेक्षा, फलका, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, सङ्कट, कट, कूप, बुक, पुक, पुट, मह, परिवाप, यवापि, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य। इति प्रेक्षादिः ॥ ४ अश्मन्, यूथ, ऊप, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह। इत्यश्मादिः ॥ ५ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्लपाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल, सुरस, रोह, तमाल, कदल, सप्तल। इति सख्यादिः ॥ ६ संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, शूर, सुपंथिन् पन्थ च, यूथ, अंश, अङ्ग, नासा, पलित, अनुनाश, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, विरत, समल, सीर, पञ्जर, मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका। इति संकाशादिः ॥ ७ बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल। इति बलादिः ॥ ८ पक्ष, तुच्छ, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, वलिक, चित्र, अस्ति, पथिन्पन्थ च, कुम्भ, सीरक, सरक, सफल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अंकुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्त-कला, सकर्णक। इति पक्षादिः ॥ ९ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूष, द्रुपद, आन-डुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिच्, कुम्भी, कुन्ती, जित्वन्, जीवन्त, कुलिश, आण्डीवत्, जव, जैत्र, आनक। इति कर्णादिः ॥ १० सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित्त, महाचित्त, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खण्डिक, शुक, विग्र, बीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खडिक, कर्ण, विग्रह। इति सुतङ्गमादिः ॥

प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० । सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चातुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयः । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्ष्यादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । संकाशादिभ्यो ण्यः । सांकाश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः 'पथः पन्थ च' । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतंगमादिभ्य इञ् । सौतंगमिः । प्रगदिनादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः । वराहादिभ्यः फक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥ **जनपदे लुप्** । ४ । २ । ८१ । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् ॥ **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने** । १ । २ । ५१ । लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ **वरणादिभ्यश्च** । ४ । २ । ८२ । अजनपदार्थ आरंभः ।

---

१ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, कोविदार । इति प्रगद्यादिः ॥ २ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा । इति वराहादिः ॥

३ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनिस्थल, कुण्डल, कूट, मधुकर्ण, घास, कुन्द, शुचि, कर्ण । इति कुमुदादिः ॥

४ वरणा, शृंगी, शाल्मलि, मुण्डी, सयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्गायन, जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा, गोमती, बलभी । इति वरणादिः ॥

वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ **शर्कराया वा** । ४ । २ । ८३ ।
अस्माच्चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥ **ठक्छौ च** । ४ । २ । ८४ ।
शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्कको ।
वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्विकल्पः । षड्रूपाणि ।
शर्करा । शार्करिकम् । शार्करम् । शर्करीयम् । शर्कारिकम् । शार्करकम् ॥
नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ । चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥ **कुमुदनड-
वेतसेभ्यो ड्मतुप्** । ४ । २ । ८७ ॥ **झयः** । ८ । २ । १० ।
मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् ॥ **मादुपधायाश्च मतो-
र्वोऽयवादिभ्यः** । ८ । २ । ९ । मवर्णावर्णान्तान्मवर्णाऽवर्णोपधाच्च
यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः । वेतस्वान् ॥ **नडशादाड्ड्वलच्** । ४
। २ । ८८ । नड्वलः । शाद्वलः ॥ **शिखाया वलच्** । ४ । २ ।
८९ । शिखावलः ॥ **उत्करादिभ्यश्छः** । ४ । २ । ९० । उत्करी-
यम् ॥ **नडादीनां कुक् च** । ४ । २ । ९१ । नडकीयम् । '**क्रुञ्चा
ह्रस्वत्वं च** ।' क्रुञ्चकीयः । '**तक्षन्नलोपश्च**' तक्षकीयः । इति
चातुरर्थिकाः ॥

अथ शैषिकाः ।

शेषे । ४ । २ । ९२ । अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योर्थः शेषस्तत्राणा-
दयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः
पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः ।
अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते

---

१ यव, दल्मि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, क्रुञ्च, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा, ध्रजि, ध्वजि,
ध्वजि, निजि, सञ्जि, हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु । इति यवादिः ।
आकृतिगणोऽयम् ॥

चातुर्दशं रक्षः । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ **राष्ट्रावारपाराद्घखौ** । ४ । २ । ९३ । आभ्यां घखौ स्तः । राष्ट्रे जातादि राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (**अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्**) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युटयुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥ **ग्रामाद्यखञौ** । ४ । २ । ९४ । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥ **नद्यादिभ्यो ढक्** । ४ । २ । ९७ । नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥ **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्** । ४ । २ । ९८ । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥ **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्** । ४ । २ । १०१ । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥ **अव्ययात्त्यप्** । ४ । २ । १०४ । (**अमेहक्वतसित्रेभ्य एव**) । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । (**त्यब्नेर्ध्रुव इति वाच्यम्**) । नित्यः ॥ (**निसो गते**) ॥ **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते** । ८ । ३ । १०१ । ह्रस्वादिणः सस्य षस्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः । (**अरण्याण्णः**) । आरण्याः सुमनसः ॥ (**दूरादेत्यः**) दूरेत्यः । (**उत्तरादाहञ्**) । औत्तराहः ॥ **ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्** । ४ । २ । १०५ । एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।

---

१ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी, खादिरी, पूर्वचरा, पाठा, माया, शाल्वा, दार्वा, सेतकी, वडवाया वृषे । इति नद्यादिः ॥

पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥ **वृद्धाच्छः। ४। २। ११४।** शालीयः ॥ **त्यदादीनि च। १। १। ७४।** वृद्धसंज्ञानि स्युः। तदीयः। 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा'। देवदत्तीयः। दैवदत्तः। भावत्कः। **(सिति च)।** तद्धिते पूर्वं पदं स्यात्। जश्त्वम्। भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव। भावतः ॥ **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। ४। २। ११६।** इकार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। **(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्)।** आपदादिराकृतिगणः। आपत्कालिकी। आपत्कालिका ॥ **धन्वयोपधाद्वुञ्। ४। २। १२१।** धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्वः। ऐरावतकः। सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः ॥ **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः। ४। २। १२८।** कुत्सिते प्रावीण्ये च नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्। नागरकश्चौरः शिल्पी वा। एतयोः किम्। नागरा ब्राह्मणाः ॥ **आरण्यान्मनुष्ये। ४। २। १२९।** वुञ् स्यात्, औपसंख्यानिकणस्यापवादः। **(पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्)।** आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो,

---

१-काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षु, कुनाम, हिरण्य, करण, गोवासन, मारङ्गी, अरिंदम, अरित्र, देवदत्त, दशग्राम, शौवावतान, युवराज, उपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, सोममित्र, छागमित्र, मधुमित्र। इति काश्यादिः ॥

२ उभयत्र ञकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यासपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः ॥

हस्ती वा ॥ **गर्त्तोत्तरपदाच्छः** । ४ । २ । १३७ । देश इत्येव । वृकगर्त्तीयम् ॥ **गहादिभ्यश्च** । ४ । २ । १३८ । गहीयः ॥ **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च** । ४ । ३ । १ । चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ **तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ** । ४ । ३ । २ । युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥ **तवकममकावेकवचने** । ४ । ३ । ३ । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु ॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** । ७ । २ । ९८ । मपर्यन्तयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः ॥ **मध्यान्मः** । ४ । ३ । ८ । मध्यमः । **अ सांप्रतिके** । ४ । ३ । ९ । मध्यशब्दादप्रत्ययः सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥ **द्वीपादनुसमुद्रं यञ्** । ४ । ३ । १० । समुद्रसमीपे यो

---

१ गह, अन्तःस्थ, सम, विषम, मध्य, मध्यंदिन, चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्रि, शैशिरि, आसुत, देवशर्मि, श्रौती, आहिंसि, आमित्रि, व्याडि, वैजि, आध्यश्वि, आनृशंसि, शौङ्गि, अग्निशर्मि, भौजि, वाराटकि, वाल्मीकि, क्षेमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकबिन्दवा, दन्ताग्र, हंस, तन्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, मुखपार्श्वतसोर्लोपः । 'जनपरयोः कुक्च' 'देवस्य च' । इति गहादिराकृतिगणः ॥

द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या ॥ **कालाट्ठञ्** । ४ । ३ ।११। मासिकम् । सांवत्सरिकम् । **(अव्ययानां भमात्रे टिलोपः)** । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौषसरागः' इति भारविः । समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च अपभ्रंशा एव इति प्रामाणिकाः । तत्रजात इति यावत्कालाधिकारः ॥ **श्राद्धे शरदः** । ४ । ३ । १२ । ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शरदि भवं शारदिकं श्राद्धम् ॥ **विभाषा रोगातपयोः** । ४ । ३ । १३ । शारदिकः । शारदो वा रोग आतपो वा ॥ **निशाप्रदोषाभ्यां च** । ४ । ३ । १४ । ठञ् वा । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥ **श्वसस्तुट् च** । ४ । ३ । १५ । श्वसष्ठञ् वा तुट् च ॥ **द्वारादीनां च** । ७ । ३ । ४ । एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥ **सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्** । ४ । ३ । १६ । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ **प्रावृष एण्यः** । ४ । ३ । १७ । प्रावृषेण्यः ॥ **वर्षाभ्यष्ठक्** । ४ । ३ । १८ । वर्षासु साधु वार्षिको वासः ॥ **सर्वत्राण् च तलोपश्च** । ४ । ३ । २२ । हेमन्तादण् तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हेमन्ते भवं हैमन्तं वसनम् ॥ **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च** । ४ । ३ । २३ । साय-

---

१ द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्पयकृत, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व । इति द्वारादिः ॥

मित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । सायंभवं सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । (**चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः**) । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । (**अग्रादिपश्चाड्डिमच्**) । अग्रिमम् । पश्चिमम् । । (**अन्ताच्च**) । अन्तिमम् ॥ **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्** । ४ । ३ । २४ । आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । अपराह्णेतनम् । आपराह्णिकम् ॥ **तत्र जातः** । ४ । ३ । २५ । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥ **प्रावृषष्ठप्** । ४ । ३ । २६ । एण्यस्याऽपवादः । प्रावृषिकः ॥ **प्रायभवः** । ४ । ३ । ३९ । तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥ **सम्भूते** । ४ । ३ । ४१ । स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः ॥ **कोशाड्ढञ्** । ४ । ३ । ४२ । कौशेयं वस्त्रम् ॥ **तत्र भवः** । ४ । ३ । ५३ । स्रुघ्ने भवः स्रुघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः ॥ **दिगादिभ्यो यत्**। ४ । ३ । ५४ । दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥ **शरीरावयवाच्च** । ४ । ३ । ५५ । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ॥ **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्** । ४ । ३ । ५६ । दार्त्तेयम् । कलशिर्घटः । तत्रभवं कालशेयम् ॥ **ग्रीवाभ्योऽण् च** । ४ । ३ । ५७ । चाड्ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् ॥ **गम्भीराञ्ञ्यः**

---

१ दिश, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाय्य, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस, अलीक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्संज्ञायाम्' न्याय, वंश, वेश, काल, आकाश । इति दिगादिः ॥

४।३।५८। गम्भीरे भवं गांभीर्यम् ॥ **अव्ययीभावाच्च** ।४।३।५९। परिमुखे भवं पारिमुख्यम् । (**परिमुखादिभ्य एवेष्यते**)। नेह। औपकूलः ॥ **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्** ।४।३।६०। अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति । अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । "अध्यात्मादेष्ठञिष्यते" । अध्यात्मनि भवमाध्यात्मिकम् ॥ **अनुशतिकादीनां च** ।७।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिर्ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । आकृतिगणोयम् ॥ **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२। जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥ **वर्गान्ताच्च** ।४।३।६३। कवर्गीयम् ॥ **तत आगतः** ।४।३।७३। स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । **ठगायस्थानेभ्यः** ।४।३।७४। शौल्कशालिकः ॥ **विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्** ।४।३।७७। औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

---

१ (पञ्चजनादुपसंख्यानम्) पाञ्चजन्यः ॥ २ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयूव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख । इति परिमुखादिः ॥

३ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक । इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

४ अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इह लोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री । राजपुरुषात् ष्यञि । सूत्रनड । आकृतिगणोऽयम् । तेन अभिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या । इत्यनुशतिकादिः ॥

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ । वुञोपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् । आतृकम् ॥ **पितुर्यच्च** । ४ । ३ । ७९ । चाट्ठञ् । 'रीङृतः' यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥ **गोत्रादङ्कवत्** । ४ । ३ । ८० । बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ॥ **हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः** । ४ । ३ । ८१ । समादागतं समरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । देवदत्तीयम् । देवदत्तरूप्यम् । **मयट् च** । ४ । ३ । ८२ । सममयम् ॥ **प्रभवति** । ४ । ३ । ८३ । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥ **विदूराञ्ञ्यः** । ४ । ३ । ८४ । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । दन्तमध्योयं शाद्वलवत् । न तु नड्वलवन्मूर्द्धन्यमध्यः । (नन्वर्थासङ्गतिः वालवायाद्धि असौ प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते । सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये 'वालवायो विदूरं च' इति । वालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च । सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपस्थानी आक्षिप्यते) **तद्गच्छति पथिदूतयोः** । ४ । ३ । ८५ । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ॥ **अभिनिष्क्रामति द्वारम्** । ४ । ३ । ८६ । स्रुघ्नमभिगच्छति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ **अधिकृत्य कृते ग्रन्थे** । ४ । ३ । ८७ । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ॥ **सोऽस्य निवासः** । ४ । ३ । ८९ । स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः ॥ **तेन प्रोक्तम्** । ४ । ३ । १०१ । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** । ४ । ३ । ११० । णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणः । भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ॥ **कर्मन्द-**

कृशाश्वादिनिः ।४। ३। १११ । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥ **उपज्ञाते** । ४ । ३ । ११९ । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥ **तस्येदम्** । ४ । ३ । १२० । उपगोरिदमौपगवम् ।(**समिधामाधाने षेण्यण्**)। सामिधेन्यो मन्त्रः ॥ **रथाद्यत्** । ४ । ३ । १२१ । रथ्यं चक्रम् । **पत्रपूर्वादञ्** । ४ । ३ । १२२ । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ **हलसीराट्ठक्** । ४ । ३ । १२४ । हालिकम् । सैरिकम् ॥ **गोत्रचरणाद्वुञ्** ।४ । ३ । १२६ । औपगवकम् । (**चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्**) काठकम् ॥ **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्** । ४ । ३ । १२७ । घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् । अञ् । वैदः संघोऽङ्को घोषो वा । वैदं लक्षणम् । यञ् । गार्गः । गार्गम् । इञ् । दाक्षः । दाक्षम् । परंपरासंबन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणम् ॥ इति शैषिकाः ॥

अथ तद्धितेषु प्राग्दीव्यतीयाः ।

तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ । (**अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः**) । अश्मनो विकार आश्मः । भास्मनः । मार्तिकः ॥ **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** । ४ । ३ । १३५ । चाद्विकारे । मयूरस्य विकारोऽवयवो वा मायूरः । मौर्वम् । काण्डं भस्म वा पैप्पलम् ॥ **त्रपुजतुनोः षुक्** । ४ । ३ । १३८ । आभ्यामण एतयोः षुक् च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥ **ओरञ्** । ४ । ३ । १३९ । देवदारवम् ॥ **अनुदात्तादेश्च** । ४ । ३ । १४० । अञ् । कापित्थम् ॥ **पलाशादिभ्यो वा** । ४ । ३ । १४१ । अञ् । पालाशम् । खादिरम् ॥

---

१ पलाश, खदिर, शिंशपा, स्यन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत । इति पलाशादिः ॥

शम्याः ष्लञ् । ४ । ३ । १४२ । शामीलम् ॥ **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** । ४ । ३ । १४३ । प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । आश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः । सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥ **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः** । ४ । ३ । १४४ । आम्रमयम् । शरमयम् । एकाचो नित्यम् । वाङ्मयम् ॥ **गोश्च पुरीषे** । ४ । ३ । १४५ । गोमयम् ॥ **एण्या ढञ्** । ४ । ३ । १५९ । ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ॥ **गोपयसोर्यत्** । ४ । ३ । १६० । गव्यम् । पयस्यम् । **फले लुक्** । ४ । ३ । १६३ । विकारावयवप्रत्ययस्य ॥ **लुक् तद्धितलुकि** । १ । २ । ४९ । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य । आमलक्याः फलम् आमलकम् ॥ **प्लक्षादिभ्योऽण्** । ४ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ॥ **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** । ७ । ३ । ५ । अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥ **जम्ब्वा वा** । ४ । ३ । १६५ । अण् फले । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् । तस्य लुक् ॥ **लुप् च** । ४ । ३ । १६६ । जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बूः । (**फलपाकशुषामुपसंख्यानम्**) । व्रीहयः । मुद्गाः । (**पुष्पमूलेषु बहुलम्**) । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्य्याः मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहु-

---

१ शर, दर्भ, मृत, कुटी, तृण, सोम, बल्वज । इति शरादिः ॥

२ प्लक्ष, न्यग्रोध, इंगुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती । इति प्लक्षादिः ॥

लकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥ **हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।** फलप्रत्ययस्य लुप् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । **इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥**

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । **(तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्)** । मा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । **(आहौ प्रभूतादिभ्यः)** । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । **(पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः)** । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशातिकादिः । **(गच्छतौ परदारादिभ्यः)** । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥ **तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ ।** अक्षैर्दीव्यति खनति जयति जितं वा आक्षिकः ॥ **संस्कृतम् । ४ । ४ । ३ ।** दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥ **तरति । ४ । ४ । ५ ।** उडुपेन तरति औडुपिकः ॥ **गोपुच्छाट्ठञ् । ४ । ४ । ६ ।** गौपुच्छिकः ॥ **नौद्व्यचष्ठन् । ४ । ४ । ७ ।** नाविकः । घटिकः ॥ **चरति । ४ । ४ । ८ ।** हस्तिना चरति हास्तिकः । दध्ना चरति दाधिकः । शकटेन चरति

---

१ हरीतकी, कोशातकी, नखरञ्जनी, शष्कण्डी, पाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, द्राक्षा, काला, ध्वांक्षा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥ २ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द । इति माशब्दादिः ॥ ३ प्रभूत, पर्याप्त । इति प्रभूतादिः ॥ ४ सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥ ५ परदार, गुरुतल्प । इति परदारादिः । एते चत्वारोप्याकृतिगणाः ॥

शाकटिकः ॥ **पर्पादिभ्यः ष्ठन्** । ४ । ४ । १० । पर्पेण चरति पर्पिकः । येन पीठेन पंगवश्चरन्ति स पर्पः । आश्विकः । रथिकः ॥ **श्वगणाट्ठञ् च** । ४ । ४ । ११ । चात्ष्ठन् ॥ **श्वादेरिञि** । ७ । ३ । ८ । ऐज् न । श्वाभस्त्रिः (**इकारादाविति वाच्यम्**) । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वगणिकः ॥ **वेतनादिभ्यो जीवति** । ४ । ४ । २ । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥ **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः** । ४ । ४ । १५ । उत्संगेन हरति औत्सगिकः ॥ **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्** । ४ । ४ । १६ । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वाद्भस्त्रिकी ॥ **विभाषा विवधात्** । ४ । ४ । १७ । ष्ठन् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः । एकदेशविकृतत्वाद्वीवधादपि । वैवधिकः । विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते ॥ **निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः** । ४ । ४ । १९ । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ॥ **संसृष्टे** । ४ । ४ । २२ । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ **लवणाल्लुक्** । ४ । ४ । २४ । लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः ॥ **मुद्गादण्** । ४ । ४ । २५ । मौद्गओदनः ॥ **उञ्छति** । ४ । ४ । ३२ । बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥

---

१ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास, 'पादः पच्च' इति पर्पादिः॥ २ वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषत्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त । इति वेतनादिः ॥ ३ भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, शीर्षेभार, अंसभार, अंसेभार । इति भस्त्रादिः ॥ ४ अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत । इत्यक्षद्यूतादिः ॥

रक्षति।४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः॥ **शब्ददर्दुरं करोति**।४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः॥ **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति**।४।४।३५। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्। मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्सिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः॥ **धर्मं चरति**।४।४।४१। धार्मिकः। (**अधर्माच्चेति वक्तव्यम्**)। आधर्मिकः॥ **तदस्य पण्यम्**।४।४।५१। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः॥ **लवणाट्ठञ्**।४।४।५२। लावणिकः॥ **शिल्पम्**।४।४।५५। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः॥ **प्रहरणम्**।४।४।५७। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः॥ **शक्तियष्ट्योरीकक्**।४।४।५९। शाक्तीकः। याष्टीकः॥ **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः**।४।४।६०। अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य दैष्टिकः॥ **शीलम्**।४।४।६१। अपूपभक्षणं शीलं यस्य स आपूपिकः॥ **छत्रादिभ्यो णः**।४।४।६२। गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्येति छात्रः॥ **तत्र नियुक्तः**।४।४।६९। आकरे नियुक्त आकरिकः॥ **निकटे वसति**।४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः। इति ठगधिकारः॥

---

१ छत्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन्, विश्वधा, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, विशिका, भक्षा, उदस्थान, पुरोडाश, वि क्षा, चुक्षा, मन्द्र। इति छत्रादिः॥

प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ । तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते॥ **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** । ४ । ४ । ७६ । रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥ **धुरो यड्ढकौ** । ४ । ४ । ७७ । धुर्यः । धौरेयः ॥ **हलसीराट्ठक्** । ४ । ४ । ८१ । हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥ **विध्यत्यधनुषा** । ४ । ४ । ८३ । द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्न चेत्तत्र धनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥ **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु** । ४ । ४ । ९१ । नावा तार्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् ॥ **तत्र साधुः** । ४ । ४ । ९८ । सामसु साधुः सामन्यः । अग्र्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ **सभाया यः** । ४ । ४। १०५। सभ्यः । इति प्राग्घितीयाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः । ५ । १ । १ । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ **उगवादिभ्यो यत्** । ५ । १ । २ । प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्याच्छस्यापवादः ॥ **'नाभि नभं च'** ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥ **'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्'** ॥ शुन्यम् । शून्यम् ॥ **'ऊधसोऽन-**

---

१ गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्खदा, युग, मेधा, स्रुच्, 'नाभि नभं च' 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्' 'ऊधसोऽनङ् च' कूप, खद, दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त। इति गवादिः ॥

ङ् च ॥ ऊभ्न्यः ॥ **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** । ५ । १ । ३ । यत् । कंबल्यम् । ऊर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कंबलीया ऊर्णा ॥ **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** । ५ । १ । ४ । आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥ **तस्मै हितम्** । ५ । १ । ५ । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ॥ **शरीरावयवाद्यत्** । ५ । १ । ६ । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ॥ **अजाविभ्यां थ्यन्** । ५ । १ । ८ । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥ **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः** । ५ । १ । ९ ॥ **आत्माध्वानौ खे** । ६ । ४ । १६९ । प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्यते । अन्यत्र । विश्वजनीयम् । (**पञ्चजनादुपसंख्यानम्**) । पञ्चजनीनम् । 'कुमति च' इति णः । मातृभोगीणः । (**आचार्यादणत्वं च**) । आचार्यभोगीनः ॥ इति छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ । तेन तुल्यमित्यतः प्राक् ठञधिक्रियते ॥ **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्** । ५ । १ । १९ । तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥ **असमासे निष्कादिभ्यः** । ५ । १ । २० ।

---

१ अपूप, तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, 'अन्नविकारेभ्यश्च' । यूप, स्थूणा, दीप, अश्व, पत्र । इत्यपूपादिः ॥

२ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि । इति निष्कादिः ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावदनुवर्त्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठगार्हीयेष्वर्थेषु । निष्केण क्रीतमिति नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** । ७ । ३ । १७ । उत्तरपदवृद्धिर्ञिदादौ । परमनैष्किकम् ॥ **शताच्च ठन्यतावशते** । ५ । १ । २१ । शत्यम् । शतिकम् । अशते किम् ॥ **संख्याया अतिशदन्तायाः कन्** । ५ । १ । २२ । आर्हीयेर्थे । शतं परिमाणमस्य शतकः संघः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः । चात्वारिंशत्कः ॥ **वतोरिड्वा** । ५ । १ । २३ । वत्वन्तात्कन् इड् वा । तावत्कः । तावतिकः ॥ **कंसाट्टिठन्** । ५ । २ । २५ । कंसिकः । (**अर्द्धाच्च**) अर्द्धिकः ॥ **अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्** । ५ । १ । २८ । अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् । अध्यर्द्धकम् । संज्ञायां तु । पाञ्चकलायिकम् ॥ **तेन क्रीतम्** । ५ । १ । ३७ । ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । ठक् । नैष्किकम् ॥ **तस्येश्वरः** । ५ । १ । ४२ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ स्तः । अनुशतिकादीनां चेति वृद्धिः । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः पार्थिवः ॥ **तदस्य परिमाणम्** । ५ । १ । ५७ । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । 'स्तोमे डविधिः' । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥ **पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्** । ५ । १ । ५९ । एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ **तदर्हति** । ५ । १ । ६३ । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ॥ **दण्डादिभ्यो यत्** ।

१-दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग । इति दण्डादिः ॥

५ । १ । ६६ । एभ्यो यत् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥ **तेन निर्वृत्तम्** । ५ । १ । ७९ । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥ इति ठञ्ठकोरवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५ । १ । ११५ । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधीते । क्रिया चेत् किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥ **तत्र तस्येव** । ५ । १ । ११६ । मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः ॥ **तस्य भावस्त्वतलौ** । ५ । १ । ११९ । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् ॥ **आ च त्वात्** । ५ । १ । १२० । ब्राह्मणत्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** । ५ । १ । १२२ । वा वचनमणादिसमावेशार्थम् ॥ **र ऋतो हलादेर्लघोः** । ६ । ४ । १६१ । इष्ठेमेयस्सु ॥ **टेः** । ६ । ४ । १५५ । टेर्लोप इष्ठेमेयस्सु । 'पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्' पृथोर्भावः । प्रथिमा । पार्थवम् । म्रदिमा ।

---

१ पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु । इति पृथ्वादिः ॥

मार्द्दवम् ॥ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** । ५ । १ । १२३ । चादिम-निच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । द्रढिमा ॥ **गुणवचनब्राह्म-णादिभ्यः कर्मणि च** । ५ । १ । १२४ । चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोयम् । (**चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्**) । चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि ॥ **स्तेनाद्यन्नलोपश्च** । ५ । १ । १२५ । नेति संघातग्रहणम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ॥ **सख्युर्यः** । ५ । १ । १२६ । सख्यम् ॥ **कपिज्ञात्योर्ढक्** । ५ । १ । १२७ । कापेयम् ।

---

१ दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण, ताम्रशीत, उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, 'वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्' । 'समो मतिमनसोः' जवन । इति दृढादिः ॥ २ ब्राह्मण, वाडव, माणव, 'अर्हतो नुम् च' चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, मध्यस्थ, संभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विश्व, बालिश, आलस, दुष्पुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल, दायाद, विशस्ति, विषम, विघात, निपात, 'सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे' 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' शौटीर । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ॥ ३ चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक । इति चतुर्वर्णादिः ॥

ज्ञातेयम् ॥ **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्** । ५ । १ । १२८ । सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् (राजाऽसे) । राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ । आधिराज्यम् ॥ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्** । ५ । १ । १२९ । प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । वयोवचनम् । कौमारम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् ॥ **हायनान्तयुवादिभ्योऽण्** । ५ । १ । १३० । द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थविरम् । (**श्रोत्रियस्य यलोपश्च**) । श्रौत्रम् । कुशलनिपुणचपलपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥ **इगन्ताच्च लघुपूर्वात्** । ५ । १ । १३१ । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ॥ **योपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ्** ।

---

१ पुरोहित, 'राजाऽसे' ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिलिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक, पुत्रिक, अविक, छत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूचिक, संरक्ष, सूचक, नास्तिक, अजानिक, शाक्वर, नागर, चूडिक । इति पुरोहितादिः ॥ २ उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्र, इत्युद्गात्रादिः ॥ ३ युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, 'पुरुषाऽसे' भ्रातृ, कुतुक, श्रमण, कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, 'हृदयासे' कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' । इति युवादिः ॥

५ । १ । १३२ । रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । (सहायाद्वा) साहाय्यम् । साहायकम् ॥ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च** । ५ । १ । १३३ । शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ इति नञ्स्नञोरवधिः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥ **व्रीहिशाल्योर्ढक्** । ५ । २ । २ । व्रैहेयम् । शालेयम् ॥ **यवयवकषष्टिकाद्यत्** । ५ । २ । ३ । यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ **विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः** । ५ । २ । ४ । यत् । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥ **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** । ५ । २ । ७ । सर्वादेः पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्तात्खः । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्** । ५ । २ । २३ । नवनीते निपातोयम् ॥ **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ** । ५ । २ । २४ । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥ **पक्षात्तिः** । ५ । २ । २५ । मूले इत्यनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥ **तेन वित्तश्चुञ्चुप्च-**

---

१ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छांदस्, छात्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामषण्ठ, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपत्र । इति मनोज्ञादिः ॥ २ पीलु, कर्कन्धू, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर । इति पील्वादिः ॥

३ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भ्रू, शृङ्ग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ । इति कर्णादिः ॥